

Claude-Adrien Helvétius

ΓΙΑ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

..... Unde animi constet natura vivendum,
Qua fiant ratione & qua vi quæque gerantur
In terris.

LUCRET. De rerum natura. Lib. I.

ΤΟΜΟΣ ΙΙ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΑΛΛΙΚΑ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ
ΑΘΗΝΑ 2018

DE L'ESPRIT.

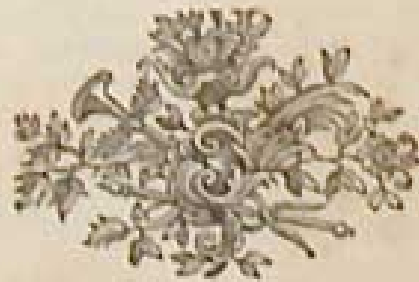
*... Unde animi confes natura videndum,
Qua sunt ratione et quae ut quaeque gerantur
In terra.*

LUCRET. De rerum natura. Lib. I.

NOUVELLE EDITION.

Revue et corrigée sur un Exemplaire non châté de la première
Edition.

TOME SECOND.

A PARIS,

CHEZ DURAND, LIBRAIRE, RUE DU POIN.

M. DCC. LVIII.

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROI.

Εκτεταμένη περίληψη

Δοκίμιο 3.

Εάν το πνεύμα πρέπει να θεωρείται ως δώρο της φύσης, ή ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης.

Για να λύσουμε αυτό το πρόβλημα, εξετάζουμε, σε αυτό το δοκίμιο, εάν η φύση έχει προικίσει τους ανθρώπους με ίση *ικανότητα* στο πνεύμα, ή εάν έχει ευνοήσει κάποιους περισσότερο από άλλους, και εξετάζουμε εάν *όλοι οι άνθρωποι*, συνήθως με καλό οργανισμό, δεν θα είχαν μέσα τους την *φυσική δύναμη* να εξυψωθούν στις πιο *υψηλές ιδέες*, όταν έχουν επαρκή κίνητρα για να υπερνικήσουν τη δυσκολία της προσοχής.

Κεφάλαιο πρώτο.

Δείχνουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι, εάν η φύση έχει δώσει στους διαφόρους ανθρώπους άνισες κλίσεις στο πνεύμα, είναι προικίζοντας κάποιους, προτιμώντας τους από άλλους, με λίγο περισσότερη λεπτότητα στις αισθήσεις, έκταση μνήμης, και με ικανότητα προσοχής. Το θέμα καθώς ανάγεται σε αυτό το απλό σημείο, εξετάζουμε, στα επόμενα κεφάλαια, ποια επίδραση έχει στο πνεύμα των ανθρώπων η διαφορά που από αυτή την άποψη μπόρεσε να βάλει η φύση μεταξύ τους.

Κεφάλαιο 2. Για την λεπτότητα των αισθήσεων.

Κεφάλαιο 3. Για την ευρύτητα της μνήμης.

Κεφάλαιο 4. Για την άνιση ικανότητα προσοχής.

Αποδεικνύουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι η φύση έχει προικίσει όλους τους ανθρώπους, συνήθως με καλό οργανισμό, με απαραίτητο βαθμό προσοχής για να εξυψωθούν στις πιο υψηλές ιδέες: παρατηρούμε στη συνέχεια ότι η προσοχή είναι κούραση και πόνος τον οποίον πάντοτε αποφεύγουμε, εάν δεν διακατεχόμαστε από κατάλληλο πάθος να αλλάξουμε αυτό τον πόνο σε ηδονή. Ότι έτσι το θέμα ανάγεται στο να γνωρίσουμε εάν όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί, από τη φύση τους, για αρκετά δυνατά πάθη ώστε να τους προικίσουν με βαθμό προσοχής στον οποίον συνδέεται η ανωτερότητα του πνεύματος. Για να φτάσουμε σε αυτή τη γνώση, εξετάζουμε, στο επόμενο κεφάλαιο, ποιες είναι οι δυνάμεις που μας κινούν.

Κεφάλαιο 5. Για δυνάμεις που δρουν στην ψυχή μας.

Αυτές οι δυνάμεις ανάγονται σε δύο: η μια, που μας μεταδίδεται από ισχυρά πάθη, και η άλλη, από το μίσος και την πλήξη. Τα αποτελέσματα αυτής της τελευταίας δύναμης εξετάζουμε σε αυτό το κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 6. Για τη δύναμη των παθών.

Αποδεικνύουμε ότι τα πάθη μας οδηγούν σε ηρωικές πράξεις, και μας εξυψώνουν στις πιο μεγάλες ιδέες.

Κεφάλαιο 7. Για την ανωτερότητα του πνεύματος των παθιασμένων ανθρώπων έναντι των συνετών ανθρώπων.

Κεφάλαιο 8. Ότι γίνεται κάποιος βλάκας, από τη στιγμή που σταματά να είναι παθιασμένος.

Αφού αποδείξαμε ότι τα πάθη μας αποσπούν από την οκνηρία ή την αδράνεια, και μας προικίζουν με αυτή την απαραίτητη συνέχεια προσοχής για να εξυψωθούμε στις πιο υψηλές ιδέες. Πρέπει στη συνέχεια να εξετάσουμε εάν όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί για πάθη, και για βαθμό παθών που είναι κατάλληλος να μας προικίσει με αυτό το είδος της προσοχής. Για να το ανακαλύψουμε, πρέπει να ανεβούμε ξανά μέχρι την προέλευση τους.

Κεφάλαιο 9. Για την προέλευση των παθών.

Το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι δείξουμε ότι όλα μας τα πάθη έχουν την πηγή τους στην αγάπη για την ηδονή, ή στο φόβο για τον πόνο, και κατά συνέπεια, στη φυσική ευαισθησία. Επιλέγουμε, σαν παραδείγματα σε αυτό το είδος, τα πάθη που φαίνονται τα πιο ανεξάρτητα από αυτή την ευαισθησία, δηλαδή, τη φιλαργυρία, την φιλοδοξία, την οργή και τη φιλία.

Κεφάλαιο 10. Για τη φιλαργυρία.

Αποδεικνύουμε ότι αυτό το πάθος θεμελιώνεται στην αγάπη για την ηδονή και στο φόβο για τον πόνο. Και δείχνουμε πως, ανάβοντας μέσα μας τη δίψα για ηδονές, η φιλαργυρία μπορεί πάντοτε να μας τις στερήσει.

Κεφάλαιο 11. Για την φιλοδοξία.

Εφαρμογή των ίδιων αρχών, που αποδεικνύουν ότι τα ίδια κίνητρα που μας κάνουν να επιθυμούμε τα πλούτη, μας κάνουν να αναζητούμε τα μεγαλεία.

Κεφάλαιο 12. Εάν, στην αναζήτηση των μεγαλείων, δεν ψάχνουμε παρά ένα μέσο για να αποφύγουμε τον πόνο ή για να απολαύσουμε φυσικές ηδονές, γιατί η ηδονή ξεφεύγει τόσο συχνά από τον φιλόδοξο;

Απαντούμε σε αυτή την αντίρρηση, και αποδεικνύουμε ότι από αυτή την άποψη συμβαίνει με τη φιλοδοξία ότι συμβαίνει με την φιλαργυρία.

Κεφάλαιο 13. Για την οργή.

Το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι να αποδείξουμε ότι δεν επιθυμούμε να είμαστε άξιοι εκτίμησης παρά μόνο για να μας εκτιμούν. Και ότι δεν επιθυμούμε να μας εκτιμούν παρά για να απολαμβάνουμε τα πλεονεκτήματα που προξενεί η εκτίμηση: πλεονεκτήματα που καταλήγουν πάντοτε σε φυσικές ηδονές.

Κεφάλαιο 14. Για τη φιλία.

Άλλη εφαρμογή των ίδιων αρχών.

Κεφάλαιο 15. Ότι ο φόβος των πόνων ή η επιθυμία των φυσικών ηδονών μπορούν να ανάψουν μέσα μας όλα τα είδη των παθών.

Αφού αποδείξαμε, στα προηγούμενα κεφάλαια, ότι όλα μας τα πάθη έχουν την προέλευση τους από την φυσική αισθητικότητα. Για να επιβεβαιώσουμε αυτή την αλήθεια, αποδεικνύουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι, με τη βοήθεια των φυσικών ηδονών, οι νομοθέτες μπορούν να ανάψουν στις καρδιές πολύ δυνατά πάθη. Αλλά, δεχόμενοι ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί για πάθη, όπως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι δεν είναι τουλάχιστον ικανοί στον απαιτούμενο βαθμό των παθών για να τους εξυψώσει στις πιο ανώτερες ιδέες, και ότι θα μπορούσαμε να φέρουμε ως παράδειγμα αυτής της γνώμης την αναισθησία κάποιων εθνών για την δόξα και την αρετή. Αποδεικνύουμε ότι η αδιαφορία κάποιων εθνών, ως προς αυτό το θέμα, δεν οφείλεται παρά σε τυχαίες αιτίες, όπως η διαφορετική μορφή των κυβερνήσεων.

Κεφάλαιο 16. Σε ποια αιτία πρέπει να αποδώσουμε την αδιαφορία κάποιων λαών για την αρετή.

Για να λύσουμε αυτό το θέμα, εξετάζουμε, σε κάθε άνθρωπο, το μίγμα των φαυλοτήτων του και των αρετών του, το παιχνίδι των παθών του, την έννοια που πρέπει να αποδώσουμε στη λέξη ενάρτεος. Και ανακαλύπτουμε ότι δεν πρέπει καθόλου να αποδώσουμε την αδιαφορία κάποιων λαών για την αρετή στη φύση, αλλά στην ιδιαίτερη νομοθεσία κάποιων κρατών. Για να ρίξουμε περισσότερο φως σε αυτό το θέμα, εξετάζουμε, κυρίως, και τις δεσποτικές κυβερνήσεις και τα ελεύθερα κράτη, και τελικά τα διαφορετικά αποτελέσματα που πρέπει να παράγει η διαφορετική μορφή αυτών των κυβερνήσεων. Αρχίζουμε με τον δεσποτισμό, και για να γνωρίσουμε καλύτερα τη φύση, εξετάζουμε ποιο κίνητρο ανάβει στον άνθρωπο την ασυγκράτητη επιθυμία για αυθαίρετη εξουσία.

Κεφάλαιο 17. Για την επιθυμία που έχουν όλοι οι άνθρωποι να είναι δεσπότες. Για τα μέσα που χρησιμοποιούν για να το επιτύχουν, και για τον κίνδυνο στον οποίον ο δεσποτισμός εκθέτει τους βασιλείς.

Κεφάλαιο 18. Κύρια αποτελέσματα του δεσποτισμού.

Αποδεικνύουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι οι Βεζίρηδες δεν έχουν κανένα συμφέρον να μορφωθούν, ούτε να υποστηρίξουν την λογοκρισία. Ότι αυτοί οι βεζίρηδες, προερχόμενοι από το σώμα των πολιτών, δεν έχουν, λαμβάνοντας το αξίωμα, καμιά αρχή δικαιοσύνης και διοίκησης. Και ότι δεν μπορούν να σχηματίσουν καθαρές ιδέες για την αρετή.

Κεφάλαιο 19. Η περιφρόνηση και ο εξευτελισμός που βρίσκονται οι λαοί συντηρούν την άγνοια των βεζίρηδων. Δεύτερο αποτέλεσμα του δεσποτισμού.

Κεφάλαιο 20. Για την περιφρόνηση της αρετής, και για τη λανθασμένη εκτίμηση που διαθέτουν γι' αυτήν. Τρίτο αποτέλεσμα του δεσποτισμού.

Αποδεικνύουμε ότι, στις δεσποτικές αυτοκρατορίες, δεν έχουν πραγματικά παρά περιφρόνηση για την αρετή, και δεν τιμούν παρά το όνομα.

Κεφάλαιο 21. Για την πτώση των αυτοκρατοριών που είναι υποταγμένες στην αυθαίρετη εξουσία. Τέταρτο αποτέλεσμα του δεσποτισμού.

Αφού δείξαμε, ότι η αιτία της πτώσης των δεσποτικών καθεστώτων οφείλεται στην αποκτήνωση και την ποταπότητα των περισσοτέρων από τους λαούς που είναι υποταγμένοι στην αυθαίρετη εξουσία, συμπεραίνουμε, από αυτά που είπαμε γι' αυτό το θέμα, ότι η αδιαφορία κάποιων λαών για την αρετή εξαρτάται αποκλειστικά από την ιδιαίτερη μορφή των κυβερνήσεων: και για να μην αφήσουμε τίποτα να επιθυμήσουμε σε αυτό το θέμα, θα εξετάσουμε στα επόμενα κεφάλαια, την αιτία των αντίθετων αποτελεσμάτων.

Κεφάλαιο 22. Για την αγάπη κάποιων λαών για τη δόξα και την αρετή.

Θα δείξουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι αυτή η αγάπη για την δόξα και για την αρετή εξαρτάται, σε κάθε κράτος, από την επιδεξιότητα με την οποία ο νομοθέτης συνδέει το ιδιαίτερο συμφέρον με το γενικό συμφέρον. Σύνδεση πιο εύκολη να γίνει σε κάποιες χώρες παρά σε κάποιες άλλες.

Κεφάλαιο 23. Ότι τα πτωχά έθνη ήσαν πάντοτε πιο διψασμένα για δόξα, και πιο γόνιμα σε μεγάλους άνδρες από τα πλούσια έθνη.

Αποδεικνύουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι η παραγωγή μεγάλων ανδρών είναι, σε κάθε χώρα, το απαραίτητο αποτέλεσμα των επιβραβεύσεων που απονέμουν στις μεγάλες ικανότητες και στις μεγάλες αρετές. Και ότι οι ικανότητες και οι αρετές δεν είναι, πουθενά, τόσο επιβραβευμένες όσο σε πτωχές και εμπόλεμες δημοκρατίες.

Κεφάλαιο 24. Απόδειξη αυτής της αλήθειας.

Αυτό το κεφάλαιο δεν περιλαμβάνει παρά την απόδειξη της πρότασης που διατυπώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Βγάζουμε από αυτήν αυτό το συμπέρασμα: είναι ότι μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε σε κάθε είδος πάθους αυτό που λέμε, σε αυτό το ίδιο κεφάλαιο, για την αγάπη ή την αδιαφορία κάποιων λαών για την δόξα και την αρετή: απ' όπου συμπεραίνουμε ότι δεν πρέπει να αποδώσουμε καθόλου στη φύση αυτόν τον άνισο βαθμό των παθών, που κάποιοι λαοί φαίνονται ικανοί. Επιβεβαιώνουμε αυτή την αλήθεια αποδεικνύοντας, στα επόμενα κεφάλαια, ότι η δύναμη των παθών των ανθρώπων είναι πάντοτε ανάλογη με τη δύναμη των μέσων που χρησιμοποιούνται για να την διεγείρουν.

Κεφάλαιο 25. Για τη ακριβή σχέση ανάμεσα στη δύναμη των παθών και το μέγεθος των επιβραβεύσεων που προτείνεται γι' αυτήν.

Αφού δείξαμε την ακρίβεια αυτής της σχέσης, εξετάζουμε σε ποιο βαθμό ζωηρότητας μπορούμε να φέρουμε τον ενθουσιασμό των παθών.

Κεφάλαιο 26. Σε πιο βαθμό παθών οι άνθρωποι είναι δεκτικοί.

Αποδεικνύουμε, στο κεφάλαιο αυτό, ότι τα πάθη μπορούν να εξάπτονται σε μας έως ένα απίστευτα υψηλό σημείο. Και ότι όλοι οι άνθρωποι, κατά συνέπεια, είναι δεκτικοί για έναν βαθμό παθών περισσότερο από αρκετό για να τους κάνει να θριαμβεύσουν πάνω στην αδράνεια, και να τους προικίσει με την συνέχεια της προσοχής με την οποία συνδέεται η υπεροχή του πνεύματος: ότι έτσι η μεγάλη ανισότητα πνεύματος που συναντάμε ανάμεσα στους ανθρώπους εξαρτάται και από την εκπαίδευση που δέχονται και από την άγνωστη διαδοχή των διαφορών περιστάσεων στις οποίες βρίσκονται τοποθετημένοι. Στα επόμενα κεφάλαια, εξετάζουμε εάν τα γεγονότα σχετίζονται με τις αρχές.

Κεφάλαιο 27. Για τη σχέση των γεγονότων με τις αρχές που καθιερώθηκαν πιο πάνω.

Το πρώτο θέμα αυτού του κεφαλαίου είναι να αποδείξουμε ότι οι πολυάριθμες συνθήκες, που η συνδρομή τους είναι απολύτως απαραίτητη για να σχηματίσουν διάσημους ανθρώπους, βρίσκονται τόσο σπάνια ενωμένες, που υποθέτοντας, σε όλους τους ανθρώπους, ίδιες διαθέσεις στο πνεύμα, οι ιδιοφυίες πρώτου βαθμού θα ήσαν ακόμη τόσο σπάνιες όσο είναι. Αποδεικνύουμε επιπλέον σε αυτό το ίδιο κεφάλαιο, ότι πρέπει να αναζητήσουμε αποκλειστικά στην ηθική την πραγματική αιτία της ανισότητας των πνευμάτων. Ότι ματαίως θα θέλαμε να την αποδώσουμε στη διαφορά θερμοκρασίας των κλιμάτων. Και ότι ματαίως θα προσπαθούσαμε να εξηγήσουμε με τη φυσική μια απειρία πολιτικών φαινομένων τα οποία ερμηνεύονται πολύ φυσικά με ηθικές αιτίες. Τέτοιες είναι οι κατακτήσεις των λαών του βορρά, η δουλεία των ανατολικών, το αλληγορικό πνεύμα αυτών των ίδιων λαών. Και τελικά η ανωτερότητα κάποιων λαών σε κάποιους τομείς της επιστήμης και της τέχνης.

Κεφάλαιο 28. Για τις κατακτήσεις των λαών του βορρά.

Πρόκειται, σε αυτό το κεφάλαιο, να δείξουμε ότι αποκλειστικά στις ηθικές αιτίες πρέπει να αποδώσουμε τις κατακτήσεις βορείων.

Κεφάλαιο 29. Για την δουλεία και για το αλληγορικό πνεύμα των ανατολικών.

Εφαρμογή των ίδιων αρχών.

Κεφάλαιο 30. Για την υπεροχή που έχουν κάποιοι λαοί σε διάφορους τομείς της επιστήμης και της τέχνης.

Οι λαοί που γίνονται πιο διάσημοι με τις τέχνες και τις επιστήμες, είναι οι λαοί που στις χώρες τους αυτές οι ίδιες οι επιστή-

μες και οι τέχνες τιμώνται περισσότερο: δεν πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε καθόλου την αιτία της ανισότητας των πνευμάτων στην διαφορά θερμοκρασίας του κλίματος, αλλά σε ηθικές αιτίες.

Το γενικό συμπέρασμα αυτού του δοκιμίου, είναι ότι όλοι οι άνθρωποι, που γενικά έχουν καλό οργανισμό, έχουν μέσα τους τη φυσική δύναμη να εξυψωθούν στις πιο υψηλές ιδέες. Και ότι η διαφορά του πνεύματος που παρατηρούμε μεταξύ τους εξαρτάται από τις ποικίλες περιστάσεις στις οποίες βρίσκονται, και από τη διαφορετική εκπαίδευση που δέχονται. Αυτό το συμπέρασμα κάνει να αντιληφθούμε όλη την σημασία της εκπαίδευσης.

Δοκίμιο 3.

Εάν το πνεύμα πρέπει να θεωρείται ως δώρο της φύσης, ή ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης.

Κεφάλαιο 1

Θα εξετάσω, σε αυτό το Δοκίμιο, τι μπορούν να κάνουν στο πνεύμα η φύση και η εκπαίδευση: για το λόγο αυτό, πρέπει πρώτα να προσδιορίσω αυτό που εννοούμε με τη λέξη *φύση*.

Αυτή η λέξη μπορεί να μας προκαλέσει τη συγκεχυμένη ιδέα ενός όντος ή μιας δύναμης που μας έχει προικίσει με όλες μας τις αισθήσεις: αλλά, οι αισθήσεις είναι οι πηγές όλων μας των ιδεών. Στερημένοι από μια αίσθηση, στερούμαστε από όλες τις ιδέες που συνδέονται με αυτήν. Ένας εκ γενετής τυφλός δεν έχει, για το λόγο αυτό, καμία ιδέα για τα χρώματα: είναι συνεπώς προφανές ότι, με αυτή την έννοια, το πνεύμα πρέπει να θεωρείται στο σύνολο του ως δώρο της φύσης.

Αλλά, εάν πάρουμε αυτή τη λέξη με διαφορετική σημασία, και εάν υποθέσουμε ότι ανάμεσα στους καλοσχηματισμένους ανθρώπους, που είναι προικισμένοι με όλες τους τις αισθήσεις, και με τον οργανισμό τους να μη παρουσιάζει κανένα ελάττωμα, η φύση εντούτοις έχει κάνει τόσο μεγάλες διαφορές, και έχει δώσει τόσο άνισες κλίσεις στο πνεύμα, που οι μεν είναι οργανωμένοι για να είναι βλάκες, και οι άλλοι για να είναι έξυπνοι, το θέμα γίνεται πιο λεπτό.

Παραδέχομαι ότι δεν μπορούμε κατ' αρχήν να θεωρήσουμε την μεγάλη ανισότητα του πνεύματος των ανθρώπων, χωρίς να παραδεχθούμε ανάμεσα στα πνεύματα την ίδια διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα σώματα, από τα οποία τα μεν είναι αδύναμα και ευαίσθητα, ενώ τα άλλα είναι πολύ δυνατά και εύρωστα. Ποιος θα μπορούσε, θα πει κάποιος, από αυτή την άποψη, να προκαλέσει διαφορές με τον ομοιόμορφο τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η φύση;

Αυτό το επιχείρημα, είναι αλήθεια, δεν στηρίζεται παρά σε μια αναλογία. Είναι αρκετά όμοιο με αυτό των αστρονόμων που θα κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι η σφαίρα της σελήνης κατοικείται, επειδή αποτελείται από ύλη σχεδόν παρόμοια με αυτή της σφαίρας της γης.

Όσο αδύνατος και αν είναι αυτός ο συλλογισμός από μόνος του, πρέπει να φαίνεται εντούτοις ενδεικτικός, επειδή τελικά, θα πει κάποιος, σε ποια αιτία θα αποδώσουμε την μεγάλη ανισότητα του πνεύματος που παρατηρούμε ανάμεσα στους ανθρώπους που φαίνεται να έχουν την ίδια εκπαίδευση;

Για να απαντήσουμε σε αυτή την ένσταση, πρέπει πρώτα να εξετάσουμε εάν πολλοί άνθρωποι μπορούν, στην κυριολεξία, να έχουν την ίδια εκπαίδευση, και για το λόγο αυτό, να καθορίσουν την ιδέα που αποδίδουν στην λέξη *εκπαίδευση*.

Εάν, με τη λέξη *εκπαίδευση*, εννοούμε απλά αυτήν που δεχόμαστε στα ίδια μέρη, και από τους ίδιους δασκάλους. Με αυτή την έννοια, η εκπαίδευση είναι η ίδια για μια απειρία ανθρώπων.

Αλλά, εάν δώσουμε σε αυτή τη λέξη μια σημασία πιο αληθινή και πιο εκτεταμένη, και εάν εννοούμε με αυτήν γενικά όλα όσα χρησιμεύουν στην διδασχία μας, τότε λέω ότι κανένας δεν λαμβάνει την ίδια εκπαίδευση, επειδή ο καθένας έχει, τολμώ να πω, για δασκάλους, και την μορφή της κυβέρνησης υπό την οποία ζει, και τους φίλους του, και τις ερωμένες του, και τους ανθρώπους από τους οποίους περιβάλλεται, και τα αναγνώσματα του, και τελικά την τύχη, δηλαδή, μια απειρία γεγονότων που η άγνοια μας δεν μας επιτρέπει να αντιληφθούμε την αλληλουχία και τις αιτίες τους. Αλλά, αυτή η τύχη έχει μεγαλύτερο μέρος στην εκπαίδευση μας απ' όσο φανταζόμαστε. Είναι αυτή που βάζει κάποια πράγματα μπροστά στα μάτια μας, μας προκαλεί, κατά συνέπεια, τις πιο ευτυχισμένες ιδέες, και μας οδηγεί κάποτε στις πιο μεγάλες ανακαλύψεις. Ήταν η τύχη, για να δώσω κάποια παραδείγματα, που οδήγησε τον Γαλιλαίο στους κήπους της Φλωρεντίας, όταν οι κηπουροί δούλευαν τις αντλίες: ήταν αυτός που ενέπνευσε αυτούς τους κηπουρούς, όταν, καθώς δεν μπορούσαν να ανυψώσουν τα νερά πάνω από το ύψος των τριάντα δύο ποδών, ζήτησαν την αιτία γι' αυτό από τον Γαλιλαίο, και κέντρισαν, με αυτή την ερώτηση, το πνεύμα την υπερηφάνεια αυτού του φιλοσόφου: ήταν στη συνέχεια η υπερηφάνεια του, που μπήκε σε ενέργεια από αυτό το κτύπημα της τύχης, που τον υποχρέωσε να κάνει από αυτό το φυσικό γεγονός το αντικείμενο των συλλογισμών του, μέχρις ότου τελικά βρήκε, με την ανακάλυψη της αρχής του βάρους του αέρα, τη λύση αυτού του προβλήματος.

Σε μια στιγμή που η ήρεμη ψυχή του Newton δεν ήταν απασχολημένη με καμία υπόθεση, δεν ταραζόταν από κανένα πάθος, με όμοιο τρόπο η τύχη, καθώς τον τράβηξε σε μια αλέα από μηλιές, έριξε κάποια μήλα από τα κλαδιά τους, και έδωσε σε αυτόν το φιλόσοφο την πρώτη ιδέα του συστήματός του: είναι πραγματικά αυτό το γεγονός από το οποίο ξεκίνησε, για να εξετάσει εάν η σελήνη δεν περιστρεφόταν γύρο από τη γη, με την ίδια δύναμη με την οποία τα σώματα πέφτουν στην επιφάνεια της. Στην τύχη λοιπόν τα μεγάλα πνεύματα οφείλουν συχνά τις πιο ευτυχισμένες ιδέες τους. Πόσοι άνθρωποι του πνεύματος μένουν ανακατεμένοι στο πλήθος των μέτριων ανθρώπων, από έλλειψη ή ορισμένης ψυχικής ηρεμίας, ή συνάντησης με έναν κηπουρό, ή της πτώσης ενός μήλου!

Αντιλαμβάνομαι ότι δεν μπορούμε κατ' αρχήν, χωρίς κόπο, να αποδώσουμε τόσο μεγάλα αποτελέσματα σε τόσο απομακρυσμένες αιτίες και τόσο μικρές σε εμφάνιση¹. Εντούτοις η εμπειρία μας μαθαίνει ότι, στη φυσική όπως και

1 Διαβάζουμε, στο Φιλολογικό Έτος, ότι ο Boileau, ακόμα παιδί, παίζοντας σε μια αυλή, έπεσε. Κατά την πτώση του, η ζακέτα του σηκώθηκε, ένας γάλος τον κτυπά πολλές φορές με το ράμφος του σε ένα πολύ ευαίσθητο μέρος του σώματος του. Ο Boileau σε όλη του τη ζωή έγινε από αυτό ενοχλητικός: και από αυτό, ίσως, αυτή η αυστηρότητα των ηθών, αυτή η έλλειψη αισθημάτων που παρατηρούμε σε όλα του τα έργα, από αυτό η σάτιρα εναντίον των γυναικών, ενάντια στον Lulli, στον Quinaut, και ενάντια σε όλα τα ερωτικά ποιήματα.

Ίσως η αντιπάθεια του ενάντια στους γάλους προκάλεσε την μυστική απέχθεια που είχε πάντοτε για τους Ιησουίτες, που τους είχαν φέρει στην Γαλλία. Στο ατύχημα που του είχε συμβεί οφείλουμε ίσως τη σάτιρα του για το αμφιλεγόμενο, τον θαυμασμό του για τον Arnaud και την Επιστολή του για την αγάπη του Θεού. Είναι τόσο αληθινό ότι συχνά οι ασυναίσθητες αι-

στην ηθική, τα πιο μεγάλα γεγονότα είναι συχνά το αποτέλεσμα σχεδόν ανεπαίσθητων αιτιών. Ποιος αμφιβάλλει ότι ο Αλέξανδρος δεν όφειλε, εν μέρει, την κατάκτηση της Περσίας, στον δάσκαλο της μακεδονικής φάλαγγας; Ότι τα κατορθώματα του Αχιλλέα που διακατείχαν αυτόν τον πρίγκιπα με το πάθος της δόξας, δεν είχαν μερίδιο στην καταστροφή της αυτοκρατορίας του Δαρείου, όπως ο Quintius-Curtius στις νίκες του Καρόλου XII; Ότι το κλάμα της Véturie δεν αφόπλισε τον Κοριολανό, δεν εδραίωσε την ισχύ της Ρώμης που ήταν έτοιμη να υποκύψει στις δυνάμεις των Βόλσκων, δεν προκάλεσε αυτή τη μεγάλη διαδοχή νικών που άλλαξαν την μορφή του κόσμου, και δεν είναι, κατά συνέπεια, στα δάκρυα αυτής της Véturie που η Ευρώπη οφείλει την παρούσα θέση της; πόσα παρόμοια² γεγονότα δεν θα μπορούσε κανείς να αναφέρει; Ο Γουστάβος, λέει ο αβάς του Vertot, διέσχιζε μάταια τις επαρχίες της Σουηδίας, περιπλανιόταν πάνω από ένα χρόνο στα βουνά της Dalécarlie. Οι άνθρωποι του βουνού, αν και προδιατεθειμένοι ευνοϊκά από την καλή του όψη, από το ύψος του και την εμφανή δύναμη του σώματος του, δεν ήσαν διατεθειμένοι εντούτοις να τον ακολουθήσουν, εάν, την ίδια ημέρα που αυτός ο πρίγκιπας προσφώνησε τους κατοίκους της Dalécarlie, οι γέροι της χώρας δεν παρατηρούσαν ότι ο βόρειος άνεμος έπνεε πάντοτε. Αυτή η πνοή του ανέμου τους φάνηκε βέβαιο σημάδι προστασίας του ουρανού, και εντολή για να πάρουν τα όπλα προς όφελος αυτού του ήρωα. Είναι λοιπόν ο βόρειος άνεμος που έβαλε το στέμμα της Σουηδίας στο κεφάλι του Γουστάβου.

Τα περισσότερα γεγονότα έχουν αιτίες εξίσου μικρές: τις αγνοούμε, επειδή οι περισσότεροι ιστορικοί αυτοί οι ίδιοι τις έχουν αγνοήσει, ή επειδή δεν έχουν μάτια για να τις αντιληφθούν. Είναι αλήθεια ότι από αυτή την άποψη το πνεύμα μπορεί να επανορθώσει τις παραλήψεις τους. Η γνώση ορισμένων αρχών αναπληρώνει εύκολα τη γνώση κάποιων γεγονότων. Έτσι, χωρίς να σταματήσω περισσότερο να αποδείξω ότι η τύχη παίζει σε αυτόν τον κόσμο μεγαλύτερο ρόλο απ' όσο νομίζουμε, θα συμπεράνω από αυτά που μόλις είπα, ότι, εάν εννοούμε με τη λέξη εκπαίδευση γενικά όλα όσα χρησιμεύουν για την διδασχή μας, αυτή η ίδια η τύχη πρέπει απαραίτητα να έχει μεγαλύτερο μέρος σε αυτήν, και ότι κανείς καθώς δεν είναι τοποθετημένος ακριβώς στην ίδια συγκυρία των περιστάσεων, κανείς δεν δέχεται ακριβώς την ίδια εκπαίδευση.

Καθώς έχει τεθεί αυτό το γεγονός, ποιος μπορεί να βεβαιώσει ότι η διαφορά της εκπαίδευσης δεν παράγει τη διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στα πνεύματα; Ότι οι άνθρωποι δεν είναι όμοιοι με αυτά τα δένδρα του ίδιου είδους, που ο σπόρος τους, άφθαρτος και απολύτως ο ίδιος, καθώς δεν έχει φυτευτεί ακριβώς στην ίδια γη, ούτε έχει ακριβώς εκτεθεί στους ίδιους ανέμους, στον ίδιο ήλιο, στις ίδιες βροχές, πρέπει, καθώς αναπτύσσεται, να παίρνει απαραίτητα μια απειρία διαφορετικών μορφών. Θα μπορούσα λοιπόν να συμπεράνω ότι η ανισότητα του πνεύματος των ανθρώπων μπορεί

τίες προσδιορίζουν την συνολική συμπεριφορά της ζωής, και όλη τη σειρά των ιδεών μας.

2 Στην μειοψηφία του Λουδοβίκου XIV, όταν αυτός ο πρίγκιπας ήταν έτοιμος να αποσυρθεί στην Bourgogne, ήταν, λέει ο S. Evremont, η συμβουλή του de Turenne που τον κράτησε στο Παρίσι και που έσωσε τη Γαλλία. Εντούτοις, μια τόσο σημαντική συμβουλή, προσθέτει αυτός ο διάσημος συγγραφέας, τύχαινε μικρότερης τιμής γι' αυτόν τον στρατηγό από αυτή της ήττας πεντακοσίων ιππέων. Είναι τόσο αλήθεια ότι δύσκολα αποδίδουμε μεγάλα αποτελέσματα σε αιτίες που φαίνονται απομακρυσμένες και μικρές.

αδιάφορα να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της φύσης ή της εκπαίδευσης. Αλλά, όσο αληθινό και αν ήταν αυτό το συμπέρασμα, καθώς θα ήταν μόνο εξαιρετικά ασαφές, και θα κατέληγε, στην κυριολεξία, σε ένα *ίσως*, νομίζω ότι πρέπει να θεωρήσω αυτό το θέμα από μια νέα άποψη, να το φέρω σε πιο βέβαιες και πιο σαφείς αρχές. Για το λόγο αυτό, πρέπει να κάνω αναγωγή αυτού του θέματος σε απλά σημεία, να ανέβω ξανά μέχρι την προέλευση των ιδεών μας, την ανάπτυξη του πνεύματος. Και να θυμηθώ ότι ο άνθρωπος μπορεί μόνο να κάνει χρήση των αισθήσεων του, να ξαναθυμάται, και να παρατηρεί τις ομοιότητες και τις διαφορές, δηλαδή, τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους τα διάφορα πράγματα που του προσφέρονται, ή που η μνήμη του του εμφανίζει. Ότι έτσι η φύση δεν θα μπορούσε να δώσει στους ανθρώπους περισσότερη ή λιγότερη ικανότητα πνεύματος, παρά προικίζοντας τους μεν κατά προτίμηση από τους δε λίγο περισσότερη λεπτότητα στις αισθήσεις, ευρύτητα μνήμης, και ικανότητα προσοχής.

Κεφάλαιο 2.

Για την λεπτότητα των αισθήσεων.

Η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη τελειότητα των αισθητηρίων οργάνων, στην οποίαν περιλαμβάνεται απαραίτητα αυτή του εσωτερικού οργανισμού, επειδή κρίνω εδώ την λεπτότητα των αισθήσεων μόνο από το αποτέλεσμα τους, θα ήταν η αιτία της ανισότητας του πνεύματος των ανθρώπων;

Για να επιχειρηματολογήσω με κάποια ακρίβεια γι' αυτό το θέμα, πρέπει να εξετάσω εάν η μεγαλύτερη ή η μικρότερη λεπτότητα των αισθήσεων δίνει στο πνεύμα είτε μεγαλύτερη ευρύτητα, ή μεγαλύτερη από αυτή την ακρίβεια, που, αν την λάβουμε με την πραγματική της σημασία, περικλείει όλες τις ικανότητες του πνεύματος.

Η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη τελειότητα των αισθητηρίων οργάνων δεν έχει επίδραση σε τίποτε στην ακρίβεια του πνεύματος, εάν οι άνθρωποι, όποια εντύπωση και αν λαμβάνουν από τα ίδια πράγματα, πρέπει εντούτοις να αντιλαμβάνονται πάντοτε τις ίδιες σχέσεις ανάμεσα σε αυτά τα πράγματα. Αλλά, για να αποδείξω ότι τις αντιλαμβάνονται, επιλέγω την αίσθηση της όρασης για παράδειγμα, σαν αυτή στην οποίαν οφείλουμε τον μεγαλύτερο αριθμό των ιδεών μας: και λέω ότι σε διαφορετικά μάτια, εάν τα ίδια πράγματα φαίνονται περισσότερο ή λιγότερο μεγάλα ή μικρά, φωτεινά ή σκοτεινά, εάν το γαλλικό μέτρο μήκους, για παράδειγμα, είναι στα μάτια κάποιου ανθρώπου πιο μικρό, το χιόνι λιγότερο λευκό, και ο έβενος λιγότερο μαύρος απ' ότι στα μάτια κάποιου άλλου. Αυτοί οι δυο άνθρωποι θα αντιλαμβάνονται όμως πάντοτε τις ίδιες σχέσεις ανάμεσα σε όλα τα πράγματα: το γαλλικό μέτρο, κατά συνέπεια, θα φαίνεται πάντοτε στα μάτια τους πιο μεγάλο από το πόδι, το χιόνι, το πιο λευκό από όλα τα σώματα, και ο έβενος, το πιο μαύρο από όλα τα ξύλα.

Αλλά, καθώς η ακρίβεια του πνεύματος συνίσταται στην σαφή όψη των πραγματικών σχέσεων που έχουν τα πράγματα μεταξύ τους, και επαναλαμβάνοντας στις άλλες αισθήσεις ότι είπα για την αίσθηση της όρασης, θα καταλήξουμε πάντοτε στο ίδιο αποτέλεσμα. Συμπεραίνω από αυτό ότι η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη τελειότητα του οργανισμού, τόσο εξωτερική όσο και εσωτερική, δεν μπορεί σε τίποτε να επηρεάσει την ακρίβεια των κρίσεων μας. Θα πω επιπλέον ότι, εάν διακρίνουμε την ευρύτητα, από την ακρίβεια του πνεύματος, η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη λεπτότητα των αισθήσεων δεν θα προσθέσει τίποτε σε αυτή την ευρύτητα. Πράγματι, παίρνοντας πάντοτε την αίσθηση της όρασης για παράδειγμα, δεν είναι φανερό ότι η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη ευρύτητα του πνεύματος θα εξαρτάτο από τον περισσότερο ή τον λιγότερο μεγάλο αριθμό των πραγμάτων που αποκλείοντας άλλα ένας άνθρωπος, που είναι προικισμένος με πολύ λεπτή όραση, θα μπορούσε να τοποθετήσει στη μνήμη του. Αλλά υπάρχουν πολύ λίγα από αυτά τα πράγματα που είναι ανεπαίσθητα λόγω της μικρότητάς τους, τα οποία, καθώς τα παρατηρούν, ακριβώς με την ίδια προσοχή, με μάτια τόσο νέα και τόσο εξασκημένα, γίνονται αντιληπτά από τα μεν και ξεφεύγουν από τα άλλα: αλλά η διαφορά που βάζει η φύση, από αυτή την άποψη, ανάμεσα στους ανθρώπους τους οποίους ονομάζω ανθρώπους με καλό οργανισμό, δηλαδή, στον οργανισμό

σμό τους δεν αντιλαμβανόμαστε κανένα ελάττωμα³, θα ήταν απείρως πιο σημαντική απ' ό τι είναι. Μπορώ να δείξω ότι αυτή η διαφορά δεν θα προκαλούσε καμία διαφορά στην ευρύτητα του πνεύματος.

Ας υποθέσουμε δυο ανθρώπους προικισμένους με την ίδια ικανότητα προσοχής, με μνήμη με την ίδια ευρύτητα. Τελικά, δυο ανθρώπους ίσους σε όλα, εκτός από την λεπτότητα των αισθήσεων: σε αυτή την υπόθεση, αυτό που θα είναι προικισμένος με την πιο λεπτή αίσθηση της όρασης θα μπορεί, χωρίς αντίρρηση, να βάζει στη μνήμη του και να συγκρίνει ανάμεσα τους πολλά από αυτά τα πράγματα που η μικρότητα τους κρύβει σε αυτόν που ο οργανισμός του είναι, από αυτή την άποψη, λιγότερο τέλειος: αλλά αυτοί οι δυο άνθρωποι καθώς έχουν, σύμφωνα με την υπόθεση μου, μνήμη με ίση ευρύτητα, και ικανή, εάν θέλουμε, να περιλάβουν δυο χιλιάδες πράγματα, είναι ακόμη βέβαιο ότι ο δεύτερος θα μπορέσει να αντικαταστήσει, σύμφωνα με ιστορικά γεγονότα, τα πράγματα που ένας μικρότερος βαθμός λεπτότητας στην όραση δεν θα του επιτρέψει να αντιληφθεί. Και ότι θα μπορεί να συμπληρώσει, εάν θέλουμε, τον αριθμό των δυο χιλιάδων πραγμάτων που περιέχει η μνήμη του πρώτου. Αλλά, από αυτούς τους δυο ανθρώπους, εάν αυτός του οποίου η αίσθηση της όρασης είναι η λιγότερο λεπτή μπορεί εντούτοις να αποθηκεύσει στην αποθήκη της μνήμης του έναν τόσο μεγάλο αριθμό πραγμάτων όσο ο άλλος, και εάν εξάλλου αυτοί οι δυο άνθρωποι είναι ίσοι σε όλα, πρέπει, κατά συνέπεια, να κάνουν τόσους συνδυασμούς, και, σύμφωνα με την υπόθεση μου, να έχουν τόσο πνεύμα, επειδή η ευρύτητα του πνεύματος μετράται με τον αριθμό των ιδεών και των συνδυασμών. Η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη τελειότητα του οργάνου της όρασης δεν μπορεί, κατά συνέπεια, παρά να επηρεάζει το είδος του πνεύματος τους, να κάνει τον ένα ζωγράφο, βοτανολόγο, και τον άλλον ιστορικό και πολιτικό, αλλά δεν μπορεί καθόλου να επηρεάσει την ευρύτητα του πνεύματος τους. Και δεν παρατηρούμε μια σταθερή ανωτερότητα πνεύματος και σε αυτούς που έχουν την μεγαλύτερη λεπτότητα στην αίσθηση της όρασης και της ακοής, και σε αυτούς οι οποίοι, με τη συνήθη χρήση των γυαλιών και των ακουστικών χωνιών, θα έβαζαν με αυτό το μέσο, ανάμεσα σε αυτούς και τους άλλους ανθρώπους, μεγαλύτερη διαφορά απ' ό τι βάζει η φύση από αυτή την άποψη. Απ' όπου συμπεραίνω ότι ανάμεσα στους ανθρώπους για τους οποίους λέω ότι έχουν καλό οργανισμό, η ανωτερότητα της γνώσης δεν συνδέεται καθόλου με την περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη τελειότητα των οργάνων των αισθήσεων, τόσο εσωτερικών όσο και εξωτερικών, και ότι η μεγάλη ανισότητα των πνευμάτων εξαρτάται απαραίτητα από άλλη αιτία.

3 Μιλάω, σε αυτό το κεφάλαιο, μόνο για ανθρώπους γενικά με καλό οργανισμό, που δεν στερούνται από καμία αίσθηση, και οι οποίοι, εξάλλου, δεν έχουν πληγεί από την ασθένεια της τρέλας, ούτε από αυτή της βλακειάς, που συνήθως παράγονται, η μια, από την ασυναρτησία της μνήμης, και η άλλη από την ολική έλλειψη αυτής της ικανότητας.

Κεφάλαιο 3.

Για την ευρύτητα της μνήμης.

Το συμπέρασμα του προηγούμενου κεφαλαίου θα κάνει, χωρίς αμφιβολία, να αναζητήσουμε στην άνιση ευρύτητα της μνήμης των ανθρώπων την αιτία της ανισότητας του πνεύματος τους. Η μνήμη είναι η αποθήκη όπου αποθηκεύονται οι αισθήσεις, τα γεγονότα και οι ιδέες, που οι ποικίλοι συνδυασμοί τους σχηματίζουν αυτό που ονομάζουμε *πνεύμα*.

Οι αισθήσεις, τα γεγονότα και οι ιδέες πρέπει λοιπόν να θεωρούνται σαν η πρώτη ύλη του πνεύματος. Αλλά, όσο περισσότερο χώρο έχει η αποθήκη της μνήμης, τόσο περισσότερο περιέχει από αυτή την πρώτη ύλη, και τόσο περισσότερο, θα πει κάποιος, έχουμε ικανότητα στο πνεύμα.

Όσο θεμελιωμένο και αν φαίνεται αυτό το επιχείρημα, ίσως, εμβαθύνοντας το, θα το βρούμε μόνο αληθοφανές. Για να απαντήσουμε πλήρως, πρέπει απ' ενός να εξετάσουμε εάν η διαφορά έκτασης, στη μνήμη των ανθρώπων που έχουν καλό οργανισμό, είναι τόσο σημαντική πράγματι όσο είναι στην εμφάνιση: και, υποθέτοντας αυτή τη διαφορά πραγματική, πρέπει απ' ετέρου να γνωρίσουμε εάν πρέπει να την θεωρήσουμε σαν την αιτία της ανισότητας των πνευμάτων.

Σε ότι αφορά το πρώτο θέμα της εξέτασης μου, λέω ότι μόνο η προσοχή μπορεί να χαράξει στη μνήμη τα πράγματα τα οποία, όταν τα δούμε χωρίς προσοχή, δεν θα προξενούσαν σε μας παρά ανεπαίσθητες εντυπώσεις, και όμοιες σχεδόν, με αυτές που δέχεται διαδοχικά ένας αναγνώστης από κάθε ένα από τα γράμματα που αποτελούν τη σελίδα ενός έργου. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι, για να κρίνουμε εάν το ελάττωμα της μνήμης είναι στους ανθρώπους το αποτέλεσμα της έλλειψης προσοχής τους, ή μιας ατέλειας στο όργανο που την παράγει, πρέπει να καταφύγουμε στη βοήθεια της εμπειρίας. Αυτή μας μαθαίνει ότι, ανάμεσα στους ανθρώπους, υπάρχουν πολλοί, όπως το λένε ο Άγιος Αυγουστίνος και ο Montaigne για τον εαυτό τους, οι οποίοι, καθώς εμφανίζονταν να είναι προικισμένοι μόνο με πολύ ασθενή μνήμη, είναι, από την επιθυμία της γνώσης, έχουν κατορθώσει εντούτοις να βάλουν έναν αρκετά μεγάλο αριθμό γεγονότων και ιδεών στη μνήμη τους, ώστε να τεθούν στην τάξη των ανθρώπων με εξαιρετική μνήμη. Αλλά, εάν η επιθυμία για μάθηση αρκεί τουλάχιστον για να μάθει κάποιος πολλά πράγματα, συμπεραίνω από αυτό ότι η μνήμη είναι σχεδόν εξολοκλήρου πλαστή: και η ευρύτητα της μνήμης εξαρτάται, 1^ο, από την καθημερινή χρήση που κάνουμε σ' αυτήν. 2^ο, από την προσοχή με την οποίαν θεωρούμε τα πράγματα τα οποία θέλουμε να εντυπώσουμε σ' αυτήν, και τα οποία, όταν θεωρούνται χωρίς προσοχή, όπως μόλις είπα, δεν θα άφηναν σ' αυτήν παρά ένα ελαφρύ αποτύπωμα έτοιμο να σβήσει, και 3^ο, από την τάξη με την οποίαν τοποθετούμε τις ιδέες. Σε αυτή την τάξη οφείλουμε όλα τα θαύματα της μνήμης, και αυτή η τάξη συνίσταται στο να συνδέει μαζί όλες τις ιδέες μας, να μην φορτώνει κατά συνέπεια τη μνήμη μας παρά με πράγματα τα οποία, από τη φύση τους ή από τον τρόπο με τον οποίον τα εξετάζουμε, διατηρούν μεταξύ τους σχέση για να θυμίζουν το ένα το άλλο.

Οι συχνές παραστάσεις των ίδιων πραγμάτων στη μνήμη είναι, στην κυριολεξία, τόσα κτυπήματα του καλεμιού που τα χαράζει τόσο πιο βαθειά όσο αυτές

εμφανίζονται πιο συχνά⁴. Εξάλλου, αυτή η τάξη τόσο κατάλληλη να θυμίζει τα ίδια πράγματα στη ανάμνηση μας μας δίνει την ερμηνεία όλων των φαινομένων της μνήμης. Μας μαθαίνει ότι η οξυδέρκεια του πνεύματος του ενός, δηλαδή, η ταχύτητα με την οποία ένας άνθρωπος εντυπωσιάζεται από μια αλήθεια, εξαρτάται συχνά από την αναλογία αυτής της αλήθειας με τα πράγματα που είναι συνήθως παρόντα στη μνήμη του. Ότι η βραδύτητα του πνεύματος ενός άλλου από αυτή την άποψη, είναι αντίθετα, το αποτέλεσμα της μικρής αναλογίας αυτής της ίδιας αλήθειας με τα πράγματα με τα οποία ασχολείται. Δεν θα μπορούσε να την καταλάβει, αντιλαμβανόμενος όλες τις σχέσεις, χωρίς να απορρίψει όλες τις πρώτες ιδέες που παρουσιάζονται στη μνήμη του, χωρίς να ανατρέψει όλη την αποθήκη της μνήμης του, για να αναζητήσει σ' αυτήν τις ιδέες που συνδέονται με αυτή την αλήθεια. Να γιατί τόσοι άνθρωποι είναι αναίσθητοι στην έκθεση ορισμένων γεγονότων ή ορισμένων αληθειών, που συγκλονίζουν έντονα άλλους μόνο επειδή αυτά τα γεγονότα ή αυτές οι αλήθειες κλονίζουν όλη την αλυσίδα των σκέψεών τους, ξυπνούν ένα μεγάλο αριθμό ιδεών στο πνεύμα τους: είναι μια αστραπή που ρίχνει μια γρήγορη λάμψη σε όλον τον ορίζοντα των ιδεών τους. Στην τάξη λοιπόν οφείλουμε συχνά την οξυδέρκεια του πνεύματος ενός ανθρώπου, και πάντοτε την ευρύτητα της μνήμης του: επίσης η έλλειψη τάξης, αποτέλεσμα της αδιαφορίας που έχει ένας άνθρωπος για ορισμένα είδη μελέτης, που, από ορισμένες απόψεις, στερεί εντελώς τη μνήμη σε αυτούς που, από άλλες απόψεις, φαίνονται να είναι προικισμένοι με την πιο ευρεία μνήμη. Να γιατί ο σοφός στις γλώσσες και την ιστορία, ο οποίος, με τη βοήθεια της χρονολογικής τάξης, αποτυπώνει και διατηρεί εύκολα στη μνήμη του λέξεις, ημερομηνίες και ιστορικά γεγονότα, δεν μπορεί συχνά να συγκρατήσει την απόδειξη μιας ηθικής αλήθειας, την απόδειξη μιας γεωμετρικής αλήθειας, ή τον πίνακα ενός τοπίου που θα παρατηρήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα: πράγματι, αυτά τα είδη των πραγμάτων καθώς δεν έχουν καμιά αναλογία με τα υπόλοιπα γεγονότα ή με τις ιδέες που έχει γεμίσει τη μνήμη του, δεν μπορούν να εμφανίζονται συχνά σ' αυτήν, και να εντυπώνονται βαθιά σ' αυτήν, ούτε, κατά συνέπεια, να διατηρούνται σ' αυτήν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Αυτή είναι η αιτία που παράγει όλα τα διαφορετικά είδη μνήμης, και ο λόγος για τον οποίον αυτοί που γνωρίζουν λιγότερα σε ένα είδος, είναι αυτοί που, σε αυτό το ίδιο είδος, συνήθως ξεχνούν περισσότερο.

Φαίνεται λοιπόν ότι η μεγάλη μνήμη είναι, στην κυριολεξία, φαινόμενο τάξης, ότι είναι σχεδόν εξολοκλήρου πλαστική, και ότι ανάμεσα στους ανθρώπους που λέω ότι έχουν καλό οργανισμό, αυτή η μεγάλη ανισότητα μνήμης δεν είναι τόσο πολύ το αποτέλεσμα μιας άνισης τελειότητας στο όργανο που την παράγει, όσο μιας άνισης προσοχής για να την καλλιεργήσουν.

Αλλά, υποθέτοντας ακόμη ότι η άνιση ευρύτητα της μνήμης που παρατηρούμε στους ανθρώπους ήταν εξολοκλήρου έργο της φύσης, και ήταν τόσο σημαντική στην πραγματικότητα όσο είναι στην εμφάνιση. Λέω ότι δεν θα μπορούσε σε τίποτα να επηρεάσει την ευρύτητα των πνευμάτων τους, 1^ο επειδή το μεγάλο πνεύμα, όπως θα αποδείξω, δεν προϋποθέτει πολύ μεγάλη μνήμη,

4 Η μνήμη, λέει ο Locke, είναι ένας πίνακας από ορείχαλκο γεμάτος με χαρακτήρες που ο χρόνος σβήνει ανεπαίσθητα, εάν δεν ξαναπεράσει κάποιες φορές το καλέμι.

και 2^ο επειδή κάθε άνθρωπος είναι προικισμένος με αρκετή μνήμη για να υψωθεί στον πιο υψηλό βαθμό πνεύματος.

Πριν να αποδείξω την πρώτη από αυτές τις προτάσεις, πρέπει να παρατηρήσω ότι, εάν η τέλεια άγνοια κάνει την τέλεια βλακεία, ο άνθρωπος του πνεύματος δεν φαίνεται κάποτε να στερείται μνήμης, παρά επειδή δίνουν πολύ λίγη ευρύτητα σε αυτή τη λέξη *μνήμη*, επειδή περιορίζουν την σημασία της μόνο στην ανάμνηση ονομάτων, ημερομηνιών, τόπων και προσώπων για τα οποία οι άνθρωποι του πνεύματος δεν έχουν περιέργεια, και βρίσκονται συχνά χωρίς μνήμη. Αλλά, αντιλαμβανόμενοι στην σημασία αυτής της λέξης την ανάμνηση είτε ιδεών, είτε εικόνων, είτε επιχειρημάτων, κανείς από αυτούς δεν στερείται μνήμης: εξ' αυτού συμπεραίνεται ότι δεν υπάρχει καθόλου πνεύμα χωρίς μνήμη.

Αφού έγινε αυτή η παρατήρηση, πρέπει να γνωρίζουμε ποια ευρύτητα μνήμης είναι απαραίτητη για να αποτελέσει το μεγάλο πνεύμα. Θα επιλέξουμε για παράδειγμα δύο διάσημους ανθρώπους σε διαφορετικά είδη, όπως ο Locke και ο Milton. Θα εξετάσουμε εάν η μεγαλοσύνη του πνεύματος τους πρέπει να εξετάζεται ως το αποτέλεσμα της ακραίας ευρύτητας της μνήμης τους.

Εάν κατ' αρχήν ρίξουμε το βλέμμα μας στον Locke, και εάν υποθέσουμε ότι φωτισμένος από μια ευτυχή ιδέα, ή από την ανάγνωση του Αριστοτέλη, του Gassendi, η του de Montaigne, αυτός ο φιλόσοφος έχει αντιληφθεί στις αισθήσεις την κοινή προέλευση όλων των ιδεών μας, θα αντιληφθούμε ότι, για να συμπεράνουμε όλο του το σύστημα από αυτή την πρώτη ιδέα, θα του χρειαζόταν λιγότερη ευρύτητα στην μνήμη από την επιμονή στο συλλογισμό. Ότι η λιγότερο ευρεία μνήμη ήταν αρκετή για να περιλάβει όλα τα πράγματα της σύγκρισης από τα οποία έπρεπε να προκύψει η βεβαιότητα των αρχών του, για να του αναπτύξει την διαδοχή, και να τον κάνει, κατά συνέπεια, να αξίζει και να αποκτήσει τον τίτλο του μεγάλου πνεύματος.

Σε σχέση με τον Milton, εάν τον εξετάσω από την άποψη όπου, κατά γενική ομολογία, είναι απείρως ανώτερος από τους άλλους ποιητές, εάν εξετάσω αποκλειστικά τη δύναμη, το μεγαλείο, την αλήθεια, και τελικά την πρωτοτυπία των ποιητικών του εικόνων, είμαι υποχρεωμένος να παραδεχθώ ότι η ανωτερότητα του πνεύματος του σε αυτό το είδος δεν προϋποθέτει καθόλου μεγάλη ευρύτητα μνήμης. Όσο μεγάλες, πράγματι, και αν είναι οι συνθέσεις των περιγραφών του (τέτοια είναι αυτή όπου, ενώνοντας το φως της φωτιάς με την στερεότητα της ύλης της γης, περιγράφει το πεδίο της φλεγόμενης κόλασης με συμπαγή φωτιά, όπως την λίμνη καιγόταν με υγρή φωτιά). Όσο μεγάλες, λέω, και αν είναι οι συνθέσεις του, είναι φανερό ότι ο αριθμός των εικόνων, που είναι ισχυρές και κατάλληλες να σχηματίσουν παρόμοιους πίνακες, πρέπει να είναι εξαιρετικά περιορισμένες, ότι, κατά συνέπεια, το μεγαλείο της φαντασίας αυτού του ποιητή είναι λιγότερο αποτέλεσμα μεγάλου εύρους μνήμης παρά βαθιάς σκέψης πάνω στην τέχνη του. Αυτή η σκέψη, καθώς τον έκανε να αναζητήσει την πηγή των ηδονών της φαντασίας, τον έκανε να την αντιληφθεί και στη νέα συγκέντρωση των κατάλληλων εικόνων για να σχηματίσει μεγάλους πίνακες, αληθινούς και με καλές αναλογίες, και στη σταθερή επιλογή των δυνατών εκφράσεων του που είναι, στην κυριολεξία, τα χρώματα της ποιί-

ησης, και με τα οποία έκανε ορατές τις περιγραφές του στα μάτια της φαντασίας.

Για τελευταίο παράδειγμα της μικρής ευρύτητας της μνήμης την οποίαν απαιτεί η καλή φαντασία, δίνω, σε σημείωση, την μετάφραση ενός μέρους αγγλικής ποίησης⁵. Αυτή η μετάφραση, και τα προηγούμενα παραδείγματα, θα αποδείξουν, νομίζω, σε αυτούς που θα αλλοιώσουν τα έργα των διασήμων ανδρών, ότι το μεγάλο πνεύμα δεν προϋποθέτει καθόλου τη μεγάλη μνήμη.

Θα προσθέσω μάλιστα ότι η ακραία ευρύτητα του ενός αποκλείει εντελώς την ακραία ευρύτητα της άλλης. Εάν η άγνοια κάνει το πνεύμα να μαραϊνείται

5 Είναι ένα νεαρό κορίτσι που ο έρωτας ξυπνά και οδηγεί, πριν από την αυγή σε μια μικρή κοιλάδα: περιμένει εκεί τον αγαπημένο της, που είναι επιφορτισμένος, με την ανατολή του ηλίου, να προσφέρει θυσία στους θεούς. Η ψυχή της, στην γλυκιά κατάσταση που την βάζει η ελπίδα μιας μελλοντικής ευτυχίας, προσφέρεται, περιμένοντας τον, στην ευχαρίστηση να αγναντεύει τις ομορφιές της φύσης, και της ανατολής του άστρου που θα φέρει κοντά της το αντικείμενο της τρυφερότητας της. Εκφράζεται με αυτό τον τρόπο:

«Ήδη ο ήλιος χρυσώνει την κορυφή αυτών των γέρικων βελανιδιών, και τα κύματα αυτών των γρήγορων ποταμών, που μουγκρίζουν ανάμεσα στους βράχους, λαμπιρίζουν από το φως του. Βλέπω ήδη την κορυφή αυτών των *τριχωτών* βουνών απ' όπου ξεχύνονται: οι θολωσιές αυτές, που, μισοκρυμμένες στον αέρα, προσφέρουν εκπληκτική στέγη στην απομόνωση που αποσύρεται σ' αυτά. Νύχτα, τελείωνε να μαζεύεις τα πέπλα σου, φευγαλέες φλόγες που παραπλανάτε τον αβέβαιο ταξιδιώτη, κρυφθείτε στις λακκούβες και στις άκρες των βαλτότοπων: και συ, ήλιε, θεέ των ουρανών, που γεμίζεις τον αέρα με ζωογόνα θερμότητα, που σπέρνεις τα μαργαριτάρια της δροσιάς στα άνθη αυτών των λιβαδιών, και που δίνεις το χρώμα στις ποικίλες ομορφιές της φύσης, δέξου την πρώτη μου λατρεία, επιτάχυνε την πορεία σου: η επιστροφή σου μου αναγγέλλει την επιστροφή του αγαπημένου μου. Ελευθέρωσε από τις ιερές φροντίδες που τον κρατούν ακόμη στα πόδια των βωμών, ο έρωτας σύντομα θα τον οδηγήσει στα δικά μου. Ας αισθανθούν όλα την χαρά μου! Ας ευλογήσουν όλα την ανατολή του άστρου που μας φωτίζει! Άνθη, που κλείνετε μέσα σας τα αρώματα που συμπυκνώνει η κρύα νύχτα, ανοίξτε τα πέταλα σας, αφήστε στον αέρα τους μοσχοβολιστούς ατμούς σας. Δεν ξέρω εάν η ηδονική μέθη που γεμίζει την ψυχή μου ομορφαίνει όλα όσα βλέπουν τα μάτια μου, αλλά το ρυάκι που στριφογυρίζει μέσα εκεί που συγκλίνουν αυτές οι πεδιάδες, με γοητεύει με το μουρμουρητό του. Ο ζέφυρος με χαϊδεύει με την πνοή του. Τα ευωδιαστά φυτά, πατημένα κάτω από τα πόδια μου, φέρνουν στην όσφρηση μου κύματα από αρώματα. Α! εάν η ευτυχία καταδέχεται κάποτε να επισκεφθεί την κατοικία των θνητών, είναι χωρίς αμφιβολία είναι σε αυτά τα μέρη που καταφεύγει... αλλά ποιά μυστική ανησυχία με ξεσηκώνει; Ήδη η ανυπομονησία ανακατεύει το φαρμάκι της με τη γλύκα της προσμονής μου, ήδη αυτή η μικρή πεδιάδα έχει χάσει τις ομορφιές της. η χαρά είναι λοιπόν τόσο περαστική; Μας φεύγει τόσο εύκολα όσο το ελαφρύ χνούδι αυτών των φυτών με το φύσημα του Ζέφυρου; Μάταια έχω καταφύγιο στην κολακευτική ελπίδα: κάθε στιγμή μεγαλώνει η ανησυχία μου. Δεν έρχεται καθόλου! ... ποιος τον κρατάει τόσο μακριά από μένα; Ποιο είναι πιο ιερό καθήκον από το να καθησυχάσει τις ανησυχίες μιας αγαπημένης; ... αλλά τι λέω; Φύγετε, υποψίες της ζήλιας, προσβλητικές για την πίστη του, και φτιαγμένες να σβήσουν την τρυφερότητα του. Εάν η ζήλια μεγαλώνει κοντά στον έρωτα, τον σβήνει, εάν δεν την ξεριζώσουμε: είναι ο κισσός που, από μια πράσινη βελανιδιά, αγκαλιάζει, αλλά αποξηραίνει τον κορμό που του χρησιμεύει για στήριγμα. Γνωρίζω τόσο πολύ καλά τον αγαπημένο μου για ν' αμφιβάλω για την τρυφερότητα του. Σαν και μένα, μακριά από την μεγαλοπρέπεια των αυλών, αναζητά το ήσυχο άσυλο της εξοχής: η απλότητα της καρδιάς μου και της ομορφιάς μου τον έχουν συγκινήσει. Οι φιλήδονες αντίζηλες μου θα τον καλούσαν μάταια στην αγκαλιά τους. Θα γοητευόταν από τις προτάσεις μιας φιλαρέσκειας που θάμπωσε, στα μάγουλα μιας νεαρής κοπέλας, το χιόνι της αθωότητας και την ενσάρκωση της αιδούς, και που τις ζωγράφιζε με το λευκό της τέχνης και με το φτιασίδι της αναισχυντίας; τι κάνω; Η περιφρόνηση του γι' αυτές δεν είναι, ίσως, παρά παγίδα για μένα. Μπορώ να αγνοήσω τις προκαταλήψεις των ανδρών και την τέχνη που χρησιμοποιούν για να μας σαγηνεύσουν. Θρεμμένοι μέσα στην περιφρόνηση για το φύλλο μας, δεν αγαπούν καθόλου εμάς, αλλά τις ηδονές τους. Πόσο είναι βίβλαυτοι! Έχουν βάλει στην τάξη των αρετών και τα βάρβαρα πάθη της εκδίκησης και την ξέφρενη αγάπη για την πατρίδα, και ποτέ ανάμεσα στις βίβλαυτες, δεν έχουν υπολογίσει την πίστη! Χωρίς τύψεις εκμεταλλεύονται την αθωότητα. Συχνά η ματαιοδοξία τους καμαρώνει, με απόλαυση, το θέαμα των πόνων μας. Αλλά όχι, απομακρυνθείτε από μένα, απαίσιες σκέψεις, ο αγαπη-

από έλλειψη τροφής, η μεγάλη πολυμάθεια, με μια υπεραφθονία από τροφές, συχνά το έχουν σβήσει. Είναι αρκετό, για να πεισθούμε γι' αυτό, να εξετάσουμε την διαφορετική χρήση του χρόνου τους που πρέπει να κάνουν δυο άνθρωποι που θέλουν να γίνουν ανώτεροι από τους άλλους, ο ένας στο πνεύμα, ο άλλος στη μνήμη.

Εάν το πνεύμα δεν είναι παρά σύνολο νέων ιδεών, και εάν όλες οι νέες ιδέες δεν είναι παρά μια σχέση ανάμεσα σε ορισμένα πράγματα που έχει γίνει πρόσφατα αντιληπτή. Αυτός που θέλει να διακρίνεται για το πνεύμα του πρέπει απαραίτητα να χρησιμοποιεί το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του στην παρατήρηση των ποικίλων σχέσεων που έχουν μεταξύ τους τα πράγματα, και να καταναλώνει το μικρότερο μέρος του χρόνου του για να τοποθετεί γεγονότα και ιδέες στη μνήμη του. Αντίθετα, αυτός που θέλει να υπερισχύει των άλλων σε ευρύτητα μνήμης πρέπει, χωρίς να χάνει τον χρόνο του για να σκέπτεται και να συγκρίνει τα πράγματα μεταξύ τους, να χρησιμοποιεί ολόκληρες τις μέρες για να συσσωρεύει συνεχώς νέα πράγματα στη μνήμη του. Αλλά, με διαφορετική χρήση του χρόνου τους, είναι προφανές ότι ο πρώτος από αυτούς τους δυο ανθρώπους πρέπει να είναι τόσο κατώτερος σε μνήμη από τον δεύτερο, όσο είναι ανώτερος από αυτόν σε πνεύμα: αλήθεια που την είχε πιθανότατα αντιληφθεί ο Descartes, όταν λέει ότι, για να τελειοποιήσει το πνεύμα του, έπρεπε να μαθαίνει λιγότερο από το να σκέπτεται. Απ' όπου συμπεραίνω όχι μόνο ότι το πολύ μεγάλο πνεύμα δεν προϋποθέτει την πολύ μεγάλη μνήμη, αλλά ότι η ακραία ευρύτητα του ενός αποκλείει πάντοτε την ακραία ευρύτητα της άλλης.

Για να τελειώσω αυτό το κεφάλαιο, και να αποδείξω ότι δεν είναι καθόλου η άνιση ευρύτητα της μνήμης στην οποία πρέπει να αποδώσουμε την άνιση δύναμη των πνευμάτων, δεν μου μένει πλέον παρά να αποδείξω ότι οι άνθρωποι, που γενικά έχουν καλό οργανισμό, είναι όλοι προικισμένοι με ευρύτητα μνήμης που είναι αρκετή για να ανυψωθούν στις πιο υψηλές ιδέες. Κάθε άνθρωπος, πράγματι, από αυτή την άποψη, είναι αρκετά ευνοημένος από τη φύση, ώστε εάν η αποθήκη της μνήμης του είναι ικανή να περιλάβει έναν αριθμό γεγονότων ή ιδεών, τέτοιων που συγκρίνοντας τις συνεχώς μεταξύ τους, θα μπορούσε πάντοτε να αντιληφθεί κάποια νέα σχέση σ' αυτές, πάντοτε να αυξάνει τον αριθμό των ιδεών του, και, κατά συνέπεια, να δίνει πάντοτε μεγαλύτερη ευρύτητα στο πνεύμα του. Αλλά, εάν τριάντα ή σαράντα πράγματα, όπως το αποδεικνύει η γεωμετρία, μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους με τόσους τρόπους, που, στη διάρκεια μιας μεγάλης ζωής, κανείς δεν θα μπορούσε να παρατηρήσει όλες τις σχέσεις τους, και ούτε να συμπεράνει από αυτές όλες τις πιθανές ιδέες. Και εάν, ανάμεσα στους ανθρώπους που λέω ότι

μένος μου θα φανεί σ' αυτά τα μέρη. Το έχω νοιώσει χίλιες φορές, μόλις τον αντιληφθώ, η ταραγμένη μου ψυχή γαληνεύει, ξεχνώ συχνά τόσο σωστά πράγματα για να παραπονεθώ, κοντά του, ξέρω μόνο να είμαι ευτυχισμένη... Εντούτοις, εάν με πρόδιδε, εάν, τη στιγμή που η αγάπη μου τον συγχωρεί, κάνει, στην αγκαλιά κάποιας άλλης, το έγκλημα της απιστίας: ας με σπλίσει όλη η φύση για την εκδίκηση μου! Ας χαθεί! ... τι λέω; Στοιχεία, να είστε κουφά στα κλάματα μου, γη, μην ανοίξεις τα βαθειά σου βάραθρα, άσε αυτό το τέρας να βαδίζει το χρόνο που του έχει καθορισθεί πάνω στην λαμπερή σου επιφάνεια. Ας κάνει ξανά νέα εγκλήματα, ας κάνει να κυλήσουν ξανά τα δάκρυα τόσο πιστών αγαπημένων γυναικών: και, εάν ο ουρανός τις εκδικηθεί και τον τιμωρήσει, ας είναι τουλάχιστον η προσευχή μιας άλλης δυστυχισμένης, κλπ.»

έχουν καλό οργανισμό, δεν υπάρχει κανείς που η μνήμη του να μην μπορεί να συμπεριλάβει όχι μόνο όλες τις λέξεις μιας γλώσσας, αλλά ακόμη μια απειρία ημερομηνιών, γεγονότων, ονομάτων, τόπων και προσώπων, και τελικά πολύ πιο σημαντικό αριθμό πραγμάτων από αυτόν των έξη ή επτά χιλιάδων, θα συμπεράνω τολμηρά ότι κάθε άνθρωπος με καλό οργανισμό είναι προικισμένος με ικανότητα μνήμης πολύ ανώτερη από αυτήν που μπορεί να κάνει χρήση για την αύξηση των ιδεών του, ότι μεγαλύτερη ευρύτητα μνήμης δεν θα έδινε μεγαλύτερη ευρύτητα στο πνεύμα του. Και ότι έτσι, μακριά από το να θεωρήσουμε την ανισότητα μνήμης των ανθρώπων σαν την αιτία της ανισότητας του πνεύματος τους, αυτή η τελευταία ανισότητα είναι αποκλειστικά το αποτέλεσμα ή της προσοχής μεγαλύτερης ή μικρότερης με την οποία παρατηρούν τις σχέσεις των πραγμάτων μεταξύ τους, ή της κακής επιλογής των πραγμάτων με τα οποία φορτώνουν τη μνήμη τους. Υπάρχουν, πράγματι, στείρα πράγματα, και τα οποία, όπως οι ημερομηνίες, τα ονόματα των τόπων, και τα οποία, όπως οι ημερομηνίες, τα ονόματα τόπων, προσώπων, ή άλλα παρόμοια, καταλαμβάνουν μεγάλο χώρο στη μνήμη, χωρίς να μπορούν να παράγουν ούτε νέα ιδέα, ούτε ενδιαφέρουσα ιδέα για το λαό. Η ανισότητα των πνευμάτων εξαρτάται λοιπόν εν μέρει από την επιλογή των πραγμάτων που τοποθετούμε στη μνήμη. Εάν οι νέοι που οι επιτυχίες τους ήσαν οι πιο λαμπρές στα κολλέγια, δεν ήσαν πάντοτε τέτοιες σε πιο προχωρημένες ηλικίες, είναι επειδή η σύγκριση και η ευτυχής χρήση των κανόνων του Desroutière, οι οποίοι κάνουν καλούς μαθητές, δεν αποδεικνύουν καθόλου ότι, στη συνέχεια, αυτοί οι ίδιοι νέοι έχουν την ματιά τους στα πράγματα της σύγκρισης από τα οποία προκύπτουν ενδιαφέρουσες ιδέες για το λαό: και να γιατί υπάρχει σπάνια μεγάλος άνδρας, εάν δεν έχει το θάρρος να αγνοήσει μια απειρία άχρηστων πραγμάτων.

Κεφάλαιο 4. Για την άνιση ικανότητα προσοχής.

Έδειξα ότι η μεγάλη ανισότητα των πνευμάτων δεν εξαρτάται καθόλου από τη μεγαλύτερη ή τη μικρότερη τελειότητα, και των οργάνων της αίσθησης και του οργάνου της μνήμης. Μπορούμε λοιπόν να αναζητήσουμε την αιτία της μόνο στην άνιση ικανότητα προσοχής των ανθρώπων.

Καθώς είναι η προσοχή, μεγαλύτερη ή μικρότερη, που χαράζει περισσότερο ή λιγότερο βαθειά τα πράγματα μέσα στη μνήμη, που κάνει να αντιληφθούμε καλύτερα ή λιγότερο καλά τις σχέσεις, που σχηματίζει τις περισσότερες κρίσεις μας αληθινές οι ψεύτικες. Και ότι τελικά σε αυτή την προσοχή οφείλουμε σχεδόν όλες μας τις ιδέες. Είναι προφανές, θα πει κάποιος, ότι στην άνιση ικανότητα προσοχής των ανθρώπων εξαρτάται η άνιση δύναμη του πνεύματος τους.

Πράγματι, εάν ο πιο αδύναμος βαθμός ασθένειας, που θα την ονομάζαμε μόνο αδιαθεσία, είναι αρκετός για να κάνει τους περισσότερους ανθρώπους ανίκανους για μια συνεχή προσοχή, είναι, χωρίς αμφιβολία, θα προσθέσει κάποιος, σε ανεπαίσθητες ασθένειες, και κατά συνέπεια, στην ανισότητα της δύναμης που δίνει η φύση στους διαφόρους ανθρώπους, που πρέπει κυρίως να αποδώσουμε την ολική ανικανότητα προσοχής που παρατηρούμε στους περισσότερους από αυτούς, και την άνιση διάθεση τους στο πνεύμα: απ' όπου θα συμπεράνω ότι το πνεύμα είναι καθαρά δώρο της φύσης.

Όσο αληθοφανές και αν είναι αυτό το επιχείρημα, εντούτοις δεν επιβεβαιώνεται από την εμπειρία.

Εάν αποκλείσουμε τους ανθρώπους που θλίβονται από συνήθεις ασθένειες, και που είναι υποχρεωμένοι, από τη θλίψη, να προσηλώσουν όλη τους την προσοχή στη κατάσταση τους, δεν μπορούν να την κρατήσουν σε πράγματα που είναι κατάλληλα για να τελειοποιήσουν το πνεύμα τους, ούτε, κατά συνέπεια, να συμπεριληφθούν στον αριθμό των ανθρώπων που τους ονομάζω 'ανθρώπους με καλό οργανισμό. Θα δούμε ότι όλοι οι άλλοι άνθρωποι, ακόμη και αυτοί που, αδύναμοι και λεπτεπίλεπτοι, θα έπρεπε, σύμφωνα με το προηγούμενο επιχείρημα, να έχουν λιγότερο πνεύμα από τους ανθρώπους με δυνατή και γερή συγκρότηση, εμφανίζονται συχνά, από αυτή την άποψη, οι πιο ευνοημένοι από τη φύση.

Στους υγιείς και δυνατούς ανθρώπους που ασχολούνται με τις τέχνες και τις επιστήμες, φαίνεται ότι η δύναμη της ιδιοσυγκρασίας, δίνοντας τους μια πιεστική ανάγκη ηδονής, τους εκτρέπει πιο συχνά από την μελέτη και το στοχασμό, ότι η αδυναμία της ιδιοσυγκρασίας, με τις συχνές και ελαφρές αδιαθεσίες, δεν μπορεί να εκτρέψει από αυτά του λεπτεπίλεπτους ανθρώπους. Το μόνο που μπορούμε να βεβαιώσουμε, είναι ότι ανάμεσα στους ανθρώπους που διαπνέονται σχεδόν με ίση αγάπη για τη μελέτη, η επιτυχία πάνω στην οποία μετράμε τη δύναμη του πνεύματος φαίνεται να εξαρτάται εντελώς από τους μεγαλύτερους ή μικρότερους περισπασμούς του μυαλού που προκαλούνται από την διαφορά των γούστων, των περιουσιών, των καταστάσεων, και της περισσότερο ή λιγότερο ευτυχισμένης επιλογής των θεμάτων τα οποία χειρίζονται, από τη περισσότερο ή λιγότερο τέλεια μέθοδο την οποία χρησι-

μπορούν για να συνθέσουν, από την μεγαλύτερη ή μικρότερη συνήθεια που έχουν για να σκέπτονται, από τα βιβλία που διαβάζουν, από τους ανθρώπους με γούστο που βλέπουν, και τελικά από τα πράγματα που το τυχαίο εμφανίζει καθημερινά στα μάτια μας. Φαίνεται ότι, στην συνδρομή των αναγκαίων καταστάσεων για να σχηματίσουν έναν άνθρωπο του πνεύματος, η διαφορετική ικανότητα προσοχής που θα μπορούσε να παράγει η μεγαλύτερη ή η μικρότερη δύναμη της ιδιοσυγκρασίας, δεν εξετάζεται καθόλου. Επίσης η ανισότητα του πνεύματος που προκαλείται από την διαφορετική συγκρότηση των ανθρώπων, είναι ανεπαίσθητη. Επίσης, με καμία ακριβή παρατήρηση, δεν μπορούμε μέχρι σήμερα να προσδιορίσουμε το είδος της ιδιοσυγκρασίας που είναι η πιο κατάλληλη για να σχηματίσει ανθρώπους του πνεύματος. Και δεν μπορούμε ακόμη να γνωρίζουμε ποιοι από τους ανθρώπους, μεγάλοι ή μικροί, χοντροί ή αδύνατοι, απαισιόδοξοι ή ευέξαπτοι, έχουν την μεγαλύτερη ικανότητα στο πνεύμα.

Κατά τα άλλα, εάν και αυτή η περιληπτική απάντηση θα μπορούσε να είναι αρκετή για να αντικρούσει ένα επιχείρημα που δεν στηρίζεται παρά σε αληθοφάνειες, εντούτοις, καθώς αυτό το θέμα είναι πολύ σημαντικό, για να το λύσουμε με ακρίβεια, πρέπει να εξετάσουμε εάν η έλλειψη προσοχής είναι στους ανθρώπους, είτε το αποτέλεσμα μιας φυσικής αδυναμίας να χρησιμοποιηθεί, είτε μιας επιθυμίας πάρα πολύ αδύναμης για να διδαχθεί.

Όλοι οι άνθρωποι τους οποίους ονομάζω ανθρώπους με καλό οργανισμό είναι ικανοί για προσοχή, επειδή όλοι μαθαίνουν να διαβάζουν, μαθαίνουν τη γλώσσα τους, και μπορούν να αντιλαμβάνονται αυτές τις πρώτες προτάσεις του Ευκλείδη. Αλλά, κάθε άνθρωπος, είναι ικανός να αντιλαμβάνεται αυτές τις πρώτες προτάσεις, με τη φυσική δύναμη να τις αντιλαμβάνεται όλες: πράγματι, στη γεωμετρία, όπως σε όλες τις άλλες επιστήμες, η μεγαλύτερη ή μικρότερη ευκολία με την οποία αντιλαμβάνεται κάποιος μίαν αλήθεια, εξαρτάται από τον μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό των προηγούμενων προτάσεων που, για να την αντιληφθεί, πρέπει να είναι παρούσες στη μνήμη του. Αλλά, εάν κάθε άνθρωπος που έχει καλό οργανισμό, όπως το απέδειξα στο προηγούμενο κεφάλαιο, μπορεί να βάλει στη μνήμη του έναν αριθμό ιδεών πολύ ανώτερο από αυτόν που απαιτεί η απόδειξη κάποιας πρότασης της γεωμετρίας όποια και αν είναι αυτή. Και εάν, με τη βοήθεια της τάξης και με τη συχνή εμφάνιση των ίδιων ιδεών, μπορεί κάποιος, όπως δείχνει η εμπειρία, να τις κάνει αρκετά οικείες και αρκετά συχνά παρούσες για να τις θυμάται κάποιος χωρίς κόπο. Έπεται ότι ο καθένας έχει τη φυσική δύναμη να παρακολουθεί την απόδειξη κάθε γεωμετρικής αλήθειας, και ότι αφού έχει ανέβει, από πρόταση σε πρόταση, και από ανάλογη ιδέα σε ανάλογη ιδέα, μέχρι τη γνώση, για παράδειγμα, ενενήντα εννέα προτάσεων, κάθε άνθρωπος μπορεί να αντιληφθεί την εκατοστή με τόση ευκολία όση την δεύτερη, η οποία απέχει τόσο από τη πρώτη όσο η εκατοστή από την ενενηκοστή ένατη.

Τώρα, πρέπει να εξετάσουμε εάν ο απαιτούμενος βαθμός προσοχής για να αντιληφθούμε την απόδειξη μιας γεωμετρικής αλήθειας δεν είναι αρκετός για την ανακάλυψη αυτών των αληθειών που τοποθετούν έναν άνθρωπο στην τάξη των ενδόξων ανδρών. Για σχέδιο αυτό παρακαλώ τον αναγνώστη να παρατηρήσει μαζί μου την πορεία που ακολουθεί το ανθρώπινο πνεύμα, είτε για

να ανακαλύψει μιαν αλήθεια, είτε για να ακολουθήσει απλά την απόδειξη. Δεν παίρνω καθόλου το παράδειγμα μου από τη γεωμετρία, που η γνώση της είναι ξένη στους περισσότερους ανθρώπους. Το παίρνω από την ηθική, και προτείνω αυτό το πρόβλημα: *γιατί οι άδικες κατακτήσεις δεν ντροπιάζουν τόσο τα έθνη όσο οι κλοπές ντροπιάζουν του ιδιώτες.*

Για να λύσω αυτό το ηθικό πρόβλημα, οι ιδέες που θα εμφανιστούν πρώτες στο μυαλό μου είναι οι ιδέες της δικαιοσύνης που μου είναι πιο οικείες: θα την θεωρήσω λοιπόν ανάμεσα σε ιδιώτες, και θα αντιληφθώ ότι οι κλοπές, που ταράσσουν και ανατρέπουν την τάξη της κοινωνίας, θεωρούνται δίκαια αισχύρες.

Αλλά όσο πλεονεκτικό και αν είναι να χρησιμοποιήσω στα έθνη τις ιδέες που έχω για τη δικαιοσύνη ανάμεσα στους πολίτες, εντούτοις, βλέποντας τόσους άδικους πολέμους, που έχουν αναληφθεί σε όλες τις εποχές από λαούς που είναι ο θαυμασμός της γης, θα υποψιαστώ αμέσως ότι οι ιδέες της δικαιοσύνης θεωρούμενες σε σχέση με έναν ιδιώτη δεν έχουν καμία εφαρμογή στα έθνη: αυτή η υποψία θα είναι το πρώτο βήμα που θα κάνει το πνεύμα μου για να επιτύχει στην ανακάλυψη αυτού που προτείνεται. Για να ξεκαθαρίσω αυτή την υποψία, θα παρακάμψω κατ' αρχήν τις ιδέες της δικαιοσύνης που μου είναι οι πιο οικείες: θα επαναφέρω στη μνήμη μου, και θα απορρίψω διαδοχικά μια απειρία ιδεών, μέχρι τη στιγμή που θα αντιληφθώ ότι, για να λύσω αυτό το πρόβλημα, πρέπει πρώτα να σχηματίσω σαφείς και γενικές ιδέες για τη δικαιοσύνη, και για το λόγο αυτό, να ανέβω μέχρι την συγκρότηση των κοινωνιών, μέχρις αυτές τις μακρινές εποχές όπου μπορούμε καλύτερα να αντιληφθούμε την προέλευση, ή εξάλλου μπορούμε πιο εύκολα να ανακαλύψουμε την αιτία για την οποία οι αρχές της δικαιοσύνης θεωρούμενες σε σχέση με τους πολίτες δεν θα είχαν εφαρμογή στα έθνη.

Τέτοια θα είναι, τολμώ να πω, το δεύτερο βήμα του πνεύματος μου. Θα παρουσιάσω, κατά συνέπεια, τους ανθρώπους εντελώς στερημένους από τη γνώση των νόμων, των τεχνών, και σχεδόν τέτοιους όπως έπρεπε να ήσαν τις πρώτες μέρες του κόσμου. Τότε, τους βλέπω σκορπισμένους μέσα στα δάση όπως τα άλλα άγρια ζώα. Και βλέπω πως, πάρα πολύ αδύναμοι πριν από την ανακάλυψη των όπλων για να αντισταθούν στα άγρια ζώα, αυτοί οι πρώτοι άνθρωποι, διδαγμένοι από τον κίνδυνο, την ανάγκη ή τον φόβο, αντιλήφθηκαν ότι ήταν προς το συμφέρον του καθενός ξεχωριστά από αυτούς να συνενωθούν σε κοινωνία, και να σχηματίσουν ένωση ενάντια στα ζώα τους κοινούς τους εχθρούς. Αντιλαμβάνομαι στη συνέχεια ότι οι άνθρωποι αυτοί, που ενώθηκαν με αυτό τον τρόπο και που έγιναν γρήγορα εχθροί από την επιθυμία που είχαν να κατέχουν τα ίδια πράγματα, έπρεπε να πάρουν αμοιβαία τα όπλα για να τα αρπάξουν ο ένας από τον άλλον. Ότι ο πιο δυνατός τα πήρε στην αρχή από αυτόν που είχε περισσότερο πνευματικές ικανότητες, που ανακάλυψε τα όπλα, και του έστησε παγίδες για να του ξαναπάρει τα ίδια αγαθά. Ότι η δύναμη και η επιδεξιότητα ήσαν κατά συνέπεια οι πρώτοι τίτλοι ιδιοκτησίας. Ότι η γη ανήκε στην αρχή στον πιο δυνατό, και στη συνέχεια στον πιο έξυπνο. Ότι ήταν στην αρχή με αυτούς τους μόνους τίτλους που κατείχαν τα πάντα: άλλα ότι στο τέλος, φωτισμένοι από την κοινή τους δυστυχία, οι άνθρωποι αντιλήφθηκαν ότι η ένωση τους δεν θα ήταν καθόλου πλεονεκτική γι'

αυτούς, και ότι οι κοινωνίες δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν, εάν, στις πρώτες τους συμβάσεις, δεν προσέθεταν νέες, με τις οποίες ο καθένας ξεχωριστά θα παραιτείτο από το δικαίωμα της δύναμης και της επιδεξιότητας, και όλοι, γενικά, θα έδιναν αμοιβαία εγγύηση για την σύμβαση της ζωής τους και των αγαθών τους, και θα δεσμεύονταν να πάρουν τα όπλα ενάντια στον παραβάτη αυτών των συμβάσεων. Ότι ήταν έτσι που, από όλα τα συμφέροντα των ιδιωτών, σχηματίσθηκε ένα κοινό συμφέρον, που έπρεπε να ονομάσει τις διάφορες πράξεις δίκαιες, επιτρεπτές και άδικες, ανάλογα με το εάν ήσαν χρήσιμες, αδιάφορες ή επιβλαβείς για τις κοινωνίες.

Από τη στιγμή που καταλήγω σε αυτή την αλήθεια, ανακαλύπτω εύκολα την πηγή των ανθρωπίνων αρετών: βλέπω ότι, χωρίς την ευαισθησία στον πόνο και στην φυσική ηδονή, οι άνθρωποι, χωρίς επιθυμίες, χωρίς πάθη, εξίσου αδιάφοροι σε όλα, δεν θα είχαν καθόλου γνωρίσει το ατομικό συμφέρον. Ότι, χωρίς ατομικό συμφέρον, δεν θα είχαν καθόλου ενωθεί σε κοινωνία, δεν θα είχαν καθόλου κάνει μεταξύ τους συμβάσεις, ότι δεν θα είχαν καθόλου γενικό συμφέρον, κατά συνέπεια δεν θα υπήρχαν καθόλου πράξεις δίκαιες ή άδικες, και ότι έτσι η φυσική ευαισθησία και το ατομικό συμφέρον ήσαν οι δημιουργοί κάθε δικαιοσύνης⁶.

Αυτή η αλήθεια, που στηρίζεται σε αυτό το αξίωμα της νομολογίας, *Το συμφέρον είναι το μέτρο των πράξεων των ανθρώπων*, επιβεβαιώνεται εξάλλου από χίλια γεγονότα, μου δείχνει ότι, ενάρετοι ή φαύλοι, ανάλογα με το εάν τα ιδιαίτερα πάθη μας ή τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα μας είναι σύμφωνα ή αντίθετα με το γενικό συμφέρον, τείνουμε τόσο απαραίτητα προς το ιδιαίτερο καλό μας, που ο ίδιος ο θεϊκός νομοθέτης νομίζει, για να υποχρεώσει τους ανθρώπους στην χρήση της αρετής, ότι πρέπει να τους υποσχεθεί μια αιώνια ευτυχία σε ανταπόδοση των πρόσκαιρων ηδονών που είναι υποχρεωμένοι κάποτε να θυσιάσουν σ' αυτήν.

Από τη στιγμή που καθιερώνεται αυτή η αρχή, το πνεύμα μου βγάζει τις συνέπειες από αυτήν: και αντιλαμβάνομαι ότι κάθε σύμβαση όπου το ιδιαίτερο συμφέρον βρίσκεται σε αντίθεση με το γενικό συμφέρον, θα είχε πάντοτε παραβιαστεί, εάν οι νομοθέτες δεν είχαν πάντοτε προτείνει μεγάλες ανταμοιβές στην αρετή, και ότι στη φυσική κλίση που φέρνει όλους τους ανθρώπους στον σφετερισμό, δεν θα είχαν συνεχώς αντιτάξει το φραγμό της ντροπής και του μαρτυρίου: βλέπω λοιπόν ότι η τιμωρία και η ανταμοιβή είναι οι δυο μόνοι δεσμοί με τους οποίους μπόρεσαν να κρατήσουν το ιδιαίτερο συμφέρον ενωμένο με το γενικό συμφέρον: και συμπεραίνω ότι οι νόμοι που γίνονται για την ευτυχία όλων δεν θα γίνονταν σεβαστοί από κανέναν, εάν οι δικαστές δεν ήσαν οπλισμένοι με την απαιτούμενη ισχύ ώστε να εξασφαλίζουν την εφαρμογή τους. Χωρίς αυτή την ισχύ, οι νόμοι, παραβιασμένοι από τους περισσότερους, θα είχαν, με δικαιοσύνη, παραβιασθεί από κάθε ιδιώτη, επειδή οι νόμοι καθώς δεν έχουν για θεμέλιο παρά τη δημόσια ωφελιμότητα, μόλις, με γενική παράβαση, αυτοί οι νόμοι καθίστανται άχρηστοι, τότε είναι κενοί και παύουν να είναι νόμοι. Ο καθένας ξαναγουρίζει στα πρώτα του δικαιώματα, ο καθένας δεν παίρνει συμβουλές παρά από το ιδιαίτερο συμφέρον του, που

6 Δεν μπορούμε να αρνηθούμε αυτή την πρόταση, χωρίς να δεχθούμε τις έμφυτες ιδέες.

του απαγορεύει δίκαια να τηρεί νόμους που θα γίνονταν επιζήμιοι σε αυτόν που θα ήταν ο μοναδικός που θα τους τηρούσε. Και να γιατί, εάν, για την ασφάλεια των μεγάλων δρόμων, θα είχαν απαγορεύσει να βαδίζει κανείς σ' αυτούς οπλισμένος, και ότι από έλλειψη χωροφυλακής, οι μεγάλοι δρόμοι μαστίζονταν από κλέφτες. Ότι αυτός ο νόμος, κατά συνέπεια, δεν είχε εκπληρώσει καθόλου τον προορισμό του. Λέω ότι ένας άνθρωπος θα μπορούσε όχι μόνο να ταξιδεύσει σ' αυτούς οπλισμένος και να παραβιάσει αυτή την σύμβαση ή αυτό το νόμο χωρίς αδικία, αλλά ότι δεν θα μπορούσε ακόμη να τον τηρεί χωρίς τρέλα.

Αφού το πνεύμα μου πέτυχε με αυτόν τον τρόπο, βήμα-βήμα, να σχηματίσει σαφείς και γενικές ιδέες για την δικαιοσύνη, αφού έχω αναγνωρίσει ότι συνίσταται στην ακριβή παρατήρηση των συμβάσεων που το κοινό συμφέρον, δηλαδή, η συνένωση όλων ιδιαίτερων συμφερόντων, τους προκάλεσε να κάνουν, δεν μένει στο πνεύμα μου παρά να χρησιμοποιήσω στα έθνη αυτές τις ιδέες για την δικαιοσύνη. Φωτισμένος από τις αρχές που καθιέρωσα πιο πάνω, αντιλαμβάνομαι κατ' αρχήν ότι όλα τα έθνη δεν έχουν κάνει καθόλου μεταξύ τους συμβάσεις με τις οποίες εξασφαλίζουν αμοιβαία την κατοχή των χωρών που κατέχουν και των αγαθών που κατέχουν. Εάν θελήσω να ανακαλύψω την αιτία γι' αυτό, η μνήμη μου, περιγράφοντας τον γενικό χάρτη του κόσμου, μου μαθαίνει ότι οι λαοί δεν έχουν κάνει καθόλου μεταξύ τους αυτού του είδους τις συμβάσεις, επειδή δεν έχουν καθόλου, για να τις κάνουν, συμφέρον τόσο πειστικό όσο οι ιδιώτες, επειδή τα έθνη μπορούν να υπάρχουν χωρίς συμβάσεις μεταξύ τους, και επειδή οι κοινωνίες δεν μπορούν να διατηρηθούν χωρίς νόμους. Απ' όπου συμπεραίνω ότι οι ιδέες της δικαιοσύνης, όταν εξετάζονται από έθνος σε έθνος ή από ιδιώτη σε ιδιώτη, πρέπει να είναι εξαιρετικά διαφορετικές.

Εάν η εκκλησία και οι βασιλείς επιτρέπουν το εμπόριο των νέγρων, εάν ο χριστιανός, που αναθεματίζει στο όνομα του Θεού αυτόν που φέρνει την ταραχή και τη διχόνοια μέσα στις οικογένειες, ευλογεί τον μεγαλέμπορο που τρέχει την Χρυσή Ακτή ή την Σενεγάλη, για να ανταλλάξει με νέγρους τα προϊόντα τα οποία οι Αφρικανοί επιθυμούν ιδιαίτερα. Εάν, με αυτό το εμπόριο, οι Ευρωπαίοι διατηρούν χωρίς τύψεις αιώνιους πολέμους ανάμεσα σε αυτούς του λαούς, είναι επειδή, εκτός από τις ιδιαίτερες συνθήκες και τις γενικά αναγνωρισμένες συνθήκες τις οποίες ονομάζουν δικαιώματα των ανθρώπων, η εκκλησία και οι βασιλείς νομίζουν ότι οι λαοί βρίσκονται, οι μεν σε σχέση με του δε, ακριβώς στην περίπτωση των πρώτων ανθρώπων πριν να σχηματίσουν κοινωνίες, πριν να γνωρίσουν άλλα δικαιώματα πέραν από τη δύναμη και την επιδεξιότητα, πριν να έχουν ανάμεσα τους καμία σύμβαση, κανέναν νόμο, καμιά ιδιοκτησία, και πριν να μπορέσει, κατά συνέπεια, να υπάρξει καμία κλοπή και καμία αδικία. Σε σχέση μάλιστα με τις ιδιαίτερες συνθήκες που τα έθνη συνάπτουν μεταξύ τους, αυτές οι συνθήκες καθώς δεν είναι καθόλου εγγυημένες από έναν αρκετά μεγάλο αριθμό κρατών, βλέπω ότι δεν μπόρεσαν σχεδόν ποτέ να διατηρηθούν με τη δύναμη, και ότι κατά συνέπεια, όπως οι νόμοι χωρίς δύναμη, πρέπει συχνά να μένουν ανεκτέλεστες.

Όταν χρησιμοποιώντας τις γενικές ιδέες της δικαιοσύνης στα έθνη, το πνεύμα μου θα περιορίσει το θέμα σε αυτό το σημείο, για να ανακαλύψω στην συ-

νέχεια γιατί ο λαός που παραβαίνει τις συνθήκες που έχουν γίνει με έναν άλλο λαό, είναι λιγότερο ένοχος από τον ιδιώτη που παραβαίνει τις συμβάσεις που έχουν γίνει με την κοινωνία, και γιατί, σύμφωνα με την κοινή γνώμη, οι άδικες κατακτήσεις ατιμάζουν λιγότερο ένα έθνος από όσο οι κλοπές εξευτελίζουν έναν ιδιώτη. Αρκεί να θυμηθώ τον κατάλογο όλων των συνθηκών που παραβιάστηκαν σε όλες τις εποχές και από όλους του λαούς: τότε βλέπω ότι υπάρχει πάντοτε μεγάλη πιθανότητα, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας αυτές τις συνθήκες, κάθε έθνος να επωφελείται από καιρούς ταραχής και συμφοράς για να επιτεθεί στους γείτονες του έχοντας το πλεονέκτημα, να τους κατακτά, ή τουλάχιστον να τους αφαιρεί τη δυνατότητα να το βλάψουν. Αλλά κάθε έθνος, διδαγμένο από την ιστορία, μπορεί να εκτιμήσει ότι αυτή η πιθανότητα είναι αρκετά μεγάλη, για να πεισθεί ότι η παραβίαση μιας συνθήκης, που είναι προς το συμφέρον να παραβιασθεί, είναι σιωπηρός όρος όλων των συνθηκών που δεν είναι ακριβώς παρά εκχειρίδες, και ότι αρπάζοντας, κατά συνέπεια, την ευνοϊκή ευκαιρία να ταπεινώσει τους γείτονές του, δεν κάνει άλλο από το να τους προειδοποιεί, επειδή όλοι οι λαοί, υποχρεωμένοι να εκτίθενται στην μομφή της αδικίας ή στο ζυγό της δουλείας, καταλήγουν στην εναλλακτική περίπτωση να είναι σκλάβοι ή κυρίαρχοι.

Εξάλλου, εάν, σε κάθε έθνος, η κατάσταση της συντήρησης είναι κατάσταση στην οποία είναι σχεδόν αδύνατον να διατηρηθεί, και εάν ο όρος της αύξησης μιας αυτοκρατορίας πρέπει, όπως το δείχνει η ιστορία των Ρωμαίων, να θεωρείται σαν σχεδόν βέβαιο προμήνυμα της παρακμής του. Είναι προφανές ότι κάθε έθνος μπορεί ακόμη και να θεωρεί τον εαυτό του τόσο περισσότερο εξουσιοδοτημένο σε αυτές τις κατακτήσεις που τις ονομάζουν άδικες, που, καθώς δεν βρίσκει καθόλου, στην εγγύηση, για παράδειγμα, δύο εθνών ενάντια σε ένα τρίτο, τόση ασφάλεια όση βρίσκει ένας ιδιώτης στην εγγύηση του έθνους του ενάντια σε έναν άλλον ιδιώτη, η συνθήκη πρέπει να είναι τόσο λιγότερο ιερή όσο η εκτέλεση της είναι περισσότερο αβέβαιη.

Όταν το πνεύμα μου έχει εισδύσει μέχρι αυτήν την τελευταία ιδέα ανακαλύπτω τη λύση του προβλήματος της ηθικής το οποίο είχα προτείνει. Τότε αντιλαμβάνομαι ότι η παραβίαση των συνθηκών, και αυτό το είδος ληστείας ανάμεσα στα έθνη, πρέπει, όπως δείχνει το παρελθόν, να είναι εγγυητής ως προς αυτό του μέλλοντος, πρέπει να συνεχίσει να υπάρχει μέχρι ότου όλοι οι λαοί, ή τουλάχιστον ο μεγαλύτερος αριθμός από αυτούς, θα έχουν κάνει γενικές συμβάσεις, μέχρις ότου τα έθνη, σύμφωνα με το σχέδιο του Ερρίκου Δ' ή του αβά του Αγίου Πέτρου, θα έχουν αμοιβαία εγγυηθεί τις κατακτήσεις τους, και θα είναι υποχρεωμένα να οπλίζονται ενάντια στο λαό που θα ήθελε να υποτάξει έναν άλλον, και μέχρις ότου τελικά η τύχη θα έχει βάλει τέτοια ανισορροπία ανάμεσα στην ισχύ ειδικά κάθε κράτους και σε αυτήν όλων των άλλων κρατών ενωμένων, ώστε αυτές οι συμβάσεις να μπορούν να διατηρηθούν με την βία, μέχρις ότου οι λαοί να μπορέσουν να ιδρύσουν μεταξύ τους την ίδια αστυνομία που ένας σοφός νομοθέτης βάζει ανάμεσα στους πολίτες, όταν, με την ανταμοιβή που συνδέεται με τις καλές πράξεις, και τις ποινές που επιβάλλονται στις κακές πράξεις, υποχρεώνει τους πολίτες στην αρετή, δίνοντας στην εντιμότητα τους το ατομικό συμφέρον για στήριγμα.

Είναι συνεπώς βέβαιο ότι, σύμφωνα με την κοινή γνώμη, οι άδικες κατακτήσεις, λιγότερο αντίθετες στους νόμους της δικαιοσύνης, και κατά συνέπεια λιγότερο εγκληματικές απ' όσο οι κλοπές ανάμεσα στους ιδιώτες, δεν πρέπει καθόλου τόσο να ντροπιάζουν ένα έθνος όσο οι κλοπές ντροπιάζουν έναν πολίτη.

Αυτό το ηθικό πρόβλημα έχει λυθεί, εάν παρατηρήσουμε την πορεία που το πνεύμα μου ακολούθησε για να το λύσει, θα δούμε ότι θυμήθηκα στην αρχή τις ιδέες που μου ήσαν οι πιο οικείες, ότι τις συνέκρινα μεταξύ τους, παρατήρησα τις συμφωνίες τους και τις ασυμφωνίες τους σε σχέση με το αντικείμενο της εξέτασης μου, ότι στη συνέχεια απέρριψα αυτές τις ιδέες, ότι θυμήθηκα άλλες, και ότι επανέλαβα αυτή την ίδια διαδικασία μέχρις ότου τελικά η μνήμη μου μου εμφάνισε τα αντικείμενα της σύγκρισης από τα οποία έπρεπε να προκύψει η αλήθεια την οποίαν αναζητούσα.

Αλλά, καθώς η πορεία του πνεύματος είναι πάντοτε η ίδια, αυτό που λέω για τον τρόπο για να ανακαλύψουμε μια αλήθεια πρέπει να χρησιμοποιείται γενικά για όλες τις αλήθειες. Θα παρατηρήσω μόνο, σε αυτό το θέμα, ότι, για να κάνουμε μια ανακάλυψη, πρέπει απαραίτητα να έχουμε στη μνήμη τα πράγματα που οι σχέσεις τους περιέχουν αυτή την αλήθεια.

Εάν θυμηθούμε αυτό που είπα πιο πάνω για το παράδειγμα που μόλις έδωσα, και ότι κατά συνέπεια θα θέλαμε να μάθουμε εάν όλοι οι άνθρωποι που έχουν καλό οργανισμό είναι πραγματικά προικισμένοι με αρκετή προσοχή για να ανυψωθούν στις πιο υψηλές ιδέες, πρέπει να συγκρίνουμε τις λειτουργίες του πνεύματος, όταν κάνει την ανακάλυψη, ή όταν ακολουθεί απλά την απόδειξη μιας αλήθειας, και να εξετάσουμε ποιά από αυτές τις λειτουργίες προϋποθέτει την μεγαλύτερη προσοχή.

Για να ακολουθήσουμε την απόδειξη μιας γεωμετρικής πρότασης, είναι ανώφελο να ανακαλέσουμε πολλά πράγματα στο πνεύμα μας. Ο δάσκαλος πρέπει να παρουσιάσει στα μάτια του μαθητή του τα κατάλληλα πράγματα που θα δώσουν τη λύση του προβλήματος που του προτείνει. Αλλά, έστω ότι ένας άνθρωπος ανακαλύπτει μια αλήθεια, έστω ότι ακολουθεί την απόδειξη, πρέπει, και στη μια και στην άλλη περίπτωση, να παρατηρήσει εξίσου τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους τα πράγματα που η μνήμη του ή ο δάσκαλός του παρουσιάζουν σ' αυτόν: αλλά, καθώς δεν μπορούμε, χωρίς μοναδικό κίνδυνο, να παρουσιάσουμε στον εαυτό μας μόνο τις απαραίτητες ιδέες για την ανακάλυψη μιας αλήθειας, και να μην εξετάσουμε ακριβώς παρά τις όψεις με τις οποίες πρέπει να τις συγκρίνουμε μεταξύ τους. Είναι προφανές ότι, για να κάνουμε μια ανακάλυψη, πρέπει να ανακαλέσουμε στο μυαλό μας πολλές ιδέες ξένες προς το αντικείμενο της έρευνας, και να κάνουμε άπειρες άχρηστες συγκρίσεις, συγκρίσεις που η πολλαπλότητα τους μπορεί να απωθεί. Πρέπει να καταναλώσουμε απείρως περισσότερο χρόνο για να ανακαλύψουμε μια αλήθεια παρά για να ακολουθήσουμε μια απόδειξη: αλλά η ανακάλυψη αυτής της αλήθειας δεν απαιτεί σε καμιά στιγμή περισσότερη προσπάθεια προσοχής από αυτή που υποθέτει η ακολουθία μιας απόδειξης.

Εάν, για να βεβαιωθούμε γι' αυτό, παρατηρήσουμε τον σπουδαστή της γεωμετρίας, θα δούμε ότι πρέπει να έχει τόσο περισσότερη προσοχή για να εξετάσει τα γεωμετρικά σχήματα που ο καθηγητής βάζει μπροστά στα μάτια του,

καθώς αυτά τα πράγματα επειδή του είναι λιγότερο οικεία από αυτά που θα του παρουσίαζε η μνήμη του, το πνεύμα του είναι συγχρόνως απασχολημένο με διπλή φροντίδα, και να εξετάσει αυτά τα σχήματα, και να ανακαλύψει τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους: απ' όπου έπεται ότι η απαιτούμενη προσοχή για να ακολουθήσουμε την απόδειξη μιας γεωμετρικής πρότασης, είναι αρκετή για να ανακαλύψουμε μια αλήθεια. Είναι αλήθεια ότι, σε αυτή την τελευταία περίπτωση, η προσοχή πρέπει να είναι πιο συνεχής: αλλά αυτή η συνέχεια της προσοχής δεν είναι δεν είναι ακριβώς παρά η επανάληψη των ίδιων πράξεων προσοχής. Εξάλλου, εάν όλοι οι άνθρωποι, όπως έχω πει πιο πάνω, είναι ικανοί να μάθουν να διαβάζουν, και να μάθουν τη γλώσσα τους, είναι όλοι ικανοί όχι μόνο για ενεργητική προσοχή, αλλά ακόμη και για συνεχή προσοχή την οποία απαιτεί η ανακάλυψη μιας αλήθειας.

Ποια συνέχεια προσοχής δεν απαιτείται, είτε για να μάθουμε τα γράμματα μας, να τα συγκεντρώσουμε, να σχηματίσουμε συλλαβές, και να συνθέσουμε με αυτά λέξεις, είτε για να ενώσουμε στη μνήμη μας πράγματα μιας διαφορετικής φύσης, και που δεν έχουν μεταξύ τους παρά αυθαίρετες σχέσεις, όπως οι λέξεις, *βαλανιδιά, μεγαλείο, έρωτας*, που δεν έχουν καμία πραγματική σχέση με την ιδέα, την εικόνα ή το αίσθημα που εκφράζουν; Είναι λοιπόν βέβαιο ότι, εάν, με την συνέχεια της προσοχής, δηλαδή, με την συχνή επανάληψη των ίδιων πράξεων προσοχής, όλοι οι άνθρωποι κατορθώνουν να εντυπώσουν διαδοχικά στη μνήμη τους όλες τις λέξεις μιας γλώσσας, είναι όλοι προικισμένοι με τη δύναμη και με την συνέχεια της απαιτούμενης προσοχής για να ανυψωθούν σε αυτές τις μεγάλες ιδέες που η ανακάλυψη αυτών τους τοποθετεί στην τάξη των διάσημων ανθρώπων. Αλλά, θα πει κάποιος, εάν όλοι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με την απαραίτητη προσοχή για να διακριθούν σε ένα είδος, όταν μια αντίθετη συνήθεια δεν τους έχει κάνει ανίκανους γι' αυτό, είναι ακόμη βέβαιο ότι αυτή η προσοχή στοιχίζει περισσότερο στους μεν παρά στους άλλους: αλλά, σε ποιά άλλη περίπτωση, εάν όχι στην μεγαλύτερη ή μικρότερη τελειότητα του οργανισμού, θα αποδώσουμε αυτή την περισσότερο ή λιγότερο εύκολη προσοχή;

Πριν απαντήσω ευθέως σε αυτή την αντίρρηση, θα παρατηρήσω ότι η προσοχή δεν είναι ξένη με τη φύση του ανθρώπου. Ότι γενικά, όταν νομίζουμε ότι η προσοχή είναι δύσκολο να υποστηριχθεί, είναι επειδή παίρνουμε την κούραση της πλήξης και την ανυπομονησία για την κούραση της εφαρμογής. Πράγματι, εάν δεν υπάρχει άνθρωπος χωρίς επιθυμίες, δεν υπάρχει άνθρωπος χωρίς προσοχή. Όταν η προσοχή περιορίζεται σε συνήθεια, τότε η προσοχή γίνεται μάλιστα ανάγκη. Αυτό που κάνει κουραστική την προσοχή, είναι το κίνητρο που μας προσδιορίζει ως προς αυτήν. Είναι η ανάγκη, η ένδεια ή ο φόβος; Η προσοχή είναι τότε κουραστική. Είναι η ελπίδα της ευχαρίστησης; Τότε η προσοχή γίνεται η ίδια ευχαρίστηση. Ας παρουσιάσουμε στον ίδιο άνθρωπο δυο δύσκολα κείμενα για αποκρυπτογράφηση, το ένα είναι πρακτικά συνεδριάσεως, το άλλο είναι το γράμμα από μια ερωμένη: ποιος αμφιβάλει ότι η προσοχή δεν θα είναι τόσο οδυνηρή στην πρώτη περίπτωση, όσο είναι ευχάριστη στην δεύτερη περίπτωση; Σαν συνέπεια από αυτή την παρατήρηση, μπορούμε εύκολα να εξηγήσουμε γιατί η προσοχή στοιχίζει περισσότερο στους μεν απ' ότι στους άλλους. Δεν είναι αναγκαίο, για το λόγο αυτό, να υπο-

θέσουμε καμία διαφορά στον οργανισμό τους: αρκεί να παρατηρήσουμε ότι σε αυτό το είδος, η κούραση της προσοχής είναι πάντοτε μεγαλύτερη ή μικρότερη ανάλογα με τον μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό της ευχαρίστησης που ο καθένας θεωρεί ως την επιβράβευση γι' αυτή την κούραση. Αλλά, εάν τα ίδια πράγματα δεν έχουν ποτέ την ίδια αξία σε διαφορετικά μάτια, είναι προφανές ότι προτείνοντας σε διαφορετικούς ανθρώπους το ίδιο αντικείμενο επιβράβευσης, δεν τους προτείνουμε πραγματικά την ίδια επιβράβευση. Και ότι, εάν είναι αναγκασμένοι να καταβάλουν τις ίδιες προσπάθειες προσοχής, αυτές οι προσπάθειες πρέπει να είναι, κατά συνέπεια, πιο κοπιαστικές στους μεν απ' ό,τι στους άλλους. Μπορούμε λοιπόν να λύσουμε το πρόβλημα μιας περισσότερο ή λιγότερο εύκολης προσοχής, χωρίς να έχουμε τη βοήθεια στο μυστήριο μιας άνισης τελειότητας των οργάνων που την παράγουν. Αλλά, καθώς δέχομαι μάλιστα, από αυτή την άποψη, ορισμένη διαφορά στον οργανισμό των ανθρώπων, λέω, υποθέτοντας ότι αυτοί έχουν έντονη επιθυμία να μορφωθούν, επιθυμία που όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί να έχουν, δεν υπάρχει κανείς που να μην είναι προικισμένος με την ικανότητα της απαραίτητης προσοχής για να διακριθεί σε μια τέχνη. Πράγματι, εάν η επιθυμία της ευτυχίας είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους, εάν είναι σε αυτούς το πιο έντονο αίσθημα, είναι προφανές ότι, για να αποκτήσουν αυτή την ευτυχία, ο καθένας θα κάνει πάντοτε το κάθε τι που έχει τη δύναμη να κάνει: αλλά, κάθε άνθρωπος, όπως μόλις απέδειξα, είναι ικανός για επαρκή βαθμό προσοχής για να εξυψωθεί στις πιο υψηλές ιδέες. Θα κάνει λοιπόν χρήση αυτής της ικανότητας προσοχής, όταν, με την νομοθεσία της χώρας του, το ιδιαίτερο γούστο του ή την εκπαίδευσή του, η ευτυχία θα γίνει το βραβείο αυτής της προσοχής. Θα είναι, νομίζω, δύσκολο να αντισταθούμε σε αυτό το συμπέρασμα, κυρίως εάν, όπως μπορώ να αποδείξω, δεν είναι μάλιστα απαραίτητο, για να γίνει κανείς ανώτερος σε ένα είδος, να δώσει σε αυτό όλη την προσοχή για την οποία είναι ικανός.

Για να μην αφήσουμε καμία αμφιβολία για αυτή την αλήθεια, ας συμβουλευτούμε την εμπειρία, ας ερωτήσουμε τους ανθρώπους των γραμμάτων: έχουν όλοι αισθανθεί ότι δεν οφείλουν στις πιο οδυνηρές προσπάθειες προσοχής, τους πιο ωραίους στίχους των ποιημάτων τους, τις πιο μοναδικές καταστάσεις των μυθιστορημάτων τους, και τις πιο φωτισμένες αρχές των φιλοσοφικών έργων τους. Θα παραδεχθούν ότι τα οφείλουν στην ευτυχή συνάντηση ορισμένων πραγμάτων που το τυχαίο είτε τα βάζει μπροστά στα μάτια τους είτε τα εμφανίζει στη μνήμη τους, και συγκρίνοντας τα έχουν κάνει αυτούς τους ωραίους στίχους, αυτές τις εντυπωσιακές καταστάσεις και αυτές τις μεγάλες φιλοσοφικές ιδέες: ιδέες που το πνεύμα αντιλαμβάνεται πάντοτε με τόσο μεγαλύτερη ταχύτητα και ευκολία όσο είναι περισσότερο αληθινές και περισσότερο γενικές. Αλλά, σε κάθε έργο, εάν αυτές οι ωραίες ιδέες, οποιουδήποτε είδους και αν είναι, είναι, στην κυριολεξία, το χαρακτηριστικό της μεγαλοφυΐας, εάν η τέχνη να τις χρησιμοποιούμε είναι μόνο έργο του χρόνου και της υπομονής, και αυτό που ονομάζουν έργο χειρισμού, είναι λοιπόν βέβαιο ότι η μεγαλοφυΐα είναι λιγότερο το βραβείο της προσοχής παρά δώρο του τυχαίου, που παρουσιάζει σε όλους τους ανθρώπους από αυτές τις ευτυχισμένες ιδέες από τις οποίες μόνο αυτός εκεί επωφελείται που, ευαίσθητος στη δόξα, είναι προ-

σεκτικός να τις αρπάξει. Εάν το τυχαίο, σε όλες σχεδόν τις τέχνες, αναγνωρίζεται γενικά ως ο δημιουργός για τις περισσότερες ανακαλύψεις, και εάν, στις θεωρητικές επιστήμες, η δύναμη του γίνεται λιγότερο αισθητά αντιληπτή, δεν είναι ίσως λιγότερο πραγματική, δεν κυριαρχεί λιγότερο στην ανακάλυψη των πιο ωραίων ιδεών. Και αυτές δεν είναι, όπως μόλις είπα, το βραβείο των πιο οδυνηρών προσπαθειών προσοχής. Και μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι η προσοχή την οποία απαιτεί η τάξη των ιδεών, ο τρόπος να τις εκφράσουμε, και η τέχνη να περάσουμε από το ένα θέμα στο άλλο⁷ είναι χωρίς αντίρρηση, πολύ πιο κουραστική. Και ότι τελικά η πιο οδυνηρή απ' όλες είναι αυτή την οποία υποθέτει η σύγκριση των πραγμάτων που δεν μας είναι καθόλου οικεία. Να γιατί ο φιλόσοφος, ικανός για έξη ή επτά ώρες υψηλών σκέψεων, δεν θα μπορέσει, χωρίς μια κοπιαστική ακραία προσοχή, να αφιερώσει αυτές τις έξη ή επτά ώρες, είτε στην εξέταση μιας διαδικασίας, είτε να αντιγράψει πιστά και σωστά ένα χειρόγραφο. Και να γιατί οι αρχές κάθε επιστήμης είναι πάντοτε ακανθώδεις. Και είναι μόνο στη συνήθεια που έχουμε να θεωρούμε κάποια πράγματα στα οποία οφείλουμε όχι μόνο την ευκολία με την οποία τα συγκρίνουμε, αλλά ακόμη και τη σωστή και γρήγορη σύγκριση που κάνουμε ανάμεσα σε αυτά τα πράγματα. Να γιατί, από πρώτη ματιά, ο ζωγράφος αντιλαμβάνεται σε έναν πίνακα τα λάθη στο σχέδιο ή στο χρώμα, που είναι αόρατα στα κοινά μάτια, γιατί ο κτηνοτρόφος, συνηθισμένος να εξετάζει τα πρόβατα του, ανακαλύπτει ανάμεσα τους ομοιότητες και διαφορές που τον κάνουν να τα ξεχωρίζει, και γιατί δεν κατέχει κανείς παρά θέματα τα οποία έχει σκεφθεί για πολύ καιρό. Είναι στη χρήση, περισσότερο ή λιγότερο σταθερή, με την οποία εξετάζουμε ένα θέμα, που οφείλουμε τις επιπόλαιες ή βαθιές ιδέες που έχουμε σε αυτό το θέμα. Φαίνεται ότι τα έργα που έχουν γίνει μετά από μακρά σκέψη και σύνθεση, έχουν τη μεγαλύτερη δύναμη, και ότι, στα έργα του πνεύματος, όπως στη μηχανική, κερδίζει κανείς σε δύναμη ότι χάνει σε χρόνο.

Αλλά, για να μην απομακρυνθώ από το θέμα μου, θα επαναλάβω λοιπόν ότι, εάν η πιο κοπιαστική προσοχή είναι αυτή την οποία προϋποθέτει η σύγκριση πραγμάτων που μας είναι ελάχιστα οικεία, και εάν αυτή η προσοχή είναι ακριβώς αυτή που απαιτεί η μελέτη των γλωσσών, όλοι οι άνθρωποι καθώς είναι ικανοί να μάθουν την γλώσσα τους, όλοι, κατά συνέπεια, είναι προικισμένοι με δύναμη και συνέχεια προσοχής που είναι ικανή να τους ανυψώσει στην τάξη των διάσημων ανδρών.

Δεν μου μένει, για τελευταία απόδειξη αυτής της αλήθειας, παρά να θυμίσω εδώ ότι το λάθος, όπως έχω πει στο πρώτο μου δοκίμιο, πάντοτε τυχαίο, δεν είναι σύμφυτο με την ιδιαίτερη φύση ορισμένων πνευμάτων. Ότι όλες οι λανθασμένες κρίσεις μας είναι το αποτέλεσμα, είτε των παθών μας, είτε της άγνοιας μας: απ' όπου έπεται ότι όλοι οι άνθρωποι είναι, από τη φύση, προικισμένοι με πνεύμα εξίσου σωστό, και ότι παρουσιάζοντας τους τα ίδια πράγματα, θα έκαναν γι' αυτά τις ίδιες κρίσεις. Αλλά, καθώς αυτή η λέξη σωστό πνεύμα, με την ευρεία της έννοια, περικλείει όλα τα είδη του πνεύματος, το αποτέλεσμα αυτού που έχω πει πιο πάνω, είναι ότι όλοι οι άνθρωποι που ονομάζω ανθρώπους με καλό οργανισμό καθώς έχουν γεννηθεί με σωστό πνεύ-

7 Tantum series juncturaque pollet.

μα, έχουν όλοι μέσα τους τη φυσική δύναμη να ανυψωθούν στις πιο υψηλές ιδέες⁸.

Αλλά, θα απαντήσει κάποιος, γιατί λοιπόν βλέπουμε τόσο λίγους διάσημους ανθρώπους; Είναι επειδή η μελέτη έχει μικρό κόπο, είναι επειδή, για να νικήσει κανείς την απέχθεια της μελέτης, πρέπει, όπως ήδη έχω υπαινιχθεί, να διακατέχεται από κάποιο πάθος.

Στην πρώτη νεότητα, ο φόβος των τιμωριών είναι αρκετός για να αναγκάσει τους νέους στη μελέτη: αλλά, σε πιο προχωρημένη ηλικία όπου δεν έχουν την ίδια μεταχείριση, πρέπει τότε, για να εκτεθούν στην κούραση της εφαρμογής, να καίγονται από τέτοιο πάθος, για παράδειγμα, όπως αυτό της αγάπης για την δόξα. Η δύναμη της προσοχής μας είναι τότε ανάλογη με τη δύναμη του πάθους μας. Ας εξετάσουμε τα παιδιά: εάν κάνουν στη μητρική τους γλώσσα προόδους λιγότερο άνισες από αυτές που κάνουν σε μια ξένη γλώσσα, είναι επειδή παρακινούνται από ανάγκες σχεδόν παρόμοιες, δηλαδή, και από την λαιμαργία, και από την αγάπη για το παιχνίδι, και από την επιθυμία να γνωρίσουν τα αντικείμενα της αγάπης τους και της απέχθειας τους: αλλά, σχεδόν παρόμοιες ανάγκες πρέπει να παράγουν σχεδόν ίσα αποτελέσματα. Αντίθετα, καθώς η πρόοδος σε μια ξένη γλώσσα εξαρτάται από και από την μέθοδο που χρησιμοποιούν οι δάσκαλοι, και από το φόβο που εμπνέουν στους μαθητές τους, και από το ενδιαφέρον που έχουν οι γονείς για τις σπουδές των παιδιών τους, αντιλαμβανόμαστε ότι η πρόοδος καθώς εξαρτάται από τόσο διαφορετικές αιτίες που δρουν και συνδέονται τόσο διαφορετικά πρέπει, για το λόγο αυτό, να είναι εξαιρετικά άνισες. Απ' όπου συμπεραίνω ότι η μεγάλη ανισότητα πνεύματος που παρατηρούμε ανάμεσα στους ανθρώπους εξαρτάται, ίσως, από την άνιση επιθυμία που έχουν για να μορφωθούν. Αλλά, θα πει κάποιος, αυτή η επιθυμία είναι το αποτέλεσμα ενός πάθους: αλλά, εάν οφείλουμε μόνο στη φύση την μεγαλύτερη ή μικρότερη δύναμη των παθών μας, έπεται ότι το πνεύμα πρέπει, κατά συνέπεια, να θεωρείται ως ένα δώρο της φύσης.

Σε αυτό το σημείο, πραγματικά λεπτό και αποφασιστικό, ανάγεται όλο αυτό το θέμα. Για να το λύσουμε, πρέπει να γνωρίσουμε και τα πάθη και τα αποτελέσματα τους, και να ξεκινήσουμε, για το θέμα αυτό, βαθειά και λεπτομερή εξέταση.

8 Πρέπει πάντοτε να θυμόμαστε, όπως έχω πει στο δεύτερο μου δοκίμιο, ότι οι ιδέες δεν είναι, από μόνες τους, ούτε υψηλές, ούτε μεγάλες, ούτε μικρές. Ότι συχνά η ανακάλυψη μιας ιδέας, που την ονομάζουμε μικρή, δεν προϋποθέτει λιγότερο πνεύμα από την ανακάλυψη μιας μεγάλης. Ότι χρειάζεται κάποτε τόσο πνεύμα για να αντιληφθούμε έξυπνα το γελοίο ενός ανθρώπου, όσο για να αντιληφθούμε την φαυλότητα μιας κυβέρνησης. Και ότι, εάν ονομάσουμε κατά προτίμηση μεγάλες τις ανακαλύψεις του τελευταίου είδους, είναι επειδή δεν αποδίδουμε ποτέ τα επίθετα *υψηλές, μεγάλες και μικρές*, παρά σε ιδέες περισσότερο ή λιγότερο γενικά ενδιαφέρουσες.

Κεφάλαιο 5.

Για δυνάμεις που δρουν στην ψυχή μας.

Μόνο η εμπειρία μπορεί να μας αποκαλύψει ποιες είναι αυτές οι δυνάμεις. Μας μαθαίνει ότι η τεμπελιά είναι φυσική στον άνθρωπο, ότι η προσοχή τον κουράζει και του δίνει πόνο⁹, ότι έλκεται συνεχώς προς την ανάπαυση, όπως το σώμα προς ένα κέντρο, ότι καθώς έλκεται συνεχώς προς το κέντρο, θα διατηρείτο σταθερά συνδεδεμένος με αυτό, εάν δεν απωθείτο κάθε στιγμή από δυο είδη δυνάμεων οι οποίες εξισορροπούν μέσα του τις δυνάμεις της τεμπελιάς και της αδράνειας, και που του μεταδίδονται σε αυτόν η μία από τα δυνατό πάθη, και η άλλη από το μίσος της πλήξης.

Η πλήξη είναι, στο σύμπαν, ελατήριο πιο γενικό και πιο δυνατό απ' όσο φανταζόμαστε. Από όλους τους πόνους, είναι χωρίς αντίρρηση ο μικρότερος, αλλά τελικά, είναι πόνος. *Η επιθυμία της ευτυχίας θα μας κάνει πάντοτε να θεωρούμε την απουσία της ηδονής ως κακό. Θα θέλαμε το απαραίτητο διάστημα που χωρίζει τις έντονες ηδονές, που συνδέονται πάντοτε με την ικανοποίηση των φυσικών αναγκών, να γεμίζει με κάποιες από αυτές τις αισθήσεις που είναι πάντοτε ευχάριστες όταν δεν είναι οδυνηρές.* Θα ευχόμασταν λοιπόν, νέες πάντοτε εντυπώσεις, να μας πληροφορούν κάθε στιγμή για την ύπαρξη μας, επειδή κάθε μια από αυτές τις πληροφορίες είναι για μας ηδονή. Να γιατί ο άγριος, από τη στιγμή που έχει ικανοποιήσει τις ανάγκες του, τρέχει στην όχθη του ρυακιού, όπου η γρήγορη εναλλαγή των κυματισμών, που σπρώχνουν ο ένας τον άλλον, του δημιουργούν κάθε στιγμή νέες εντυπώσεις: να γιατί προτιμάμε να βλέπουμε πράγματα σε κίνηση παρά πράγματα ακίνητα, να γιατί λέμε σαν παροιμία, *η φωτιά μας κρατά συντροφιά*, δηλαδή, μας βγάζει από την πλήξη.

Είναι αυτή η ανάγκη να μας βάζει σε κίνηση, και το είδος της ανησυχίας την οποία προκαλεί η απουσία εντυπώσεων, που περιλαμβάνει, εν μέρει, την αρχή της αστάθειας και της ικανότητας για τελειοποίηση του ανθρώπινου πνεύματος, και η οποία, καθώς το αναγκάζει να κινείται προς όλες τις κατευθύνσεις, πρέπει, μετά την περιστροφή σε άπειρους αιώνες, να ανακαλύπτει,

⁹ Οι Οτεντότοι δεν θέλουν ούτε να συλλογίζονται ούτε να σκέπτονται: *το να σκέπτεται κανείς, λένε, είναι το βάσανο της ζωής.* Πόσοι Οτεντότοι υπάρχουν ανάμεσα μας!

Αυτοί οι λαοί είναι εντελώς παραδομένοι στην τεμπελιά: για να γλιτώσουν από κάθε είδος φροντίδας, ασχολίας, στερούνται από όλα αυτά που μπορούν εντελώς να στερηθούν. Οι κάτοικοι της Καραϊβικής έχουν την ίδια φρίκη για να σκεφθούν και να εργασθούν. Θα άφηναν τον εαυτό τους μάλλον να πεθάνει από πείνα, παρά να κάνουν το ψωμί τους ή να βάλουν να βράσει η κατσαρόλα τους. Οι γυναίκες τους τα κάνουν όλα: καλλιεργούν τη γη μόνο δυο ώρες, από τις δυο ημέρες τη μια, περνούν τον υπόλοιπο χρόνο με το να ονειρεύονται μέσα στις αιώρες τους. Θέλει κάποιος να αγοράσει το κρεβάτι τους; το πουλάνε το πρωί φτηνά, δεν κάνουν τον κόπο να σκεφθούν ότι θα το χρειαστούν το βράδυ.

να τελειοποιεί τις τέχνες και τις επιστήμες, και τελικά να οδηγήσει στην παρακμή του γούστου¹⁰.

Πράγματι, εάν οι εντυπώσεις μας είναι τόσο πιο ευχάριστες όσο είναι πιο έντονες, και εάν η διάρκεια της ίδιας εντύπωσης αμβλύνει την ένταση της, πρέπει τότε να είμαστε άπληστοι γι' αυτές τις νέες εντυπώσεις, που παράγουν στην ψυχή μας την ηδονή της έκπληξης: οι καλλιτέχνες, που λατρεύουν να μας ευχαριστούν και να διεγείρουν σε μας αυτά τα είδη εντυπώσεων, πρέπει λοιπόν, αφού εξαντλήσουν εν μέρει τους συνδυασμούς του ωραίου, να το αντικαταστήσουν με το μοναδικό, το οποίο προτιμάμε από το ωραίο, επειδή μας προξενεί πιο νέα και κατά συνέπεια πιο έντονη εντύπωση. Να, στα πολιτισμένα έθνη, η αιτία της παρακμής του γούστου.

Για να γνωρίσουμε ακόμη καλύτερα την επίδραση σε μας του μίσους και της πλήξης, και ποια είναι κάποτε η ενέργεια αυτής της αρχής¹¹, ας ρίξουμε μια ερευνητική ματιά στους ανθρώπους. Και θα αντιληφθούμε ότι είναι ο φόβος της πλήξης που κάνει να δρουν και να σκέπτονται οι περισσότεροι από αυτούς, ότι για να ξεφύγουν από την πλήξη με τον κίνδυνο να δεχθούν εντυπώσεις πάρα πολύ ισχυρές και κατά συνέπεια δυσάρεστες, οι άνθρωποι αναζητούν με το μεγαλύτερο ζήλο κάθε τι που μπορεί να τους θέσει έντονα σε κίνηση, ότι είναι αυτή η επιθυμία που κάνει το λαό να τρέχει στην απεργία και τους ανθρώπους του κόσμου στο θέατρο, ότι είναι αυτό το ίδιο κίνητρο που, σε μια θλιβερή ευλάβεια και ακόμη στις αυστηρές ασκήσεις της μετάνοιας, κάνει συχνά τις γριές να αναζητήσουν φάρμακο για την πλήξη: επειδή ο Θεός που, με όλα τα δυνατά μέσα, ζητά να φέρει τον αμαρτωλό προς αυτόν, χρησιμοποιεί συνήθως, γι' αυτές, το μέσο της πλήξης.

Αλλά, κυρίως στους αιώνες όπου τα μεγάλα πάθη είναι δέσμια, είτε από τα ήθη, είτε από τη μορφή της κυβέρνησης, η πλήξη παίζει τον πιο μεγάλο ρόλο: τότε γίνεται το καθολικό κίνητρο.

Στις αυλές, γύρο από τον θρόνο, είναι ο φόβος της πλήξης ενωμένος με τον πιο μικρό βαθμό φιλοδοξίας που κάνει, αργόσχολους αυλικούς, μικρούς φιλόδοξους, που τους κάνει να αισθάνονται μικρές επιθυμίες, τους κάνει να

10 Είναι, ίσως, συγκρίνοντας την αργή πορεία του ανθρώπινου πνεύματος με την κατάσταση τελειότητας που βρίσκονται τώρα οι τέχνες και οι επιστήμες, που θα μπορούσαμε να κρίνουμε για την αρχαιότητα του κόσμου. Θα γινόταν, πάνω σε αυτό το σχέδιο, ένα νέο σύστημα χρονολόγησης, τουλάχιστον τόσο έξυπνο όσο αυτά που μας έχουν δώσει μέχρι τώρα: αλλά η εκτέλεση αυτού του σχεδίου θα απαιτούσε μεγάλη λεπτότητα και οξυδέρκεια πνεύματος από μέρους αυτού που θα το αναλάμβανε.

11 Η πλήξη, είναι αλήθεια, δεν είναι συνήθως πολύ επινοητική, το ελατήριο της δεν είναι οπωσδήποτε αρκετά ισχυρό για να μας κάνει να εκτελέσουμε μεγάλες επιχειρήσεις, και κυρίως για να μας κάνει να αποκτήσουμε μεγάλες δεξιότητες. Η πλήξη δεν φτιάχνει καθόλου Λυκούργο, Πελοπίδα, Όμηρο, Αρχιμήδη, Μίλτων, και μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι δεν είναι η έλλειψη πλήξης που κάνει την έλλειψη μεγάλων ανδρών. Εντούτοις αυτό το ελατήριο δημιουργεί μεγάλα αποτελέσματα. Είναι αρκετό κάποτε για να οπλίσει τους πρίγκιπες, να τους σύρει στις μάχες, και όταν η επιτυχία ευνοεί τις πρώτες τους επιχειρήσεις, μπορεί να τους κάνει κατακτητές. Ο πόλεμος μπορεί να γίνει ασχολία την οποίαν η συνήθεια την κάνει απαραίτητη. Ο Κάρολος ΙΒ', ο μόνος από τους ήρωες που ήταν αδιάφορος στις ηδονές του έρωτα και του φαγητού, καθοριζόταν ίσως, εν μέρει, από αυτό το κίνητρο. Αλλά, εάν η πλήξη μπορεί να κάνει έναν τέτοιου είδους ήρωα, δεν θα κάνει ποτέ έναν Καίσαρα, ούτε έναν Cromwell: χρειάζονται μεγάλο πάθος για να τους κάνει ικανούς να κάνουν τις απαραίτητες προσπάθειες του πνεύματος και της δεξιότητας για να διασχίσουν την απόσταση που τους χωρίζει από τον θρόνο.

κάνουν μικρές ραδιουργίες, μικρές σκευωρίες, μικρά εγκλήματα, για να αποκτήσουν μικρές θέσεις ανάλογες με την μικρότητα των παθών τους, που κάνει Sējaη και ποτέ Οκτάβιο, αλλά που, εξάλλου, είναι αρκετή για να ανυψωθούν μέχρι αυτές τις θέσεις όπου απολαμβάνουν, στην πραγματικότητα, το πρόνομιο να είναι προκλητικοί, αλλά όπου αναζητούν μάταια καταφύγιο ενάντια στην πλήξη.

Τέτοιες είναι, τολμώ να πω, και οι ενεργητικές δυνάμεις και οι δυνάμεις της αδράνειας που επιδρούν στην ψυχή μας. Για να υπακούσουμε σε αυτές τις δυο αντίθετες δυνάμεις, ευχόμαστε γενικά να μας κινήσουν, χωρίς να καταβάλουμε τον κόπο κινήσουμε τον εαυτό μας: γι' αυτό το λόγο θα θέλαμε να τα μάθουμε όλα χωρίς να καταβάλουμε τον κόπο να μάθουμε: να γιατί, πιο υπάκουοι στη γνώμη παρά στη λογική, που, σε όλες τις περιπτώσεις, θα μας επέβαλε την κούραση της εξέτασης, οι άνθρωποι αποδέχονται αδιάφορα, μπαίνοντας στον κόσμο, όλες τις ιδέες αληθινές ή ψεύτικες που τους παρουσιάζουν¹². Και γιατί τελικά, παρασυρμένος από την άμπωτη και την πλημμυρί-

12 Η πίστη για τους ανθρώπους είναι, εν μέρει το αποτέλεσμα της τεμπελιάς τους. Έχουμε την συνήθεια να πιστεύουμε ένα παράλογο πράγμα: υποψιαζόμαστε το αβάσιμο του, αλλά, για να βεβαιωθούμε εντελώς, θα έπρεπε να εκτεθεί στη βάσανο της εξέτασης. Θέλουμε να απαλλαγούμε από αυτήν και προτιμάμε να πιστεύουμε παρά να εξετάζουμε. Αλλά, σε αυτή την κατάσταση της ψυχής, οι πειστικές αποδείξεις του αβάσιμου μιας γνώμης μας φαίνονται πάντοτε ανεπαρκείς. Δεν υπάρχουν τότε καθόλου επιχειρήματα ή γελοίες ιστορίες που να μην δίνουμε την πίστη. Θα αναφέρω μόνο ένα παράδειγμα βγαλμένο από την αφήγηση του Marīnī για το Tonquin . «Ήθελαν, λέει αυτός ο συγγραφέας, να δώσουν θρησκεία στους κατοίκους του Tonquin. Διάλεξαν αυτήν του φιλοσόφου Rama, που ονομαζόταν Thic-ca, στη γλώσσα του Tonquin. Να η γελοία προέλευση που της δίνουν και που πιστεύουν.

« Μια μέρα η μητέρα του θεού Thic-ca είδε στον ύπνο της έναν λευκό ελέφαντα που γεννιόταν μυστηριωδώς στο στόμα της, και έβγαине από την αριστερή της πλευρά. Αφού τελείωσε το όνειρο, γίνεται αντιληπτό, αυτή ξεγεννά τον Thic-ca. Μόλις βγαίνει στο φως, σκοτώνει τη μητέρα του, κάνει επτά βήματα, δείχνοντας τον ουρανό με το ένα δάκτυλο και τη γη με το άλλο. Δοξάζεται με το να είναι ο μοναδικός άγιος τόσο στον ουρανό όσο και στη γη. Στα δεκαεπτά του χρόνια παντρεύεται τρεις γυναίκες, στα είκοσι εννιά, εγκαταλείπει τις γυναίκες του και τον γιό του, αποσύρεται σε ένα βουνό όπου δυο δαίμονες που ονομάζονται A-la-la και Ca-la-la, γίνονται δάσκαλοι του. Στη συνέχεια παρουσιάζεται στο λαό, γίνεται δεκτός από αυτόν όχι σαν δάσκαλος αλλά σαν παγόδα ή σαν είδωλο. Έχει ογδόντα χιλιάδες οπαδούς, από τους οποίους διαλέγει πεντακοσίους, αριθμό που τον περιορίζει στη συνέχεια σε εκατό, κατόπιν σε δέκα που ονομάζονται οι δέκα μεγάλοι. Να τι διηγούνται στους κατοίκους του Tonquin και τι πιστεύουν, αν και έχουν προειδοποιηθεί, από σοβαρή παράδοση, ότι αυτοί οι δέκα μεγάλοι ήσαν οι φίλοι, οι έμπιστοι, και οι μόνοι που δεν έκαναν ποτέ λάθος, ότι αφού είχε κηρύξει το δόγμα του για σαράντα εννέα χρόνια, καθώς αισθανόταν το τέλος του, μάζεψε όλους τους οπαδούς του και τους είπε: *σας εξαπάτησα μέχρι σήμερα, δεν σας ξεφούρνιζα παρά μύθους: η μόνη αλήθεια που θα μπορούσα να σας διδάξω είναι, ότι όλα έχουν προκύψει από το τίποτα, και θα καταλήξουν όλα σε αυτό. Εντούτοις σας συμβουλεύω να κρατήσετε το μυστικό μου, να υποταχθείτε εξωτερικά στη θρησκεία μου: είναι το μόνο μέσο να κρατήσετε τους λαούς εξαρτημένους από σας.*» Αυτή η εξομολόγηση πίστης του Thic-ca, στο κρεβάτι του θανάτου, είναι γενικά αρκετά γνωστή στο Tonquin. Και εντούτοις η λατρεία αυτού του απατεώνα επιβιώνει, επειδή πιστεύουν πρόθυμα ότι έχουν συνήθεια να πιστεύουν. Κάποιες σχολαστικές επιδεξιότητες, στις οποίες η τεμπελιά δίνει πάντοτε τη δύναμη της απόδειξης, ήταν αρκετές στους οπαδούς του Thic-ca για να ρίξουν σύννεφα στην εξομολόγηση αυτήν, και να κρατήσουν του κατοίκους του Tonquin στην πίστη τους. Αυτοί οι ίδιοι οπαδοί έγραψαν έξη χιλιάδες τόμους για τον βίο και την θεωρία αυτού του Thic-ca. Υποστήριζαν ότι έκανε θαύματα, ότι αμέσως μετά τη γέννηση του, πήρε ογδόντα χιλιάδες φορές διαφορετικές μορφές, και ότι η τελευταία του μεταμόρφωση ήταν σε λευκό ελέφαντα: και σε αυτή την προέλευση πρέπει να αποδώσουμε τον σεβασμό που έχουν, στην Ινδία, για αυτό το ζώο. Από όλους του τίτλους, αυτός του βασιλιά του λευκού ελέφαντα είναι αυτός που έχει την μεγαλύτερη εκτίμηση ανάμεσα στους βασιλείς. Ο βασιλιάς του Σιάμ φέρει το όνομα του λευκού ελέφαντα. Οι οπαδοί του Thic-ca προσθέτουν ότι υπάρχουν έξη κόσμοι, ότι δεν πεθαίνει κανείς σε αυτόν εδώ παρά για να ξαναγεννηθεί σε έναν άλλον, ότι ο δίκαιος περνά έτσι από τον έναν κόσμο στον άλλον, και

δα των προκαταλήψεων, πότε προς την σοφία και πότε προς την τρέλα, λογική ή τρελή από τύχη, ο δούλος της γνώμης είναι εξίσου απερίσκεπτος στα μάτια του σοφού, είτε υποστηρίζει μια αλήθεια, είτε προωθεί ένα ψέμα. Είναι ένας τυφλός που λέει κατά τύχη το χρώμα που του παρουσιάζουν.

Βλέπουμε λοιπόν ότι είναι τα πάθη και το μίσος της πλήξης που μεταδίδουν στην ψυχή την κίνηση της, που την τραβούν από την τάση που έχει από τη φύση προς την ηρεμία, και που την κάνουν να υπερπηδά αυτή τη δύναμη της αδράνειας στην οποία είναι πάντοτε έτοιμη να υποκύψει.

Όσο βέβαιη και αν φαίνεται αυτή η πρόταση, όπως στην ηθική, έτσι όπως στη φυσική, πρέπει πάντοτε να σχηματίζουμε τις γνώμες μας από τα γεγονότα, στα επόμενα κεφάλαια, θα αποδείξω, με παραδείγματα, ότι είναι μόνο τα δυνατά πάθη που κάνουν τους ανθρώπους να εκτελέσουν αυτές τις γενναίες πράξεις και να αντιληφθούν αυτές τις μεγάλες ιδέες που προκαλούν την έκπληξη και τον θαυμασμό όλων των αιώνων.

ότι μετά από αυτή την περιστροφή, ο τροχός ξαναγυρίζει στο αρχικό σημείο, και ότι ξαναρχίζει να ξαναγεννιέται σε αυτόν εδώ τον κόσμο, απ' όπου βγαίνει για έβδομη φορά πολύ αγνός, πολύ τέλειος; και ότι τότε, επιτυγχάνοντας την τελευταία περίοδο το αμετάβλητο, βρίσκεται να κατέχει την ιδιότητα της παγόδας ή του ειδώλου. Δέχονται παράδεισο και κόλαση, την οποίαν μπορούν να αποφύγουν, όπως στις περισσότερες ψεύτικες θρησκείες, δείχνοντας σεβασμό στους βουδιστές μοναχούς, κάνοντας τους φιλανθρωπίες και κτίζοντας μοναστήρια. Διηγούνται, σε σχέση με το θέμα του διαβόλου, ότι υπήρξε κάποτε φιλονικία με το είδωλο του Tonquin, για να μάθουν ποιος από τους δυο θα ήταν ο κύριος της γης. Ο διάβολος συμφώνησε, με το είδωλο, ότι οτιδήποτε θα έβαζε κάτω από τον μανδύα του θα του ανήκε. Το είδωλο έβαλε να του κάνουν έναν μανδύα τόσο μεγάλο, που κάλυψε όλη τη γη, τελικά ο διάβολος υποχρεώθηκε να αποσυρθεί στη θάλασσα, απ' όπου επιστρέφει κατά καιρούς: αλλά, φεύγει, όταν βλέπει το σήμα του ειδώλου.

Δεν γνωρίζουμε εάν αυτοί οι λαοί είχαν κάποτε κάποιες συγκεκριμένες αντιλήψεις για τη θρησκεία μας: αλλά ένα από τα πρώτα άρθρα της θρησκείας του Thic-ca, είναι ότι είναι είδωλο που σώζει τους ανθρώπους, και που ικανοποιεί πλήρως για τις αμαρτίες τους, και ότι, για να συμπονά καλύτερα τα βάσανα του ανθρώπου, το είδωλο είχε πάρει τη φύση του ανθρώπου.

Σε σχέση με το Kolbe, ανάμεσα στους Οτεντότους, υπάρχουν κάποιοι που έχουν την ίδια θεωρία, και πιστεύουν ότι ο θεός τους έγινε ορατός στο έθνος τους, λαμβάνοντας τη μορφή του πιο ωραίου από αυτούς. Αλλά οι περισσότεροι Οτεντότοι θεωρούν αυτό το δόγμα όραμα, και υποστηρίζουν ότι με το να μεταμορφώσουν τον θεό σε άνθρωπο είναι για να τον κάνουν να παίξει ένα ρόλο ανάξιο για το μεγαλείο του,. Κατά τα άλλα, δεν του προσφέρουν καμία λατρεία: λένε ότι ο Θεός είναι καλός, και ότι δεν νοιάζεται για τις προσευχές μας.

Κεφάλαιο 6.

Για τη δύναμη των παθών.

Τα πάθη είναι, στην ηθική, ότι είναι, η κίνηση στη φυσική. Δημιουργεί, καταστρέφει, διατηρεί, ζωντανεύει τα πάντα, και χωρίς αυτήν όλα είναι νεκρά: έτσι είναι αυτά τα πάθη που ζωντανεύουν τον ηθικό κόσμο. Είναι η φιλαργυρία που οδηγεί τα πλοία διαμέσου των ερήμων του ωκεανού. Είναι η οργή, που γεμίζει τις μικρές κοιλάδες, εξομαλύνει τα βουνά, ανοίγει δρόμους για τον εαυτό της διαμέσου των βράχων, ανεγείρει τις πυραμίδες της Μέμφιδας, σκάβει τη λίμνη Mæris και θεμελιώνει το Κολοσσό της Ρόδου. Ο έρωτας έξυσε, λένε, το μολύβι του πρώτου σχεδιαστή. Σε μια χώρα όπου η αποκάλυψη δεν είχε καθόλου εισδύσει, ήταν ξανά ο έρωτας, που, για να καταπραΰνει την οδύνη μιας απαρηγόρητης χήρας για το θάνατο του νεαρού συζύγου της, της αποκάλυψε το σύστημα της αθανασίας της ψυχής. Είναι ο ενθουσιασμός της ευγνωμοσύνης που έβαλε στην τάξη των θεών τους ευεργέτες της ανθρωπότητας, που ανακάλυψε τις ψεύτικες θρησκείες και τις προκαταλήψεις, που όλες έχουν την πηγή τους μόνο σε τόσο ευγενικά πάθη όσο ο έρωτας και η ευγνωμοσύνη.

Στα έντονα πάθη λοιπόν οφείλουμε την ανακάλυψη και τα θαύματα των τεχνών: πρέπει λοιπόν να θεωρούνται ως το σπέρμα που παράγει το πνεύμα, και το ισχυρό ελατήριο που φέρνει τους ανθρώπους στις μεγάλες πράξεις. Αλλά, πριν προχωρήσω, πρέπει να καθορίσω την έννοια την οποία συνδέω με αυτή τη λέξη *έντονο πάθος*. Εάν οι περισσότεροι άνθρωποι μιλούν χωρίς να καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλον, αυτό οφείλεται στην ασάφεια των λέξεων που πρέπει να χρησιμοποιήσουν. Σε αυτή την αιτία¹³ μπορούμε να αποδώσουμε την παράταση του θαύματος που έγινε στο πύργο της Βαβέλ.

Εννοώ, με αυτή τη λέξη *έντονο πάθος*, ένα πάθος που το αντικείμενο του είναι τόσο απαραίτητο για την ευτυχία μας, ώστε χωρίς την απόκτηση αυτού του αντικειμένου η ζωή θα μας ήταν ανυπόφορη. Τέτοια είναι η έννοια του πάθους για τον Ομάρ, όταν έλεγε: *όποιος και αν είσαι, που, αγαπάς την ελευθερία, θέλεις να είσαι πλούσιος χωρίς περιουσία, ισχυρός χωρίς υπηκόους, υπήκοος χωρίς αφέντη, τόλμησε να περιφρονήσεις τον θάνατο: οι βασιλείς θα τρέμουν μπροστά σου, εσύ μόνος δεν θα φοβάσαι κανέναν.*

Είναι, πράγματι, μόνο τα πάθη που, φτάνοντας σε αυτό το βαθμό δύναμης, μπορούν να εκτελούν τις πιο μεγάλες πράξεις, και να αψηφούν τους κινδύνους, την οδύνη, τον θάνατο και τον ίδιο τον ουρανό.

13 Με τη λέξη *κόκκινο*, για παράδειγμα, εάν αντιλαμβανόμαστε από το κατακόκκινο μέχρι το χρώμα της σάρκας, ως υποθέσουμε δύο ανθρώπους, από τους οποίους ο ένας δεν έχει ποτέ δει παρά το κατακόκκινο, και ο άλλος παρά το χρώμα της σάρκας: ο πρώτος θα πει με το δικό του ότι το *κόκκινο* είναι έντονο χρώμα. Ενώ ο άλλος, αντίθετα, θα υποστηρίξει ότι είναι απαλό χρώμα. Για τον ίδιο λόγο, δύο άνθρωποι μπορούν, χωρίς να καταλαβαίνει ο ένας τον άλλον, να προφέρουν τη λέξη *θέλω*, επειδή έχουμε μόνο αυτή τη λέξη για να εκφράσουμε από τον πιο ασθενή βαθμό θέλησης μέχρι αυτή την αποτελεσματική θέληση που θριαμβεύει απέναντι σε όλα τα εμπόδια. Συμβαίνει με τη λέξη *πάθος* το ίδιο που συμβαίνει με τη λέξη *πνεύμα*: αλλάζει σημασία ανάλογα με αυτούς που την προφέρουν. Ένας άνθρωπος που θεωρείται, ασήμαντος σε μια κοινωνία ανθρώπων με περιορισμένο πνεύμα, είναι βέβαια ηλίθιος: δεν συμβαίνει το ίδιο με αυτόν που περνά για ασήμαντος ανάμεσα σε ανθρώπους πρώτης τάξεως, η επιλογή της συναναστροφής του αποδεικνύει την ανωτερότητα του απέναντι στους κοινούς ανθρώπους. Είναι ένας μέτριος ρήτορας, που θα ήταν ο πρώτος σε κάθε άλλη τάξη.

Ο Δικαίαρχος, ο στρατηγός του Φιλίππου, ανεγείρει παρουσία του στρατού του, δύο ιερά, το ένα για την ασέβεια, το άλλο για την αδικία, θυσιάζει σε αυτά και βαδίζει ενάντια στις Κυκλάδες.

Μερικές ημέρες πριν από την δολοφονία του Καίσαρα, η συζυγική αγάπη, ενωμένη με το πάθος μιας ευγενικής υπερηφάνειας, υποχρεώνει την Πορκία να ανοίξει τον μηρό της, για να δείξει το τραύμα της στο σύζυγο της, λέγοντας: *Βρούτε, σκέφτεσαι και μου κρύβεις ένα μεγάλο σχέδιο. Μέχρι τώρα δεν σου έκανα καμιά αδιάκριτη ερώτηση, γνώριζα εντούτοις ότι το φύλο μας, αδύναμο από μόνο του, ενισχυόταν από την επικοινωνία με σοφούς και ενάρητους άνδρες, ότι ήμουν κόρη του Κάτων και σύζυγος του Βρούτου: αλλά η ντροπαλή αγάπη μου με έκανε να αψηφήσω την αδυναμία μου. Βλέπεις την προσπάθεια του θάρρους μου, κρίνε εάν είμαι άξια του μυστικού σου, τώρα που έχω απόδειξη του πόνου μου.*

Είναι μόνο το πάθος της τιμής και ο φιλοσοφικός φανατισμός που παρακινούν, μέσα στα μαρτύρια, την πυθαγόρεια Timicha να κόψει τη γλώσσα της με τα δόντια της, για να μην εκτεθεί καθόλου να αποκαλύψει τα μυστικά της σχολής.

Όταν συνοδευόμενος από τον διοικητή του, ο Κάτων, ακόμη νέος, ανεβαίνει στο ανάκτορο του Σύλλα, και που στη θέα των ματωμένων κεφαλιών τον προγραμμένων, ζητά το όνομα του τέρατος που είχε δολοφονήσει τόσους Ρωμαίους: *είναι ο Σύλλας, του λένε. Τι! Ο Σύλλας τους σφάζει, και ο Σύλλας ζει ακόμη; Το όνομα του Σύλλα από μόνο του, του απαντούν, αφοπλίζει τα χέρια των συμπολιτών μας, Ρώμη!* Αναφωνεί τότε ο Κάτων, *πόσο η μοίρα σου είναι αξιοθρήνητη, όταν, μέσα στα μεγάλα ισχυρά τείχη, δεν έχεις έναν ενάρητο άνδρα, και όταν δεν μπορείς να οπλίσεις ενάντια στην τυραννία παρά μόνο το χέρι ενός αδύναμου παιδιού!* Με αυτά τα λόγια, γυρίζοντας προς τον διοικητή του, *Δώσε μου, του λέει, το ξίφος σου, θα το κρύψω κάτω από την τήβεννο μου, θα πλησιάσω τον Σύλλα και θα τον σφάξω.* Ο Κάτων έζησε. Η Ρώμη είναι ακόμη ελεύθερη.¹⁴

Σε ποια κλίματα αυτή η ενάρητη αγάπη για την πατρίδα δεν έχει κάνει ηρωικές πράξεις; Στην Κίνα, ένας αυτοκράτορας, καταδιωκόμενος από τα νικηφόρα στρατεύματα ενός πολίτη, θέλει να χρησιμοποιήσει τον πνευματικό σεβασμό που ένας γιός έχει, στη χώρα αυτή, για τις εντολές της μητέρας του, για να αναγκάσει αυτόν τον πολίτη να αφοπλιστεί. Ένας αξιωματικός του αυτοκράτορα έρχεται απεσταλμένος σε αυτή τη μητέρα, με το μαχαίρι στο χέρι, να της πει ότι δεν έχει άλλη επιλογή από το να πεθάνει ή να υπακούσει. *Ο Κύριος σου, του απάντησε αυτή με πικρό χαμόγελο, θα κολακευόταν να αγνοώ τις σιωπηρές συμβάσεις, αλλά ιερές, που ενώνουν τους λαούς με τους ηγεμόνες τους, με τις οποίες οι λαοί υποχρεώνονται να υπακούουν και οι βασιλείς να τους κάνουν ευτυχισμένους; Αυτός πρώτος παραβίασε αυτές τις συμβάσεις. Δειλέ εκτελεστή των διαταγών ενός τυράννου, μάθε από μια γυναίκα αυτό που*

14 Είναι αυτός ο ίδιος ο Κάτων που, αποσυρμένος στην Ουτίκα, απάντησε σε όσους τον πίεζαν να συμβουλευθεί το μαντείο του Άμονα Δία: *ας αφήσουμε τα μαντεία τις γυναίκες, στους δειλούς και στους αδαείς. Ο ανδρείος, ανεξάρτητος από τους θεούς, ξέρει να ζει και να πεθαίνει μόνος του: παρουσιάζεται εξίσου στο πεπρωμένο του, είτε το γνωρίζει είτε το αγνοεί.*

Ο Καίσαρ που τον απήγαγαν οι πειρατές, διατηρεί το θάρρος του, και τους απειλεί με θάνατο στον οποίον και τους καταδικάζει όταν αποβιβάζεται.

σε παρόμοιες περιπτώσεις οφείλει κανείς στην πατρίδα του. Με αυτά τα λόγια, αρπάζοντας το μαχαίρι από το χέρι του αξιωματούχου, κτυπιέται με αυτό, και του λέει: *Δούλε, εάν σου μένει ακόμη κάποια αρετή, δώσε αυτό το ματωμένο μαχαίρι στο γιό μου, πες του να εκδικηθεί το έθνος του, να τιμωρήσει τον τύραννο. Δεν έχει πλέον τίποτα να φοβάται για μένα, τίποτα πια να φροντίζει: είναι τώρα ελεύθερος να είναι ενάρετος*¹⁵.

Εάν η ευγενής υπερηφάνεια, το πάθος του πατριωτισμού και της δόξας, κάνουν τους πολίτες να αποφασίζουν πράξεις τόσο ανδρείες, πόση επιμονή και πόση δύναμη δεν εμπνέουν τα πάθη σε αυτούς που θέλουν να δοξαστούν στις επιστήμες και στις τέχνες, και τους οποίους ο Κικέρων τους ονομάζει *ειρηνικούς ήρωες*; Είναι η επιθυμία για δόξα, η οποία, στην παγωμένη κορυφή των Κορδελιέρων, μέσα στα χιόνια, στη πάχνη, κλίνει τα τηλεσκόπια της αστρονομίας, η οποία, για να μαζέψει φυτά, οδηγεί τον βοτανολόγο στην άκρη του γκρεμού. Η οποία κάποτε οδηγούσε τους νέους ερασιτέχνες των επιστημών στην Αίγυπτο, την Αιθιοπία και μέχρι τις Ινδίες, για να δουν τους πιο φημισμένους φιλοσόφους, και να αντλήσουν από την συζήτηση τους τις αρχές της θεωρίας τους.

Ποια επιρροή αυτό το ίδιο το πάθος δεν είχε στον Δημοσθένη, ο οποίος, για να τελειοποιήσει την προφορά του, στεκόταν στην άκρη της θάλασσας, όπου, με το στόμα γεμάτο χαλίκια, δημηγορούσε κάθε μέρα στα μεγάλα κύματα! Είναι η ίδια επιθυμία για δόξα, η οποία, για να κάνει να τους νέους πυθαγόρειους να αποκτήσουν τη συνήθεια της περισυλλογής και του στοχασμού, τους επέβαλε σιωπή τριών ετών, η οποία, για να αποτρέψει τον Δημόκριτο¹⁶ από τις διασκεδάσεις του κόσμου, τον έκλεισε σε μνήματα για να σκεφθεί γι' αυτές τις πολύτιμες αλήθειες που η ανακάλυψή τους, τόσο δύσκολη πάντοτε, εκτιμάται πάντοτε τόσο λίγο από τους ανθρώπους: είναι τελικά από αυτήν που, για να δοθεί ολόκληρος στη φιλοσοφία, ο Ηράκλειτος αποφασίζει να

15 Το πάθος του καθήκοντος διακατείχε με όμοιο τρόπο την μητέρα του Abdallah, όταν ο γιός της, εγκαταλειμμένος από τους φίλους του, πολιορκημένος σε έναν πύργο και πιεσμένος να δεχθεί την έντιμη συνθηκολόγηση που του προσέφεραν οι Σύριοι, πήγε να συμβουλευθεί την μητέρα του για τη θέση που έπρεπε να πάρει. Πήρε αυτή την απάντηση: *παιδί μου, όταν πήρες τα όπλα ενάντια στον οίκο των Ομμιάη, πίστεψες ότι θα υποστήριζες το μέρος της δικαιοσύνης και της αρετής; ... ναι, της απάντησε. Λοιπόν, απάντησε αυτή, υπάρχει κάτι για να συζητήσουμε; Δεν ξέρεις ότι αυτός που φοβάται είναι δειλός; Θέλεις να είσαι η περιφρόνηση των Ομμιάης, και να λένε ότι έχοντας να επιλέξεις ανάμεσα στη ζωή και το καθήκον, προτίμησες τη ζωή;*

Είναι αυτό το ίδιο πάθος για την δόξα που, όταν ο Ρωμαϊκός στρατός που ήταν κακά ντυμένος και που τον διαπερνούσε το κρύο επρόκειτο να το βάλει στα πόδια, οδήγησε σε βοήθεια του Σεπτίμου Σεβίρου τον φιλόσοφο Αντίοχο, που γδύνεται μπροστά στο στρατό, ρίχνεται σε έναν σωρό από χιόνι, και οδηγεί, με αυτή την πράξη, τα συγκλονισμένα στρατεύματα στο καθήκον τους.

Μια μέρα, που παρότρυναν τον Θρασέα να δώσει κάποια υποταγή στον Νέρωνα: Τι! Λέει, για να παρατείνω τη ζωή μου για μερικές μέρες, θα ξεπέσω μέχρι εκεί; ;οχι. ο θάνατος είναι χρέος: θέλω να το εξοφλήσω σαν ελεύθερος άνθρωπος, και όχι να το πληρώσω σαν σκλάβος.

Σε μια στιγμή παραφοράς, όπου ο Βεσπασιανός απειλούσε τον Ελβίδιο με θάνατο, πήρε αυτή την απάντηση: σου είπα ότι είμαι αθάνατος; Ασκείς το επάγγελμά σου του τυράννου, δίνοντας μου τον θάνατο, εγώ ασκώ αυτό του πολίτη, με το να τον δέχομαι χωρίς να τρέμω.

16 Ο Δημόκριτος γεννήθηκε πλούσιος, αλλά δεν θεωρούσε ότι είχε δικαίωμα να περιφρονεί το πνεύμα, και να ζει σε τιμημένη βλακεία.

παραχωρήσει στον δευτερότοκο αδελφό του τον θρόνο της Εφέσου¹⁷, όπου τον καλούσε το δικαίωμα του πρωτοτόκου, που, για να διατηρήσει όλες του τις δυνάμεις, ο αθλητής στερείται τις ηδονές του έρωτα: είναι αυτή ακόμη που υποχρέωνε κάποιους ιερείς των αρχαίων, με την ελπίδα να έχουν μεγαλύτερη λαϊκή επευφημία, να αρνούνται αυτές τις ίδιες ηδονές, χωρίς να έχουν συχνά, όπως έλεγε αστειευόμενος ο Βοινδίν, άλλη ανταμοιβή για την επιμονή τους από τον ακατάπαυστο πειρασμό που αυτή προκαλεί.

Έδειξα ότι στα πάθη οφείλουμε πάνω στη γη σχεδόν όλα τα αντικείμενα του θαυμασμού μας, ότι μας κάνουν να αψηφούμε τους κινδύνους, τον πόνο, το θάνατο, και μας κάνουν να παίρνουμε στις πιο τολμηρές αποφάσεις.

Θα αποδείξω τώρα ότι, σε κρίσιμες περιστάσεις, είναι μόνο αυτές που, σπεύδοντας σε βοήθεια των μεγάλων ανδρών, μπορούν να τους εμπνεύσουν αυτό που είναι το καλύτερο να πουν και να κάνουν.

Να θυμηθούμε για το θέμα αυτό τη διάσημη και σύντομη δημηγορία του Αντίβα στους στρατιώτες του την ημέρα της μάχης του Tesin, και θα αντιληφθούμε ότι το μίσος του για τους Ρωμαίους και το πάθος του για την δόξα μπορούσαν μόνο τους να του την εμπνεύσουν: *Σύντροφοι, τους λέει, ο ουρανός μου αναγγέλλει τη νίκη. οι Ρωμαίοι, όχι εμείς, πρέπει να τρέμουν. Ρίξτε το βλέμμα σας στο πεδίο της μάχης: καμία υποχώρηση εδώ για τους δειλούς: θα χαθούμε όλοι, εάν ηττηθούμε. Ποια πιο βέβαιη εγγύηση για τον θρίαμβο; Ποιο σημάδι πιο αισθητό για την προστασία των θεών; Μας έχουν βάλει ανάμεσα στη νίκη και στο θάνατο.*

Ποιος μπορεί να αμφιβάλλει ότι αυτά τα ίδια πάθη δεν παρακίνησαν τον Σύλλα, όταν ο Κράσος του είχε ζητήσει συνοδεία για να πάει να κάνει νέα αναχώματα στη χώρα των Marses, ο Σύλλας του απάντησε: *εάν φοβάσαι τους εχθρούς σου, πάρε από μένα για συνοδεία σου τον πατέρα σου, τα αδέρφια σου, τους γονείς σου, τους φίλους σου, που, σφαγμένοι από τους τυράννους, φωνάζουν για εκδίκηση και την περιμένουν από σένα.*

Όταν οι Μακεδόνες, κατάκοποι από τη κούραση του πολέμου, παρακάλεσαν τον Αλέξανδρο να τους απολύσει, είναι η υπερηφάνεια και η αγάπη της δόξας που υπαγόρευσαν σε αυτόν τον ήρωα αυτή την υπερήφανη απάντηση: *πηγαίνετε, αχάριστοι. Φύγετε, δειλοί. Θα υποτάξω το σύμπαν χωρίς εσάς: ο Αλέξανδρος θα βρει πράγματα και στρατιώτες παντού όπου υπάρχουν άνδρες.*

Παρόμοια λόγια προφέρονται πάντοτε από παθιασμένους ανθρώπους. Το ίδιο πνεύμα, σε παρόμοιες περιπτώσεις, δεν μπορεί ποτέ να αναπληρώσει την έλλειψη του αισθήματος. Αγνοούμε πάντοτε τη γλώσσα των παθών που δεν την αισθανόμαστε.

Κατά τα άλλα, τα πάθη πρέπει να θεωρούνται ως το σπέρμα που παράγει το πνεύμα, όχι μόνο σε μια τέχνη όπως η ευγλωττία, αλλά σε όλα τα είδη: είναι αυτά που, διατηρώντας μια συνεχή ζύμωση των ιδεών μας, γονιμοποιούν σε μας αυτές τις ίδιες ιδέες, που, άγονες μέσα σε κρύες ψυχές, θα ήσαν όμοιες με το σπέρμα που ρίχνεται πάνω στην πέτρα.

17 Ο Μίσων, γιός του τυράννου της Chenes, αρνήθηκε ομοίως το σκήπτρο του πατέρα του, και, ελεύθερος από κάθε βάρος, αποσύρθηκε σε απομονωμένες και απόκρημνες περιοχές, όπου, χωρίς ποτέ να μιλήσει με κανέναν τρεφόταν με βαθιές σκέψεις.

Είναι τα πάθη που, προσηλώνοντας την προσοχή μας στο αντικείμενο των επιθυμιών μας, μας κάνουν να το θεωρούμε κάτω από όψεις που είναι άγνωστες στους άλλους ανθρώπους, και που κάνουν τους ήρωες, κατά συνέπεια, να αντιλαμβάνονται και να εκτελούν αυτές τις τολμηρές επιχειρήσεις, που, μέχρις ότου η επιτυχία να έχει δείξει την φρόνηση, φαίνονται τρελές και πρέπει πράγματι να φαίνονται τέτοιες στο πλήθος.

Να γιατί, λέει ο Καρδινάλιος Richelieu, η αδύνατη ψυχή βρίσκει το αδύνατο στο πιο απλό πρόγραμμα, όταν το πιο μεγάλο φαίνεται εύκολο στην δυνατή ψυχή. Μπροστά σε αυτήν εδώ τα βουνά χαμηλώνουν, ενώ στα μάτια αυτής εκεί οι λοφίσκοι μεταμορφώνονται σε βουνά.

Είναι, πράγματι, τα δυνατά πάθη, που, πιο φωτισμένα από τη λογική, μπορούν μόνο να μας μάθουν να διακρίνουμε το εξαιρετικό από το αδύνατον που οι συνετοί άνθρωποι τα συγγέουν σχεδόν πάντοτε, επειδή, καθώς δεν διαπνέονται καθόλου από δυνατά πάθη, αυτοί οι συνετοί άνθρωποι είναι πάντοτε μέτριοι άνθρωποι: αυτή είναι πρόταση που θα αποδείξω, για να κάνω κατανοητή όλη την ανωτερότητα του παθιασμένου ανθρώπου σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους, και θα δείξω ότι δεν υπάρχουν πραγματικά παρά μεγάλα πάθη που μπορούν να γεννήσουν μεγάλους ανθρώπους.

Κεφάλαιο 7.

Για την ανωτερότητα του πνεύματος των παθιασμένων ανθρώπων έναντι των συνετών ανθρώπων.

Πριν από την επιτυχία, εάν τα μεγάλα πνεύματα σε κάθε είδος σχεδόν πάντοτε θεωρούνται από τους συνετούς ανθρώπους σαν τρελοί, είναι επειδή αυτοί οι τελευταίοι, ανίκανοι για οτιδήποτε μεγάλο, δεν μπορούν ούτε να υποψιαστούν την ύπαρξη μέσω των οποίων χρησιμοποιούν οι μεγάλοι άνθρωποι για να κάνουν μεγάλα πράγματα.

Να γιατί αυτοί οι μεγάλοι άνθρωποι πρέπει πάντοτε να προκαλούν το γέλιο, μέχρις ότου προκαλέσουν τον θαυμασμό. Όταν ο Παρμενίων, πιεσμένος από τον Αλέξανδρο να δώσει τη γνώμη του για τις προτάσεις ειρήνης που έκανε ο Δαρείος, του λέει, *θα τις δεχόμουν, εάν ήμουν ο Αλέξανδρος*. Ποιος αμφιβάλλει, πριν η νίκη να έχει δικαιώσει την φανερή τόλμη του ηγέτη, ότι η γνώμη του Παρμενίωνα δεν θα φαινόταν πιο συνετή στους Μακεδόνες από την απάντηση του Αλέξανδρου, *και εγώ ομοίως, εάν ήμουν Παρμενίων*; Η μια είναι ενός κοινού και συνετού ανθρώπου και η άλλη ενός εξαιρετικού ανθρώπου. Αλλά, υπάρχουν περισσότεροι άνθρωποι της πρώτης κατηγορίας απ' ό,τι της δεύτερης. Είναι λοιπόν προφανές ότι, εάν, με μεγάλες πράξεις, ο γιός του Φιλίππου δεν είχε ήδη κερδίσει το σεβασμό των Μακεδόνων, και δεν τους είχε συνηθίσει σε εξαιρετικές επιχειρήσεις, η απάντηση του θα τους είχε φανεί γελοία. Κανείς από αυτούς δεν θα είχε αναζητήσει το κίνητρο γι' αυτό και στο εσωτερικό αίσθημα της ανωτερότητας της ανδρείας του και των γνώσεων του που έπρεπε να έχει αυτός ο ήρωας, του πλεονεκτήματος που και η μια και η άλλη από τις ικανότητες του θα του έδιναν επί των μαλθακών και θηλυπρεπών λαών, όπως οι Πέρσες, και στη γνώση τελικά που είχε για τον χαρακτήρα των Μακεδόνων και για την επιρροή του στο πνεύμα τους, και κατά συνέπεια για την ευκολία με την οποία μπορούσε, με τις χειρονομίες του, τα λόγια του και το βλέμμα του, να τους μεταδίδει το θάρρος που διακατείχε τον ίδιο. Ήσαν συνεπώς αυτά τα διαφορετικά κίνητρα ενωμένα με την έντονη δίψα για τη δόξα, που, κάνοντας τον, λογικά, να θεωρεί τη νίκη πολύ πιο βέβαιη απ' ό,τι αυτή φαινόταν στον Παρμενίωνα, έπρεπε κατά συνέπεια και να τον εμπνέει μια απάντηση πιο υψηλή.

Όταν ο Ταμερλάνος έστησε τις σημαίες του μπροστά στα τείχη της Σμύρνης, από τα οποία είχε πρόσφατα υποχωρήσει ο Οθωμανικός στρατός αφού είχε υποστεί μεγάλες απώλειες, αντιλαμβανόταν τη δυσκολία της επιχείρησής του, γνώριζε καλά ότι έκανε επίθεση σε ένα μέρος το οποίο η χριστιανική Ευρώπη μπορούσε συνεχώς να ανεφοδιάζει: αλλά, καθώς τον παρακινούσε σε αυτή την επιχείρηση, το πάθος της δόξας του παρείχε τα μέσα για να την εκτελέσει. Γεμίζει το χάος των νερών, βάζει πρόχωμα στη θάλασσα και στους στόλων των Ευρωπαίων, υψώνει τα νικηφόρα λάβαρα του στις ρωγμές των προχω-

μάτων της Σμύρνης, και δείχνει στο έκπληκτο σύμπαν ότι τίποτα δεν είναι αδύνατο στους μεγάλους άνδρες¹⁸.

Όταν ο Λυκούργος θέλησε να κάνει την Λακεδαίμονα δημοκρατία ηρώων, δεν τον είδαν καθόλου να προχωρά σε ανεπαίσθητες αλλαγές, σύμφωνα με την αργή και έκτοτε αβέβαιη πορεία, αυτού που ονομάζεται φρόνηση. Αυτός ο μεγάλος άνδρας, φλογισμένος από το πάθος της αρετής, αντιλαμβανόταν ότι, με αγορεύσεις ή με υποτιθέμενους χρησμούς, μπορούσε να εμπνεύσει στους συμπολίτες του τα αισθήματα που φλόγιζαν αυτόν τον ίδιο, ότι, επωφελούμενος της πρώτης στιγμής του ζήλου, θα μπορούσε να αλλάξει το σύνταγμα της κυβέρνησης και να κάνει μια απότομη επανάσταση στα ήθη αυτού του λαού, ότι, με τους συνηθισμένους δρόμους της σύνεσης, δεν θα μπορούσε να εκτελέσει παρά σε μια μακρά σειρά ετών. Αντιλαμβανόταν ότι τα πάθη είναι παρόμοια με τα ηφαίστεια που η ξαφνική τους έκρηξη αλλάζει ξαφνικά την κοίτη ενός ποταμού, που η τέχνη δεν θα μπορούσε να εκτρέψει παρά σκάβοντας νέα κοίτη, και κατά συνέπεια μετά από πολύ καιρό και σημαντικές εργασίες. Έτσι πέτυχε ένα πρόγραμμα ίσως το πιο τολμηρό που έγινε ποτέ γνωστό, και που στην εκτέλεση του θα αποτύγχανε κάθε συνετός άνθρωπος, ο οποίος, καθώς δεν οφείλει αυτόν τον τίτλο του συνετού παρά στην ανικανότητα που έχει να συγκινείται από δυνατά πάθη, αγνοεί πάντοτε την τέχνη να τα εμπνέει.

Είναι αυτά τα πάθη που, σωστοί εκτιμητές των μέσων που ανάβουν τη φωτιά του ενθουσιασμού, τα έχουν χρησιμοποιήσει συχνά, τα οποία οι συνετοί άνθρωποι, από έλλειψη γνώσης από αυτή την άποψη της ανθρώπινης καρδιάς, τα έχουν πάντοτε θεωρήσει, πριν από την επιτυχία, σαν παιδαριώδη και γελοία. Τέτοιο είναι αυτό το μέσον το οποίο χρησιμοποίησε ο Περικλής, όταν, βαδίζοντας προς τον εχθρό, και θέλοντας να μεταμορφώσει τους στρατιώτες του σε τόσους ήρωες, βάζει να κρυφτεί σε ένα σκοτεινό δάσος, και να ανεβεί σε ένα άρμα που το έσερναν τέσσερα λευκά άλογα, έναν άνδρα με εξαιρετικό παράστημα, ο οποίος, καλυμμένος με έναν πλούσιο μανδύα, τα πόδια στολισμένα με γυαλιστερά άρβυλα, το κεφάλι στολισμένο με λαμπερή κώμη, εμφανίζεται ξαφνικά στο στρατό και περνά γρήγορα μπροστά του φωνάζοντας στο στρατηγό: *Περικλή, σου υπόσχομαι τη νίκη*.

Τέτοιο είναι το μέσον που χρησιμοποίησε ο Επαμεινώνδας για να διεγείρει το θάρρος των Θηβαίων, όταν έβαλε να αφαιρέσουν τη νύχτα τα όπλα που ήταν κρεμασμένα σε έναν ναό, και έπεισε τους στρατιώτες του οι προστάτες θεοί της Θήβας είχαν οπλιστεί για να έλθουν την επομένη να συμπολεμήσουν ενάντια στους εχθρούς τους.

Τέτοια είναι τελικά η εντολή που δίνει ο Ziska από το κρεβάτι του θανάτου, όταν ακόμη διαπνεόμενος από το πιο έντονο μίσος ενάντια στο καθολικούς που τον είχαν καταδιώξει, διατάζει αυτούς από τους δικούς του να τον γδάρουν αμέσως μετά τον θάνατο του, και να κάνουν ένα τύμπανο από το

18 Λέω τα ίδια πράγματα για τον Γουστάβο. Όταν επικεφαλής του στρατού του και του πυροβολικού του, επωφελούμενος τη στιγμή όπου ο χειμώνας είχε στερεοποιήσει την επιφάνεια των νερών, αυτός ο ήρωας διασχίζει τις παγωμένες θάλασσες για να κατέβει στην Ζιλάντ. Γνώριζε, πολύ καλά ότι οι αξιωματικοί, θα μπορούσαν εύκολα να αντιταχθούν στην κάθοδό του: αλλά γνώριζε καλύτερα από αυτούς ότι μια συνετή τόλμη ξεπερνά σχεδόν πάντοτε την προνοητικότητα των κοινών ανθρώπων, ότι η τόλμη των επιχειρήσεων εξασφαλίζει συχνά την επιτυχία, και ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου το υπέρτατο θάρρος είναι η υπέρτατη σύνεση.

δέρμα του, δίνοντας τους υπόσχεση για νίκη κάθε φορά που με τον ήχο του τυμπάνου θα βιάζονταν ενάντια στους καθολικούς: υπόσχεση που η επιτυχία την επιβεβαίωνε πάντοτε.

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα μέσα τα πιο αποφασιστικά, τα πιο κατάλληλα για να δημιουργήσουν μεγάλα αποτελέσματα, άγνωστα πάντοτε σε αυτούς που ονομάζονται συνετοί άνθρωποι, δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά παρά από παθιασμένους ανθρώπους, οι οποίοι, τοποθετημένοι στις ίδιες περιστάσεις όπως αυτός ο ήρωας, θα είχαν συγκλονιστεί από τα ίδια αισθήματα.

Χωρίς το σεβασμό που οφείλεται στη φήμη του μεγάλου Condé, θα θεωρούσαμε σαν σπέρμα άμιλλας για τους στρατιώτες το πρόγραμμα που είχε εκπονήσει αυτός ο ηγέτης να καταγράψει σε κάθε σύνταγμα το όνομα των στρατιωτών που θα διακρίνονταν σε κάποιες αξιοσημείωτες πράξεις ή κάποια αξιοσημείωτα λόγια; Η μη εκτέλεση αυτού του προγράμματος δεν δείχνει καθόλου ότι δεν έχουν αντιληφθεί την ωφελιμότητα; Αντιλαμβανόμαστε, όπως ο διάσημος ιππότης Folard, τη δύναμη των δημηγοριών πάνω στους στρατιώτες; Όλοι αντιλαμβάνονται εξίσου όλη την ομορφιά αυτών των λόγων του Vendôme, όταν, μάρτυρας της φυγής κάποιων στρατευμάτων που οι αξιωματικοί τους προσπαθούσαν μάταια να τους συγκεντρώσουν, αυτός ο στρατηγός ρίχνεται στο μέσον των φυγάδων, φωνάζοντας στους αξιωματικούς: *αφήστε ήσυχους τους στρατιώτες, όχι εδώ, εκεί* (δείχνοντας ένα δένδρο εκατό μέτρα μακριά) *θα πάνε αυτά τα στρατεύματα και πρέπει να ανασυνταχθούν*. Δεν άφηνε, σε αυτά τα λόγια, να διακρίνουν οι στρατιώτες κάποια αμφιβολία για την ανδρεία τους, ξυπνούσε με αυτό το μέσον σε αυτούς τα πάθη της ντροπής και της τιμής που κολακεύονταν ακόμη ότι διατηρούν στα μάτια του. Ήταν το μοναδικό μέσον να σταματήσει αυτούς του φυγάδες και να τους οδηγήσει στη μάχη και στη νίκη.

Αλλά, ποιος αμφιβάλλει ότι ένας παρόμοιος λόγος δεν είναι δείγμα χαρακτήρα; Και ότι γενικά όλα τα μέσα που χρησιμοποιούν οι μεγάλοι άνδρες, για να ζεστάνουν τις ψυχές με τη φωτιά του ενθουσιασμού, δεν τους τα έχουν εμπνεύσει τα πάθη; Υπάρχει συνετός άνθρωπος που, για να αποτυπώσει μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και μεγαλύτερο σεβασμό στους Μακεδόνες, να είχε επιτρέψει στον Αλέξανδρο να λείει τον εαυτό του γιο του Αμμωνα Δία; Θα είχε συμβουλέψει τον Numa να προσποιείται μυστικές σχέσεις με την Νύμφη Ηγερία; τον Zamolxis, τον Zaleucus, τον Μνένες, να λένε ότι εμπνέονται από την Εστία, την Αθηνά και τον Ερμή; Τον Μάριο να έχει στην ακολουθία του μια μάντισσα, τον Sertorius να συμβουλευέται την ελαφίνα του; Και τελικά τον Κόμη Dupois να οπλίσει μια παρθένα για να θριαμβεύσει επί των Άγγλων.

Λίγοι άνθρωποι υψώνουν τις σκέψεις τους πέραν από τις κοινές σκέψεις, ακόμη λιγότεροι άνθρωποι τολμούν¹⁹ να εκτελέσουν και να πουν αυτά που σκέπτονται. Εάν οι συνετοί άνθρωποι ήθελαν να κάνουν χρήση παρόμοιων

19 Αυτοί εκεί εντούτοις είναι οι μόνοι που προχωρούν το ανθρώπινο πνεύμα. Όταν δεν πρόκειται καθόλου για θέμα της κυβέρνησης όπου τα λιγότερα λάθη μπορούν να επηρεάσουν την ευτυχία ή τη δυστυχία των λαών, και όταν είναι θέμα μόνο των επιστημών, τα λάθη μάλιστα των ανθρώπων του πνεύματος αξίζουν τον έπαινο και την ευγνωμοσύνη του λαού. Επειδή στο θέμα των επιστημών, πρέπει μια απειρία ανθρώπων να κάνουν λάθος ώστε οι άλλοι να μην κάνουν πλέον λάθος. Ο στίχος του Martial μπορεί να χρησιμοποιηθεί γι' αυτούς,

Si non errasset, fecerat ille minus.

μέσων, ελλείπει ορισμένης λεπτότητας και ορισμένης γνώσης των παθών, δεν θα μπορούσαν ποτέ να κάνουν ευτυχισμένες χρήσεις τους. Είναι φτιαγμένοι για να ακολουθούν δρόμους που έχουν πατηθεί, χάνονται, εάν τους αφήσουν. Ο συνετός άνθρωπος είναι άνθρωπος όπου μέσα του κυριαρχεί η τεμπελιά: δεν είναι καθόλου προικισμένος με αυτή την ενεργητικότητα της ψυχής, που, στις πρώτες θέσεις, κάνει να εφευρίσκουν οι μεγάλοι άνδρες νέους μοχλούς για να κινήσουν τον κόσμο, ή που τους κάνει να σπέρνουν στο παρόν τον σπόρο των γεγονότων του μέλλοντος. Και το βιβλίο του μέλλοντος δεν ανοίγει παρά στον άνθρωπο που έχει πάθος και απληστία για δόξα.

Την ημέρα της μάχης του Μαραθώνα, ο Θεμιστοκλής ήταν ο μόνος από τους Έλληνες που προέβλεψε την ναυμαχία της Σαλαμίνας, και που ήξερε, εξασκώντας του Αθηναίους στην ναυσιπλοΐα, να τους προετοιμάσει για τη νίκη.

Όταν ο Κάτων ο κήνσορας, άνθρωπος περισσότερο συνετός παρά φωτισμένος, συμφωνούσε με όλη τη σύγκλητο για την καταστροφή της Καρθαγένης, γιατί ο Σκιπίων αντιτίθετο μόνος στην καταστροφή αυτής της πόλης; Είναι επειδή ήταν ο μόνος που θεωρούσε την Καρθαγένη αντίπαλη πόλη άξια της Ρώμης και ανάχωμα που θα μπορούσαν να αντιτάξουν στον χείμαρρο των φαυλοτήτων και της διαφθοράς που ήταν έτοιμος να καταπλεύσει στην Ιταλία. Απασχολημένος με την πολιτική μελέτη της ιστορίας, συνηθισμένος στο συλλογισμό, σε αυτή την κούραση της προσοχής που μόνον το πάθος της δόξας μας κάνει ικανούς, είχε φθάσει, με αυτό το μέσον, σε ένα είδος μαντείας. Και προμήνυε όλες τις δυστυχίες στις οποίες θα υπέκυπτε η Ρώμη, την ίδια μάλιστα στιγμή που αυτή η κυρίαρχη του κόσμου ύψωνε το θρόνο της στα ερείπια όλων των μοναρχιών του σύμπαντος, και έβλεπε να γεννιούνται από όλες τις μεριές Μάριοι και Σύλλες, και περίμενε ήδη να δημοσιοποιούνται οι ολέθριοι πίνακες των προγραφών, όταν οι Ρωμαίοι δεν αντιλαμβάνονταν παντού παρά φοίνικες θριάμβου, και δεν άκουγαν παρά τις φωνές της νίκης. Αυτός ο λαός ήταν τότε όμοιος με τους ναύτες που, βλέποντας την ήρεμη θάλασσα, το ζέφυρο να φουσκώνει απαλά τα πανιά και να ρυτιδώνει την επιφάνεια των νερών, παραδίδονται σε αδιάκριτη χαρά, ενώ ο προσεκτικός καπετάνιος βλέπει να σηκώνεται, στην άκρη του ορίζοντα, ο κόκκος που σύντομα θα αναποδογυρίσει τις θάλασσες.

Εάν η σύγκλητος της Ρώμης δεν έλαβε καθόλου υπόψη της την συμβουλή του Σκιπίωνα, είναι επειδή υπάρχουν λίγοι άνδρες στους οποίους η γνώση του παρελθόντος και του παρόντος ξεσκεπάζει αυτήν του μέλλοντος²⁰, είναι επειδή, όμοιες με την βελανιδιά, που η ανάπτυξή της ή ο μαρασμός της είναι ανεπαίσθητος στα εφήμερα έντομα που έρπουν κάτω από τη σκιά της, οι αυτοκρατορίες φαίνονται στους περισσότερους ανθρώπους σαν να είναι σε ένα είδος κατάστασης ακινησίας, που επιμένουν τόσο περισσότερο συχνά σε αυτή την εμφάνιση της ακινησίας όσο περισσότερο κολακεύει την τεμπελιά τους, που θεωρείται έτσι απαλλαγμένη από τις φροντίδες της πρόβλεψης.

20 Συχνά ένα μικρό καλό του παρόντος είναι αρκετό για να μεθύσει ένα έθνος, το οποίο, μέσα στην τυφλότητα του, μεταχειρίζεται σαν εχθρό του κράτους το υψηλό πνεύμα, που, στο μικρό καλό του παρόντος, ανακαλύπτει τα μεγάλα κακά του μέλλοντος. Φαντάζονται ότι προσφέροντας του το απαίσιο όνομα του *επικριτή*, είναι η αρετή που τιμωρεί την φαυλότητα, και δεν είναι, πιο συχνά, παρά η ανοησία που κοροϊδεύει το πνεύμα.

Συμβαίνει με την ηθική ότι συμβαίνει με τη φυσική. Όταν οι λαοί πιστεύουν τις θάλασσες σταθερά περιορισμένες στην κοίτη τους, ο σοφός τις βλέπει διαδοχικά να αποκαλύπτουν και να κατακλύζουν μεγάλες περιοχές, και το πλοίο να διασχίζει τις πεδιάδες που πρωτότερα αυλάκωνε το αλέτρι. Όταν οι λαοί βλέπουν τα βουνά να έχουν μέσα στα σύννεφα μια κορυφή εξίσου υψηλή, ο σοφός βλέπει τις υπερήφανες κορυφές τους, να καταστρέφονται συνεχώς στους αιώνες, να γκρεμίζονται μέσα στις μικρές πεδιάδες και να τις γεμίζουν με τα ερείπια τους. Αλλά είναι πάντοτε μόνο άνθρωποι συνηθισμένοι να συλλογίζονται, οι οποίοι, βλέποντας το ηθικό σύμπαν, όπως και το φυσικό σύμπαν, σε διαδοχική και συνεχή καταστροφή και αναπαραγωγή, μπορούν να αντιληφθούν τις μακρινές αιτίες της ανατροπής των κρατών. Είναι το αετίσιο μάτι των παθών που διαπερνά τη σκοτεινή άβυσσο του μέλλοντος: η αδιαφορία έχει γεννηθεί τυφλή και ηλίθια. Όταν ο ουρανός είναι γαλήνιος και οι άνεμοι καθαροί, ο αστός δεν προβλέπει καθόλου τη θύελλα: είναι το ενδιαφερόμενο μάτι του προσεκτικού καλλιεργητή που βλέπει με τρόπο του ανεπαίσθητους ατμούς να υψώνονται από την επιφάνεια της γης, να συμπυκνώνονται στους ουρανούς, και να τους σκεπάζουν με αυτά τα μαύρα σύννεφα που τα πλάγια τους μισανοιγμένα θα ξεράσουν σύντομα τις αστραπές και το χαλάζι που θα καταστρέψουν τις συγκομιδές.

Ας εξετάσουμε κάθε πάθος ιδιαίτερα: θα δούμε ότι όλα είναι πάντοτε πολύ εστιασμένα στο αντικείμενο της αναζήτησης τους, ότι μόνο αυτά μπορούν κάποτε να αντιληφθούν την αιτία των αποτελεσμάτων που η άγνοια αποδίδει στο τυχαίο, ότι μόνο αυτές, κατά συνέπεια, μπορούν να στενέψουν και ίσως κάποια μέρα να καταστρέψουν εντελώς το κράτος αυτού του τυχαίου, που η κάθε ανακάλυψη στενεύει απαραίτητα τα όρια.

Εάν οι ιδέες και οι πράξεις τις οποίες κάνουν να αντιλαμβάνονται και να εκτελούν πάθη όπως είναι η φιλαργυρία ή ο έρωτας δεν είναι γενικά σε εκτίμηση, δεν είναι επειδή αυτές οι ιδέες και αυτές οι πράξεις δεν απαιτούν συχνά πολλούς συνδυασμούς και πνεύμα, αλλά είναι επειδή αυτές και εκείνες είναι αδιάφορες ή ακόμη βλαβερές στο λαό, που δεν αποδίδει, όπως απέδειξα στο προηγούμενο δοκίμιο, τους τίτλους των ενάρετων ή των πνευματικών παρά σε πράξεις ή σε ιδέες που του είναι χρήσιμες. Αλλά, η αγάπη για τη δόξα είναι, ανάμεσα σε όλα τα πάθη, η μόνη που μπορεί πάντοτε να εμπνέει πράξεις και ιδέες αυτού του είδους. Μόνο αυτή άναβε έναν βασιλιά της ανατολής, όταν αναφωνούσε: *δυστυχία στους κυρίαρχους που κυβερνούν λαούς δούλους. Αλίμονο! Οι ηπιότητες ενός δίκαιου επαίνου, που οι θεοί και οι ήρωες επιθυμούν τόσο πολύ, δεν είναι φτιαγμένες γι' αυτούς. Ω λαοί, πρόσθετε, τόσο άθλιοι για να έχετε χάσει το δικαίωμα να επικρίνετε δημόσια τους κυρίους σας, έχετε χάσει το δικαίωμα να τους επαινείτε: ο έπαινος του δούλου είναι ύποπτος, ο δύστυχος που τον κυβερνά αγνοεί πάντοτε εάν είναι άξιος εκτίμησης ή περιφρόνησης. Αχ! Τι μαρτύριο για μια ευγενική ψυχή, το να ζει στο μαρτύριο αυτής της αβεβαιότητας!*

Παρόμοια αισθήματα προϋποθέτουν πάντοτε ένα έντονο πάθος για τη δόξα. Αυτό το πάθος είναι η ψυχή των ανθρώπων του πνεύματος και του ταλέντου σε όλα τα είδη. Σε αυτή την επιθυμία οφείλουν τον ενθουσιασμό που έχουν για την τέχνη τους, που την θεωρούν κάποτε σαν την μόνη απασχόληση άξια

του ανθρώπινου πνεύματος, γνώμη που τους κάνει να τους μεταχειρίζονται σαν τρελούς οι συνετοί άνθρωποι, αλλά δεν τους κάνει ποτέ να τους θεωρεί σαν τέτοιους ο φωτισμένος άνθρωπος, ο οποίος, στην αιτία της τρέλας τους, αντιλαμβάνεται αυτή του ταλέντου τους και της επιτυχίας τους.

Το συμπέρασμα αυτού του κεφαλαίου, είναι ότι αυτοί οι συνετοί άνθρωποι, αυτά τα είδωλα των μέτριων ανθρώπων, είναι πάντοτε πολύ κατώτεροι από τους ανθρώπους με πάθος, και ότι είναι τα δυνατά πάθη που, μας τραβούν από την τεμπελιά, μπορούν μόνο να μας προικίσουν με αυτή την συνεχή προσοχή στην οποία συνδέεται η ανωτερότητα του πνεύματος. Δεν μου μένει παρά, για να επιβεβαιώσω αυτή την αλήθεια, να δείξω στο επόμενο κεφάλαιο ότι αυτοί εκεί ακόμη και αν τους τοποθετήσουμε, δίκαια, στην τάξη των διασήμων ανθρώπων, επιστρέφουν στην τάξη των πιο μέτριων ανθρώπων, την ίδια στιγμή που δεν στηρίζονται πλέον από την φλόγα των παθών.

Κεφάλαιο 8.

Ότι γίνεται κάποιος βλάκας, από τη στιγμή που σταματά να είναι παθιασμένος.

Αυτή η πρόταση είναι απαραίτητη συνέπεια της προηγούμενης. Πράγματι, εάν ο άνθρωπος που έχει καταληφθεί από την πιο έντονη επιθυμία της εκτίμησης, και είναι ικανός, σε αυτό το είδος, για το πιο δυνατό πάθος, δεν έχει καθόλου την ικανότητα να ικανοποιήσει αυτή την επιθυμία, αυτή η επιθυμία θα πάψει σε λίγο να τον διακατέχει. Επειδή είναι στη φύση κάθε επιθυμίας να σβήνει, εάν δεν τρέφεται καθόλου από την ελπίδα. Άλλα η ίδια αιτία, που θα σβήσει σε αυτόν το πάθος της εκτίμησης, πρέπει απαραίτητα να πνίξει το σπέρμα του πνεύματος.

Ας αναφέρουμε την είσπραξη ενός φόρου, ή κάποια παρόμοια εργασία, ανθρώπους τόσο παθιασμένους για την δημόσια εκτίμηση όσο έπρεπε να είναι οι Turenne, οι Condé, οι Descartes, οι Corneille et οι Richelieu: στερημένοι, λόγω της θέσης τους, από κάθε ελπίδα δόξας, θα είναι αμέσως στερημένοι από το απαραίτητο πνεύμα για να εκτελέσουν παρόμοιες εργασίες. Καθόλου κατάλληλοι για τη μελέτη διατάξεων ή τιμολογίων, θα είναι χωρίς ταλέντο για μια εργασία που μπορεί να τους κάνει απαίσιους στο λαό: δεν θα έχουν παρά την αηδία για μια επιστήμη στην οποία ο άνθρωπος που είναι ο πιο βαθειά μορφωμένος και που κοιμάται, κατά συνέπεια, πολύ σοφός και πολύ αξιόσεβαστος στα ίδια του τα μάτια, μπορεί να ξυπνήσει πολύ αδαής και πολύ άχρηστος, εάν ο δικαστής νομίσει ότι πρέπει να καταργήσει ή να απλοποιήσει αυτά τα δικαιώματα. Εντελώς αφημένοι στη δύναμη της αδράνειας, τέτοιοι άνθρωποι θα είναι αμέσως ανίκανοι για κάθε είδους εργασία. Να γιατί, στη διαχείριση μιας υποδεέστερης θέσης, οι άνθρωποι που είναι γεννημένοι για το μεγάλο είναι συχνά κατώτεροι από τα πιο κοινά πνεύματα. Ο Βεσπασιανός, ο οποίος στο θρόνο ήταν ο θαυμασμός των ρωμαίων, ήταν το αντικείμενο της περιφρόνησης τους όταν ήταν επιφορτισμένος με το αξίωμα του πραίτορα²¹. Ο αετός, που σκίζει τα σύννεφα με το υπερήφανο πέταγμα του, πετά σύρριζα στο έδαφος με φτερούγισμα πιο αργό από το χελιδόνι. Καταστρέψτε σε έναν άνθρωπο το πάθος που τον κινεί, του αφαιρείτε την ίδια στιγμή όλα του τα φώτα. Φαίνεται ότι τα μαλλιά του Σαμψών ήσαν, από αυτή την άποψη, το έμβλημα των παθών: έκοψαν αυτά τα μαλλιά; Ο Σαμψών δεν είναι πλέον παρά ένας κοινός άνθρωπος.

Για να επιβεβαιώσω αυτή την αλήθεια με ένα δεύτερο παράδειγμα, ας ρίξουμε το βλέμμα μας σε αυτούς τους σφετεριστές της ανατολής, που με πολύ θάρρος και προσοχή συνδύαζαν απαραίτητα μεγάλη φώτιση, και ας αναρωτηθούμε γιατί οι περισσότεροι από αυτούς δεν έχουν δείξει παρά λίγο πνεύμα όταν καθίσουν στο θρόνο: γιατί, πολύ κατώτεροι γενικά από τους σφετεριστές της δύσης, δεν υπάρχει σχεδόν κανένας, όπως το αποδεικνύει η μορφή των ασιατικών κυβερνήσεων, που θα μπορούσαμε να τον τοποθετήσουμε στο πλήθος των νομοθετών. Όχι ότι επιθυμούσαν πάντοτε πολύ τη δυστυχία των υπηκόων τους: άλλα επειδή παίρνοντας το στέμμα, το αντικείμενο της επιθυ-

21 Ο Καλιγούλας διέταξε να γεμίσουν με λάσπη την τήβεννο του Βεσπασιανού, για να μην έχει την φροντίδα να καθαρίσει τους δρόμους.

μίας τους είχε εκπληρωθεί: επειδή έχοντας εξασφαλίσει την κατοχή του με την κατωτερότητα, την υποδούλωση και την υπακοή ενός δούλου λαού, το πάθος, που τους είχε φέρει στην εξουσία, σταματούσε τότε να τους συγκινεί: επειδή, μην έχοντας πλέον αρκετά ισχυρά κίνητρα για να τους κάνουν να αποφασίζουν να υποφέρουν τη κούραση της προσοχής την οποία προϋποθέτει η καθιέρωση καλών νόμων, ήσαν, όπως είπα πιο πάνω, στην περίπτωση αυτών των συνετών ανθρώπων οι οποίοι, καθώς δεν κινούνται από καμία δυνατή επιθυμία, δεν έχουν ποτέ το θάρρος να ξεφύγουν από τις απολαύσεις της τεμπελιάς.

Εάν, αντίθετα, στη δύση, πολλοί σφετεριστές όταν ήσαν στο θρόνο επέδειξαν μεγάλα ταλέντα, εάν ο Αύγουστος και ο Cromwel και πολλοί άλλοι με παρόμοια ευφυΐα μπορούν να τοποθετηθούν στην τάξη των νομοθετών, είναι επειδή έχοντας να κάνουν με λαούς με τόσο εξυψωμένη και τόσο τολμηρή ψυχή ώστε να φέρουν με υπομονή το χαλινάρι, ο φόβος να χάσουν το αντικείμενο της επιθυμίας τους υποδαύλιζε, τολμώ να πω, πάντοτε σε αυτούς το πάθος της φιλοδοξίας. Ανεβασμένοι σε θρόνους στους οποίους δεν μπορούσαν να κοιμούνται χωρίς τιμωρία, θεωρούσαν ότι έπρεπε να γίνουν ευχάριστοι σε υπερήφανους λαούς, να καθιερώνουν χρήσιμους νόμους²² προς στιγμήν, να εξαπατήσουν αυτούς τους λαούς, και τουλάχιστον, να τους επιβληθούν με το φάντασμα μιας πρόσκαιρης ευτυχίας, που θα τους αποζημίωνε από τις πραγματικές δυστυχίες που ακολουθούν τον σφετερισμό.

Στους κινδύνους λοιπόν, στους οποίους αυτοί οι τελευταίοι είναι συνεχώς εκτεθειμένοι όταν βρίσκονται στο θρόνο, οφείλουν αυτή την ανωτερότητα των ταλέντων που τους τοποθετεί πάνω από τους περισσότερους σφετεριστές της ανατολής: ήσαν από κάποια άποψη σαν τον άνθρωπο του πνεύματος σε άλλα είδη, που, καθώς είναι πάντοτε στόχος της κριτικής, και συνεχώς ανήσυχος όταν απολαμβάνει τη φήμη που είναι πάντοτε έτοιμη να του ξεφύγει, αντιλαμβάνεται ότι δεν είναι ο μόνος που ερεθίζεται από το πάθος της ματαιοδοξίας. Και ότι, εάν δική του τον κάνει να επιθυμεί την εκτίμηση των άλλων, η ματαιοδοξία των άλλων πρέπει σταθερά να του την αρνείται, εκτός εάν, με χρήσιμα και ευχάριστα έργα, και με συνεχείς προσπάθειες του πνεύματος, τους παρηγορεί για τον πόνο να τον εγκωμιάζουν. Στο θρόνο, σε όλα τα είδη, αυτός ο φόβος κρατά το πνεύμα σε κατάσταση γονιμότητας: εκμηδενίζεται αυτός ο φόβος; Το κίνητρο του πνεύματος καταστρέφεται.

22 Είναι αυτό το πράγμα που αυτό το επιτάφιο επίγραμμα δίνει αξία στον Cromwel:

Ci git le destructeur d'un pouvoir légitime,
Jusqu'à son dernier favorisé des cieux,
Dont les vertus méritoient mieux
Que le sceptre acquis par un crime.
Par quel destin faut-il, par quelle étrange loi,
Qu'à tous ceux qui sont nés pour porter la couronne,
Ce soit l'usurpateur qui donne
L'exemple des vertus que doit avoir un roi !

Πους σημαίνει: Εδώ κείται ο καταστροφέας μιας νόμιμης εξουσίας, τον οποίον ευνοούσαν οι ουρανοί μέχρι το τέλος, και που οι αρετές του άξιζαν κάτι καλύτερο από το σκήπτρο που αποκτήθηκε με έγκλημα. Από ποια μοίρα, από ποιόν περίεργο νόμο πρέπει, σε όλους αυτούς που έχουν γεννηθεί για να φορέσουν το στέμμα, οι σφετεριστές να δίνουν το παράδειγμα των αρετών που πρέπει να έχει ένας βασιλιάς!

Ποιος αμφιβάλλει ότι ένας φυσικός δεν δίνει συνεχώς περισσότερη προσοχή στην εξέταση ενός φυσικού φαινομένου, συχνά χωρίς σημασία για την ανθρωπότητα, από όση ένας σουλτάνος στην εξέταση ενός νόμου από τον οποίον εξαρτάται η ευτυχία ή η δυστυχία πολλών χιλιάδων ανθρώπων; Εάν αυτός ο τελευταίος χρησιμοποιεί λιγότερο χρόνο για να συλλογίζεται, για να συντάσσει τις διαταγές του και τα διατάγματα του, απ' όσο ένας πνευματικός άνθρωπος για να συνθέσει ένα μαδριγάλι ή ένα επίγραμμα, είναι επειδή ο συλλογισμός, πάντοτε κουραστικός, είναι, στην κυριολεξία, αντίθετος με τη φύση μας²³. Και επειδή προστατευμένος, στο θρόνο, και από την τιμωρία και από τα βέλη της σάτιρας, ένα σουλτάνος δεν έχει καθόλου το κίνητρο για να υπερνικήσει την τεμπελιά που η απόλαυση της είναι τόσο ευχάριστη σε όλους τους ανθρώπους.

Φαίνεται λοιπόν ότι η δραστηριότητα του πνεύματος εξαρτάται από την δραστηριότητα των παθών. Και επίσης ο άνθρωπος στην ηλικία των παθών, δηλαδή, από την ηλικία των εικοσιπέντε μέχρι των τριανταπέντε ή τα σαράντα ετών, είναι ικανός για τις μεγαλύτερες προσπάθειες και της αρετής και του πνεύματος. Σε αυτή την ηλικία, οι άνθρωποι, γεννημένοι για τα μεγάλα πράγματα, έχουν αποκτήσει ορισμένη ποσότητα γνώσεων, χωρίς τα πάθη τους να έχουν ακόμη χάσει σχεδόν τίποτα από την δύναμη τους: όταν περάσει αυτή η ηλικία, τα πάθη εξασθενίζουν σε μας, και να ο όρος της ανάπτυξης του πνεύματος. Δεν αποκτά κανείς τότε πλέον νέες ιδέες, και όσο ανώτερα και αν είναι, στη συνέχεια, τα έργα που συνθέτουν, δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να χρησιμοποιούν και να αναπτύσσουν τις ιδέες που αποκτήθηκαν την εποχή του κοχλασμού των παθών, και που δεν τις έχουν καθόλου χρησιμοποιήσει ακόμη.

Κατά τα άλλα, δεν οφείλουμε καθόλου αποκλειστικά να αποδώσουμε στην ηλικία την εξασθένηση των παθών. Παύουμε να έχουμε πάθος για ένα πράγμα, όταν η ηδονή που υπόσχεται στον εαυτό μας με την κατοχή του δεν είναι καθόλου ίση με τον απαραίτητο κόπο για να το αποκτήσουμε: ο άνθρωπος που αγαπά τη δόξα δεν θυσιάζει γι' αυτήν τα γούστα του παρά στο βαθμό που θεωρεί τον εαυτό του να αποζημιώνεται για αυτή την θυσία με την εκτίμηση που είναι το τίμημα γι' αυτό. Να γιατί τόσοι ήρωες μπορούσαν, μόνο μέσα στον πάταγο των πεδίων και ανάμεσα στα άσματα της νίκης, να ξεφύγουν από τα δίκτυα της ηδονής: να γιατί ο μεγάλος Condé δεν συγκρατούσε την διάθεση του παρά σε μια μέρα μάχης, όπου, λένε, είχε τη μεγαλύτερη ψυχραιμία: να γιατί, εάν μπορούμε να συγκρίνουμε με τα μεγάλα πράγματα αυτά τα οποία ονομάζουμε μικρά, ο Dupré, πολύ ατημέλητος στο κανονικό του βάδισμα, δεν θριάμβευε γι' αυτή του τη συνήθεια παρά στο θέατρο, όπου τα χειροκροτήματα και ο θαυμασμός των θεατών τον αποζημίωναν για τον κόπο που κατέβαλε για να τους αρέσει. Δεν υπερνικά κανείς καθόλου τις συνήθειες του και την τεμπελιά του, εάν δεν αγαπά την δόξα, και οι διάσημοι άνδρες είναι κάποτε ευαίσθητοι μόνο στην πιο μεγάλη δόξα. Εάν δεν μπορούν να εισβάλουν

23 Κάποιοι φιλόσοφοι έχουν προωθήσει, σε αυτό το θέμα, αυτό το παράδοξο, ότι οι δούλοι, εκτεθειμένοι στις πιο σκληρές εργασίες του σώματος, έβρισκαν, ίσως, στην ηρεμία του πνεύματος που απολάμβαναν, αντιστάθμισμα των πόνων τους, και ότι αυτή η ηρεμία του πνεύματος έκανε συχνά την κατάσταση του δούλου ίση σε ευτυχία με αυτήν του κυρίου.

σχεδόν εντελώς στο βασίλειο της εκτίμησης, οι περισσότεροι εγκαταλείπουν το εαυτό τους σε μια ντροπιαστική τεμπελιά. Ο ακραίος εγωισμός και η ακραία φιλοδοξία παράγουν συχνά σε αυτούς το αποτέλεσμα της αδιαφορίας και της μετριοπάθειας. Ένας μικρός θριάμβος, πράγματι, δεν είναι ποτέ επιθυμητός παρά από μια μικρή ψυχή. Εάν οι άνθρωποι, τόσο προσεκτικοί στον τρόπο που ντύνονται, που εμφανίζονται και που μιλούν στις συναναστροφές, είναι γενικά ανίκανοι για μεγάλα πράγματα, δεν είναι μόνο επειδή χάνουν, στην απόκτηση μιας απειρίας μικρών ταλέντων και μικρών τελειοτήτων, χρόνο που θα μπορούσαν να τον χρησιμοποιήσουν για την ανακάλυψη μεγάλων ιδεών και για την καλλιέργεια μεγάλων ταλέντων, αλλά είναι ακόμη επειδή η αναζήτηση ενός μικρού θριάμβου υποθέτει σε αυτούς επιθυμίες πάρα πολύ αδύναμες και τόσο πολύ μέτριες. Και οι μεγάλοι άνδρες είναι, σχεδόν όλοι, ανίκανοι για μικρές φροντίδες και για μικρές προσοχές που είναι απαραίτητες για να τους αποσπάσουν από την προσοχή. Περιφρονούν τέτοια μέσα. *Δυσπιστείτε, έλεγε ο Σύλλας μιλώντας για τον Καίσαρα, για αυτόν το νεαρό που βαδίζει τόσο πολύ αναιδώς στους δρόμους, βλέπω σε αυτόν πολλούς Μάριους.*

Έχω κάνει, νομίζω, αρκετά αντιληπτό ότι η ολική απουσία παθών, εάν μπορούσε να υπάρχει, θα δημιουργούσε σε μας την τέλεια αποβλάκωση, και ότι πλησιάζουμε τόσο περισσότερο αυτό τον όρο, όσο είμαστε λιγότερο παθιασμένοι²⁴. Τα πάθη είναι, πράγματι, η ουράνια φωτιά που δίνει ζωή στον ηθικό κόσμο. Στα πάθη οι επιστήμες και οι τέχνες οφείλουν τις ανακαλύψεις τους και η ψυχή της εξύψωση της. Εάν η ανθρωπότητα τους οφείλει και τις φαυλότητες της και τις περισσότερες από τις δυστυχίες της, αυτές οι δυστυχίες δεν δίνουν καθόλου το δικαίωμα στους ηθικολόγους να καταδικάζουν τα πάθη και να τα μεταχειρίζονται σαν τρέλα. Η εξαιρετική αρετή και η φωτισμένη φρόνηση είναι δυο αρκετά ωραία δημιουργήματα αυτής της τρέλας, ώστε να την κάνει αξιοσέβαστη στα μάτια τους.

Το γενικό συμπέρασμα από αυτά που είπα για τα πάθη, είναι ότι η δύναμη τους μπορεί μόνη να αντισταθμίσει σε μας τη δύναμη της τεμπελιάς και της αδράνειας, να μας τραβήξει από την ανάπαυση και τη βλακεία προς την οποίαν περιστρεφόμαστε συνεχώς, και να μας προικίσει τελικά με αυτή τη συνέχεια προσοχής στην οποίαν συνδέεται η ανωτερότητα του ταλέντου.

Αλλά, θα πει κάποιος, η φύση δεν θα είχε δώσει στους διαφόρους ανθρώπους ανόμοιες διαθέσεις πνεύματος, ανάβοντας στους μεν πάθη πιο έντονα από τους άλλους; Θα απαντήσω σε αυτή την ερώτηση ότι, εάν για να υπερέχει κάποιος σε ένας είδος, δεν είναι απαραίτητο, όπως τα απέδειξα πιο πάνω, να δώσει όλο το ζήλο για τον οποίον είναι ικανός, και ούτε είναι απαραίτητο, για να μορφωθεί σε αυτό το ίδιο είδος, να διαπνέεται από το πιο έντονο πάθος, αλλά μόνο από τον αναγκαίο βαθμό πάθους για να μας κάνει προσεκτικούς. Εξάλλου, είναι καλό να παρατηρήσουμε ότι στο θέμα των παθών οι

24 Είναι η έλλειψη των παθών που δημιουργεί συχνά την επιμονή την οποίαν επικρίνουμε στους στενόμυαλους ανθρώπους. Η λίγη τους εξυπνάδα υποθέτει ότι δεν είχαν ποτέ την επιθυμία να μορφωθούν, ή τουλάχιστον αυτή η επιθυμία ήταν πάντοτε πολύ αδύναμη και πολύ εξαρτημένη από το γούστο τους για την τεμπελιά. Αλλά όποιος δεν επιθυμεί καθόλου να μορφωθεί δεν έχει ποτέ τα επαρκή κίνητρα για να αλλάξει γνώμη. Πρέπει για να αποφύγει τον κόπο της εξέτασης, να κλείνει πάντοτε τα αυτιά του στις εμφανίσεις της λογικής, και η ισχυρογνωμοσύνη είναι σε αυτή την περίπτωση το απαραίτητο αποτέλεσμα της τεμπελιάς.

άνθρωποι δεν διαφέρουν ίσως μεταξύ τους τόσο όσο φανταζόμαστε. Για να μάθουμε εάν η φύση, από αυτή την άποψη, έχει τόσο ξεχωρίσει άνισα τα δώρα της, πρέπει να εξετάσουμε εάν όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί για πάθη, και γι' αυτό το λόγο να ανέβουμε ξανά μέχρι την προέλευση τους.

Κεφάλαιο 9.

Για την προέλευση των παθών.

Για να φτάσουμε σε αυτή τη γνώση, πρέπει να διακρίνουμε δυο είδη παθών.

Υπάρχουν αυτά που μας έχουν δοθεί άμεσα από τη φύση, υπάρχουν και αυτά που τα οφείλουμε μόνο στην καθιέρωση των κοινωνιών. Για να γνωρίσουμε ποιο από αυτά τα δυο είδη παθών δημιούργησε το άλλο, ας μεταφερθούμε νοερά στις πρώτες μέρες του κόσμου. Θα δούμε τη φύση, με τη δίψα, την πείνα, το κρύο και τη ζέστη, να ειδοποιεί τον άνθρωπο για τις ανάγκες του, και να συνδέει μια απειρία ηδονών και πόνων με την ικανοποίηση ή την στέρηση αυτών των αναγκών: θα δούμε τον άνθρωπο ικανό να δέχεται εντυπώσεις ηδονής και πόνου, και να γεννιέται, στην κυριολεξία, με την αγάπη της μιας και με το μίσος για τον άλλον. Τέτοιος είναι ο άνθρωπος όπως βγήκε από τα χέρια της φύσης.

Αλλά, σε αυτή την κατάσταση, ο φθόνος, η αλαζονεία, η φιλαργυρία, η φιλοδοξία δεν υπήρχαν γι' αυτόν: αποκλειστικά ευαίσθητος στη φυσική ηδονή και στον φυσικό πόνο, αγνοούσε όλους αυτούς του πόνους και αυτές τις ψεύτικες ηδονές που μας προξενούν τα πάθη που μόλις ανέφερα. Παρόμοια πάθη δεν μας έχουν λοιπόν δοθεί από τη φύση, αλλά η ύπαρξη τους, που προϋποθέτει αυτή των κοινωνιών, προϋποθέτει ακόμη σε μας το κρυμμένο σπέρμα αυτών των ίδιων παθών. Να γιατί, εάν η φύση δεν μας δίνει, στη γέννηση μας, παρά ανάγκες, είναι στις ανάγκες μας και στις πρώτες μας επιθυμίες που πρέπει να αναζητήσουμε την προέλευση αυτών των ψεύτικων παθών, που δεν μπορούν ποτέ να είναι παρά ανάπτυξη της ικανότητας της αίσθησης.

Φαίνεται ότι, στο ηθικό σύμπαν όπως στο φυσικό σύμπαν, ο Θεός δεν έβαλε παρά μόνο μια αρχή σε όλα όσα υπήρχαν. Αυτό που είναι, και αυτό που θα είναι, δεν είναι παρά αναγκαία ανάπτυξη.

Είπε στην ύλη: σε προικίζω με δύναμη. Αμέσως τα στοιχεία, υποκείμενα στους νόμους της κίνησης, αλλά περιπλανώμενα και ενωμένα στις ερήμους του χώρου, σχημάτισαν χίλιες θηριώδεις ενώσεις, δημιούργησαν χίλια διαφορετικά χάρη, μέχρις ότου τελικά τεθούν στην ισορροπία και στην φυσική τάξη στην οποία υποθέτουμε ότι έχει τώρα διαταχθεί το σύμπαν.

Φαίνεται ότι έχει πει το ίδιο στον άνθρωπο: σε προικίζω με ευαισθησία, και με αυτήν τυφλό όργανο των θελήσεων μου, ανίκανος να γνωρίσεις το βάθος των βουλήσεων μου, οφείλεις, χωρίς να το γνωρίζεις, να εκπληρώσεις όλους μου τους σχεδιασμούς. Σε θέτω υπό την φρουρά της ηδονής και του πόνου: και η μια και ο άλλος θα προσέχουν τις σκέψεις σου, τις πράξεις σου. Θα γεννούν τα πάθη σου, θα διεγείρουν τις απέχθειες σου, τις φιλίες σου, τις τρυφερότητες σου, τις οργές σου. Θα ανάβουν τις επιθυμίες σου, τους φόβους σου, τις ελπίδες σου. Θα σου αποκαλύπτουν αλήθειες, θα σε βυθίζουν σε λάθη, και αφού σε έχουν κάνει να γεννήσεις χίλια παράλογα και διαφορετικά συστήματα ηθικής και νομοθεσίας, θα σου αποκαλύψουν μια μέρα τις απλές αρχές, με ανάπτυξη των οποίων συνδέεται η τάξη και η ευτυχία του ηθικού κόσμου.

Πράγματι, ας υποθέσουμε ότι ο ουρανός ζωντανεύει ξαφνικά πολλούς ανθρώπους: η πρώτη τους ασχολία θα είναι να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, αμέσως μετά θα προσπαθήσουν, με κραυγές, να εκφράσουν τις εντυπώσεις της ηδονής και του πόνου που δέχονται. Αυτές οι πρώτες κραυγές θα σχημα-

τίσουν την πρώτη τους γλώσσα, που, κρίνοντας την από την φτώχεια κάποιων γλωσσών των αγρίων, θα έπρεπε στην αρχή να είναι μικρή, και να καταλήγει σε αυτούς τους πρώτους ήχους. Όταν οι άνθρωποι, σε μεγαλύτερο πλήθος, θα αρχίσουν να απλώνονται στην επιφάνεια του κόσμου, και όταν, όμοιοι με τα κύματα με τα οποία ο ωκεανός καλύπτει από μακριά τις ακτές του και που γυρίζουν αμέσως στην κοίτη του, πολλές γενεές θα εμφανιστούν στη γη, και θα επιστρέψουν στην άβυσσο όπου καταστρέφονται τα όντα. Όταν οι οικογένειες θα είναι πιο κοντά με κάποιες άλλες, τότε η κοινή επιθυμία να κατέχουν τα ίδια πράγματα, τέτοια όπως οι καρποί από ένα συγκεκριμένο δένδρο ή η προτίμηση για κάποια συγκεκριμένη γυναίκα, θα ξεσηκώσουν σε αυτούς έριδες και μάχες: από αυτό θα γεννηθούν η οργή και η εκδίκηση. Όταν, μεθυσμένοι από το αίμα, και δειλοί να ζήσουν μέσα σε συνεχή φόβο, θα έχουν συμφωνήσει να χάσουν κάτι από αυτή την ελευθερία που έχουν στη φυσική κατάσταση, και που τους είναι βλαβερή, τότε θα κάνουν μεταξύ τους συμβάσεις. Αυτές οι συμβάσεις θα είναι οι πρώτοι τους νόμοι. Αφού γίνουν οι νόμοι, θα πρέπει να επιφορτίσουν κάποιους ανθρώπους για την εκτέλεση τους: και να οι πρώτοι δικαστές. Αυτοί οι χονδροειδείς δικαστές των αγρίων λαών θα κατοικήσουν στην αρχή τα δάση. Αφού έχουν, εν μέρει, καταστρέψει τα ζώα, όταν οι λαοί δεν θα ζουν πλέον από το κυνήγι τους, η ένδεια των τροφίμων θα τους μάθει την τέχνη να τρέφουν κοπάδια. Αυτά τα κοπάδια θα τους προμηθεύουν τα αναγκαία τους, και οι λαοί των κυνηγών θα αλλάξουν σε λαούς βοσκών. Μετά από αρκετούς αιώνες, όταν αυτοί οι τελευταίοι θα αυξηθούν εξαιρετικά, και όταν η γη δεν θα μπορεί, στον ίδιο χώρο, να καλύψει την τροφή πολύ μεγαλύτερου αριθμού κατοίκων, χωρίς να γονιμοποιείται από την ανθρώπινη εργασία, τότε οι λαοί των βοσκών θα εξαφανιστούν, και θα δώσουν τη θέση τους στους λαούς των καλλιεργητών. Η ανάγκη της πείνας, καθώς θα τους αποκαλύψει την τέχνη της καλλιέργειας, θα τους διδάξει αμέσως μετά την τέχνη να μετρούν και να χωρίζουν τα εδάφη. Αφού γίνει ο χωρισμός αυτός, πρέπει να εξασφαλίσουν στον καθένα τις ιδιοκτησίες του: και από αυτό προκύπτει πλήθος επιστημών και νόμων. Τα εδάφη, με την διαφορά της φύσης τους και της καλλιέργειας τους, παράγοντας διαφορετικούς καρπούς, οι άνθρωποι θα κάνουν μεταξύ τους ανταλλαγές, θα αντιληφθούν το πλεονέκτημα που θα υπήρχε στο να συμφωνήσουν σε μια γενική ανταλλαγή που θα αντιπροσώπευε όλα τα προϊόντα. Και θα κάνουν επιλογή, για το λόγο αυτό, κάποιων κοχυλιών ή κάποιων μετάλλων. Όταν οι κοινωνίες θα βρίσκονται σε αυτό το σημείο της τελειότητας, τότε κάθε ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους θα καταστραφεί: θα διακρίνουν ανώτερους και κατώτερους: τότε αυτές οι λέξεις καλό και κακό, που έχουν δημιουργηθεί για να εκφράζουν τα αισθήματα της φυσικής ηδονής και του φυσικού πόνου που δεχόμαστε από τα εξωτερικά πράγματα, θα επεκταθούν γενικά σε κάθε τι που μπορεί να προκαλέσει σε μας την μια ή την άλλη από αυτά τα αισθήματα, να τις μεγαλώσει ή να τις μειώσει. Τέτοιες είναι τα πλούτη και η ένδεια: τότε τα πλούτη και οι τιμές, με τα πλεονεκτήματα τα οποία συνδέονται με αυτές, θα γίνουν το γενικό αντικείμενο της επιθυμίας των ανθρώπων. Από αυτό θα γεννηθούν, σύμφωνα με την διαφορετική μορφή των κυβερνήσεων, εγκληματικά ή ενάρετα πάθη. Τέτοια είναι η ζήλια, η φιλαργυρία, ο θυμός, η φιλοδοξία, η αγάπη για την πα-

τρίδα, το πάθος για τη δόξα, η μεγαλοψυχία, και ακόμη ο έρωτας, που, καθώς δεν μας έχει δοθεί από τη φύση παρά ως ανάγκη, θα γίνει, ενωνόμενος με την ματαιοδοξία, ψεύτικο πάθος, που δεν θα είναι, όπως τα άλλα, παρά ανάπτυξη της φυσικής ευαισθησίας.

Όσο φανερό και αν είναι το συμπέρασμα αυτό, υπάρχουν λίγοι άνθρωποι που αντιλαμβάνονται σαφώς τις ιδέες από τις οποίες προκύπτει. Εξάλλου, παραδεχόμενοι ότι τα πάθη μας έχουν γενικά την πηγή τους στην φυσική ευαισθησία, θα μπορούσαμε να πιστέψουμε επίσης ότι, στην τρέχουσα κατάσταση που βρίσκονται τα πολιτισμένα έθνη, αυτά τα πάθη υπάρχουν ανεξάρτητα από την αιτία που τα έχει προκαλέσει. Θα αποδείξω λοιπόν, ακολουθώντας την μεταμόρφωση των φυσικών πόνων και των φυσικών ηδονών, σε ψεύτικους πόνους και ηδονές, ότι σε πάθη, όπως η φιλαργυρία, η φιλοδοξία, η οργή και η φιλία, που το αντικείμενό τους φαίνεται να ανήκει το λιγότερο στις ηδονές των αισθήσεων, είναι εντούτοις πάντοτε ο πόνος και η φυσική ηδονή που αποφεύγουμε ή που αναζητούμε.

Κεφάλαιο 10.

Για τη φιλαργυρία.

Ο χρυσός και ο άργυρος μπορούν να θεωρούνται υλικά ευχάριστα στην όψη. Αλλά, εάν δεν επιθυμούμε στην κατοχή τους παρά την ευχαρίστηση που παράγεται από τη λάμψη και την ομορφιά αυτών των μετάλλων, ο φιλάργυρος θα ικανοποιείτο με την ελεύθερη ενατένιση του πλούτου που συσσωρεύεται στο δημόσιο θησαυροφυλάκιο. Αλλά, καθώς αυτή η θέα δεν θα ικανοποιούσε το πάθος του, πρέπει ο φιλάργυρος, από όποιο είδος και αν είναι, ή επιθυμεί πλούτη σαν το αντάλλαγμα όλων των ηδονών, ή σαν την απαλλαγή όλων των πόνων που συνδέονται με τη φτώχεια.

Αφού έχει τεθεί αυτή η αρχή, λέω ότι ο άνθρωπος καθώς δεν είναι, από τη φύση του, ευαίσθητος παρά στις ηδονές των αισθήσεων, αυτές οι ηδονές, κατά συνέπεια, είναι το μοναδικό αντικείμενο των επιθυμιών του. Το πάθος της πολυτέλειας, της μεγαλοπρέπειας στις εμφανίσεις, στις γιορτές και στις επιπλώσεις, είναι λοιπόν ψεύτικο πάθος, που δημιουργείται απαραίτητα από τις φυσικές ανάγκες ή της αγάπης ή του τραπεζιού. Πράγματι, ποιες πραγματικές ηδονές αυτή η πολυτέλεια και αυτή η μεγαλοπρέπεια θα προξενούσαν στον φιλήδονο φιλάργυρο, εάν δεν τις θεωρούσε ως μέσον είτε να αρέσει στις γυναίκες, όταν τις αγαπά, και να αποκτήσει την εύνοια τους, είτε να επιβληθεί στους άνδρες και να τους αναγκάσει, με την θολή ελπίδα μιας ανταμοιβής, να απομακρύνουν από αυτόν όλους τους πόνους και να συσσωρεύσουν κοντά του όλες τις ηδονές;

Σε αυτούς τους φιλήδονους φιλάργυρους, που δεν αξίζουν κανονικά να ονομάζονται φιλάργυροι, η φιλαργυρία είναι λοιπόν το άμεσο αποτέλεσμα του φόβου για τον πόνο και της αγάπης για την φυσική ηδονή. Αλλά, θα πει κάποιος, πως αυτή η ίδια αγάπη για την ηδονή, ή αυτός ο ίδιος φόβος για τον πόνο, μπορούν να προκληθούν στους πραγματικούς φιλάργυρους, σε αυτούς τους άτυχους φιλάργυρους που δεν ανταλλάσσουν ποτέ το χρήμα τους με τις ηδονές; Εάν περνούν τη ζωή τους στην ένδεια του αναγκαίου, και εάν μεγαλοποιούν στον εαυτό τους και στους άλλους την ηδονή που συνδέεται με την κατοχή του χρυσού, είναι για να αποσπούν την προσοχή τους από μια δυστυχία που κανείς δεν θέλει ούτε οφείλει να λυπάται.

Όσο εκπληκτική και αν είναι η αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στην συμπεριφορά τους και τα κίνητρα που τους κάνουν να δρουν, θα προσπαθήσω να ανακαλύψω την αιτία που, καθώς τους αφήνει να επιθυμούν συνεχώς την ηδονή, πρέπει πάντοτε να τους την στερεί.

Θα παρατηρήσω πρώτα ότι αυτό το είδος της φιλαργυρίας έχει την πηγή του σε υπερβολικό και γελοίο φόβο για την πιθανότητα της ένδειας και των κακών που συνδέονται με αυτήν. Οι φιλάργυροι μοιάζουν αρκετά με τους υποχόνδριους που ζουν διαρκώς τρομαγμένοι, που βλέπουν παντού κινδύνους, και που φοβούνται ότι κάθε τι που τους πλησιάζει θα τους διαλύσει. Συναντάμε πολύ συχνά αυτά τα είδη της φιλαργυρίας ανάμεσα στους ανθρώπους που έχουν γεννηθεί στην ένδεια. Έχουν οι ίδιοι δοκιμάσει αυτά τα κακά που σέρνει πίσω της η φτώχεια: και η τρέλα τους, από αυτή την άποψη, είναι πιο συγχωρητέα από όσο θα ήταν σε ανθρώπους που γεννήθηκαν στην αφθονία,

ανάμεσα στους οποίους δεν βρίσκει κανείς καθόλου παρά φιλάργυρους που ζουν στη χλιδή ή φιλήδονους.

Για να κάνω κατανοητό πως, στους πρώτους, ο φόβος να χάσουν το απαραίτητο τους υποχρεώνει πάντοτε να το στερηθούν, ας υποθέσουμε ότι καταβεβλημένος από το βάρος της ένδειας, κάποιος ανάμεσα τους συλλαμβάνει σχέδιο για να ξεφύγει από αυτήν. Από τη στιγμή που εκπονηθεί το σχέδιο, η ελπίδα έρχεται αμέσως να αναζωογονήσει την ψυχή του που έχει βουλιάξει από την αθλιότητα, του δίνει την ενεργητικότητα, τον κάνει να αναζητήσει προστάτες, τον δένει στον προθάλαμο των κυρίων του, τον υποχρεώνει να δολοπλοκεί κοντά σε υπουργούς, να σέρνεται στα πόδια των μεγάλων, και να θυσιάζεται τελικά στο πιο θλιβερό είδος ζωής, μέχρις ότου αποκτήσει κάποια θέση που να τον προστατεύσει από την φτώχεια. Όταν καταλήξει σε αυτή την κατάσταση, η ηδονή θα είναι το μοναδικό αντικείμενο της αναζήτησής του; Σε έναν άνθρωπο που, σύμφωνα με την υπόθεση μου, θα έχει χαρακτήρα ντροπαλό και δύσπιστο, η ζωντανή ανάμνηση των κακών που δοκίμασε πρέπει πρώτα να του εμπνέει την επιθυμία να γλιτώσει από αυτά, και να τον κάνει να αποφασίσει, για το λόγο αυτό, να στερηθεί ακόμη και ανάγκες για τις οποίες έχει αποκτήσει, από την φτώχεια, τη συνήθεια να στερείται. Όταν ο άνθρωπος βρεθεί μια φορά πάνω από την ανάγκη, εάν φτάσει στην ηλικία των τριανταπέντε ή των σαράντα ετών, εάν η αγάπη για την ηδονή, που κάθε στιγμή αμβλύνει την ζωτικότητα της, γίνεται λιγότερο έντονα αισθητή στην καρδιά του, τι θα κάνει τότε; Θα γίνει πιο δύσκολος στις ηδονές, εάν αγαπά τις γυναίκες, θα του χρειάζονται πιο ωραίες και που η εύνοια τους είναι πιο ακριβή; Θα θέλει τότε να αποκτήσει νέα πλούτη για να ικανοποιήσει τα νέα του γούστα: αλλά, στο χρονικό διάστημα που θα κάνει σε αυτή την απόκτηση, εάν η δυσπιστία του και η ντροπαλότητα, που αυξάνουν με την ηλικία και που μπορούμε να τις θεωρήσουμε σαν το αποτέλεσμα του αισθήματος της αδυναμίας μας, του δείχνουν ότι σε σχέση με τα πλούτη το *Αρκετό* δεν είναι ποτέ αρκετό, και εάν η απληστία του βρίσκεται σε ισορροπία με την αγάπη του για τις ηδονές, θα υπόκειται τότε σε δυο διαφορετικές επιρροές: για να υπακούσει στην μία και στην άλλη, αυτός ο άνθρωπος, χωρίς να παραιτηθεί από την ηδονή, θα αποδείξει στον εαυτό του ότι πρέπει, τουλάχιστον, να αναβάλει την ευχαρίστηση για χρόνο όπου, κάτοχος του πιο μεγάλου πλούτου, θα μπορεί, χωρίς να φοβάται το μέλλον, να ασχολείται εντελώς με τις ηδονές του που είναι παρούσες. Στο νέο διάλειμμα του χρόνου που είναι απαραίτητο για να συσσωρεύσει αυτούς τους νέους θησαυρούς, εάν η ηλικία τον κάνει εντελώς αναισθητο στην ηδονή, θα αλλάξει το είδος της ζωής του; Θα εγκαταλείψει τις συνήθειες του που η ανικανότητα να αποκτήσει νέες του τις έκανε ακριβές; Όχι, χωρίς αμφιβολία. Και ικανοποιημένος, κοιτάζοντας τους θησαυρούς του, με την πιθανότητα ηδονών που τα πλούτη είναι το αντάλλαγμα τους, αυτός ο άνθρωπος, για να αποφύγει τους φυσικούς πόνους της ανίας, θα παραδοθεί εντελώς στις συνηθισμένες του ασχολίες. Θα γίνει μάλιστα τόσο περισσότερο φιλάργυρος στα γεράματα του, όσο η συνήθεια να συσσωρεύει καθώς δεν είναι πλέον εξισορροπημένη με την επιθυμία να απολαμβάνει, θα τονώνεται, αντίθετα, σε αυτόν από τον μηχανικό φόβο της έλλειψής που έχουν πάντοτε τα γηρατεία.

Το συμπέρασμα αυτού του κεφαλαίου, είναι ότι ο υπερβολικός και γελοίος φόβος των κακών που συνδέονται με την ένδεια είναι η αιτία της φανεράς αντίφασης που παρατηρούμε ανάμεσα στην συμπεριφορά ορισμένων φιλάργυρων και στα κίνητρα που τους κάνουν να κινούνται. Να πως, επιθυμώντας πάντοτε την ηδονή, η φιλαργυρία μπορεί πάντοτε να τους την στερήσει.

Κεφάλαιο 11. Για τη φιλοδοξία.

Η επιρροή που συνδέεται με μεγάλες θέσεις μπορεί, όπως και τα πλούτη, να μας απαλλάξουν από πόνους, να μας προσφέρουν ηδονές, και κατά συνέπεια, να θεωρείται ως το μέσο αποφυγής των πόνων και επιδίωξης των ηδονών. Μπορούμε λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε για τη φιλοδοξία ότι έχω πει για τη φιλαργυρία.

Στους άγριους λαούς στους οποίους οι αρχηγοί ή οι βασιλείς δεν έχουν άλλο προνόμιο από αυτό το να τρέφονται και να ντύνονται από το κυνήγι που κάνουν για λογαριασμό τους οι πολεμιστές του έθνους, η επιθυμία για εξασφάλιση της ικανοποίησης των αναγκών δημιουργεί φιλόδοξους.

Στη Ρώμη στα πρώτα της βήματα, όταν δεν όριζαν άλλη ανταμοιβή για τις μεγάλες πράξεις παρά την έκταση της γης που ένας Ρωμαίος μπορούσε να καλλιεργήσει και να ξεχερσώσει σε μια μέρα, αυτό το κίνητρο ήταν αρκετό για να δημιουργήσει ήρωες. Αυτά που λέω για τη Ρώμη, τα λέω για όλους τους φτωχούς λαούς. Αυτό που δημιουργεί σε αυτούς φιλόδοξους, είναι η επιθυμία να απαλλαγούν από τον κόπο και την εργασία. Αντίθετα, στα πλούσια έθνη, όπου όλοι αυτοί που διεκδικούν μεγάλες θέσεις είναι εφοδιασμένοι με τα αναγκαία πλούτη για να εξασφαλίσουν όχι μόνο τις ανάγκες, αλλά ακόμη τις ευκολίες της ζωής, η φιλοδοξία γεννιέται σχεδόν πάντοτε από την αγάπη για την ηδονή.

Αλλά, θα πει κάποιος, η πορφύρα, οι τιάρες και γενικά όλα τα σύμβολα της τιμής, δεν κάνουν σε μας καμιά φυσική εντύπωση ηδονής: η φιλοδοξία δεν βασίζεται λοιπόν σε αυτή την αγάπη για την ηδονή, αλλά στην επιθυμία της εκτίμησης και του σεβασμού. Δεν είναι λοιπόν το αποτέλεσμα της φυσικής ευαισθησίας.

Εάν η επιθυμία των μεγαλείων, θα απαντήσω, προκαλείτο μόνο από την επιθυμία για την εκτίμηση και για τη δόξα, δεν θα μεγάλωνε φιλόδοξους παρά σε δημοκρατίες όπως αυτές της Ρώμης και της Σπάρτης, όπου τα αξιώματα δήλωναν γενικά μεγάλες αρετές και μεγάλα ταλέντα για τα οποία ήσαν οι ανταμοιβές. Στους λαούς αυτούς, η κατοχή των αξιωμάτων μπορούσε να κολακεύει την υπερηφάνεια, επειδή βεβαίωνε έναν άνθρωπο για την εκτίμηση των συμπολιτών του, επειδή αυτός ο άνθρωπος, έχοντας πάντοτε μεγάλες επιχειρήσεις να εκτελέσει, μπορούσε να θεωρεί τις μεγάλες θέσεις σαν μέσα για να γίνει διάσημος και να αποδείξει την υπεροχή του έναντι των άλλων. Αλλά ο φιλόδοξος επιδιώκει εξίσου τα μεγαλεία στους αιώνες όπου αυτά τα μεγαλεία εξυτελίζονται περισσότερο από την επιλογή των ανθρώπων που μεγαλώνουν γι' αυτά, και κατά συνέπεια, στις ίδιες εποχές όπου η κατοχή τους είναι η λιγότερο κολακευτική. Η φιλοδοξία δεν βασίζεται λοιπόν στην επιθυμία της εκτίμησης. Μάταια θα έλεγε κάποιος ότι από αυτή την άποψη ο φιλόδοξος μπορεί να απατάται ο ίδιος: τα σημάδια του σεβασμού, που του προσφέρουν, τον προειδοποιούν κάθε στιγμή ότι τιμούν την θέση του και όχι αυτόν. Αντιλαμβάνεται ότι ο σεβασμός που απολαμβάνει δεν είναι καθόλου προσωπικός, ότι εξαφανίζεται με το θάνατο ή την ταπείνωση του κατόχου, ότι τα γηρατειά ακόμη και του ηγεμόνα είναι αρκετά για να τον καταστρέψουν, ότι

τότε οι άνθρωποι, που έχουν ανέβει στις πρώτες θέσεις, περιβάλλουν τον ηγεμόνα σαν αυτά χρυσαφένια τα σύννεφα που παρακολουθούν τη δύση του ηλίου, και που λάμψη τους σκοτεινιάζει και χάνεται όσο το άστρο βυθίζεται στον ορίζοντα. Έχει ακούσει χίλιες φορές να λένε, και έχει επαναλάβει στον εαυτό του χίλιες φορές, ότι οι τιμές δεν αποκτώνται καθόλου με την αξία, ότι η προώθηση στα αξιώματα δεν είναι καθόλου, στα μάτια του λαού, η απόδειξη μιας πραγματικής αξίας, ότι αντίθετα θεωρείται, σχεδόν πάντοτε σαν η τιμή της δολοπλοκίας, της κατωτερότητας και της όχλησης. Εάν έχει αμφιβολία γι' αυτό, ας ανοίξει την ιστορία, και κυρίως αυτήν του Βυζαντίου. Θα δει ότι ένας άνθρωπος μπορεί να έχει συγχρόνως ενδυθεί όλες τις τιμές μιας αυτοκρατορίας και να είναι καλυμμένος από την περιφρόνηση όλων των εθνών. Αλλά εάν υποθέσουμε ότι, συγκεχυμένα άπληστος για εκτίμηση, ο φιλόδοξος νομίζει ότι πρέπει να αναζητήσει αυτή την εκτίμηση μόνο στις μεγάλες θέσεις: είναι εύκολο να αποδείξουμε ότι αυτό δεν είναι το αληθινό κίνητρο που τον κάνει να αποφασίζει, και ότι, σε αυτό το σημείο, αυταπατάται ο ίδιος, επειδή δεν επιθυμούμε, όπως θα αποδείξω στο κεφάλαιο της ματαιοδοξίας, την εκτίμηση για την ίδια την εκτίμηση, αλλά για τα πλεονεκτήματα που αυτή προσφέρει. Η επιθυμία των μεγαλείων δεν είναι λοιπόν καθόλου το αποτέλεσμα της επιθυμίας για εκτίμηση.

Σε τι λοιπόν θα αποδώσουμε το πάθος με το οποίο αναζητά κάποιος τα αξιώματα; Στο παράδειγμα αυτών των πλουσίων νεαρών που δεν προτιμούν να εμφανίζονται στο κοινό παρά με ζωηρή και αστραφτερή συνοδεία, γιατί ο φιλόδοξος δεν θέλει να εμφανίζεται παρά στολισμένος με κάποια σημάδια τιμής; Είναι επειδή θεωρεί αυτές τις τιμές σαν διακήρυξη που αναγγέλλει στους ανθρώπους της ανεξαρτησία του, την δύναμη που έχει να κάνει, σύμφωνα με τη θέληση του, πολλούς από αυτούς ευτυχισμένους ή δυστυχισμένους, και είναι για το συμφέρον που έχουν όλοι να αξίζουν την εύνοια του ανάλογη πάντοτε με τις ηδονές που θα ξέρουν να του παρέχουν.

Αλλά, θα πει κάποιος, ο φιλόδοξος δεν θα ζήλευε μάλλον το σεβασμό και τη λατρεία των ανθρώπων; Στην πραγματικότητα, επιθυμεί το σεβασμό των ανθρώπων. Αλλά γιατί τον επιθυμεί; Στις τιμές που αποδίδουν στους μεγάλους, δεν είναι καθόλου η χειρονομία του σεβασμού που τους αρέσει: εάν αυτή η χειρονομία ήταν από μόνη της ευχάριστη, δεν υπάρχει κανένας πλούσιος άνθρωπος που, χωρίς να βγει από το σπίτι του και χωρίς να τρέξει πίσω από τα αξιώματα, δεν θα μπορούσε να προκαλέσει στον εαυτό του τέτοια ευτυχία. Για να ικανοποιήσει τον εαυτό του, θα προσλάμβανε μια δεκάδα αχθοφόρους, θα τους έντυνε με υπέροχα ρούχα, θα τους χρωμάτιζε με όλες τις ταινίες της Ευρώπης, θα τους κρατούσε το πρωί στον προθάλαμο του, για αν έρχονται κάθε μέρα να πληρώνουν στην ματαιοδοξία του το φόρο του θυμιάματος και του σεβασμού.

Η αδιαφορία των πλουσίων για αυτό το είδος ηδονής αποδεικνύει ότι δεν αγαπούν καθόλου το σεβασμό σαν σεβασμό, αλλά σαν ομολογία κατωτερότητας από μέρους άλλων ανθρώπων, σαν απόδειξη της ευνοϊκής διάθεσης εκ μέρους τους, και του ζήλου τους να αποφύγουν να προσξενήσουν πόνους και να τους προκαλέσουν ηδονές.

Η επιθυμία για μεγαλεία δεν εδράζεται λοιπόν παρά στο φόβο του πόνου ή στην αγάπη της ηδονής. Εάν αυτή η επιθυμία δεν είχε καθόλου την πηγή της σε αυτά, τι θα ήταν πιο εύκολο από το να αποκαλύψει την αλήθεια στο φιλόδοξο; Ε, εσύ, θα του έλεγε κάποιος, που μαραίνεσαι από ζήλια καμαρώνοντας την πολυτέλεια και την μεγαλοπρέπεια των μεγάλων θέσεων, τόλμησε να εξυψώσεις τον εαυτό σου σε πιο ευγενική υπερηφάνεια, και η λάμψη τους θα πάψει να σε διακατέχει. Φαντάσου, για μια στιγμή, ότι είσαι τόσο ανώτερος από τους άλλους ανθρώπους όσο κατώτερα είναι τα έντομα από αυτούς, τότε δεν θα δεις, στους αυλικούς, παρά μέλισσες που βουίζουν γύρω από τη βασίλισσα τους, και το ίδιο το σκήπτρο δεν θα σου φανεί περισσότερο από μια *ματαιοδοξία*.

Γιατί οι άνθρωποι δεν θα ανοίξουν ποτέ τα αυτιά τους σε παρόμοια λόγια, γιατί θα έχουν πάντοτε λίγη εκτίμηση για εκείνους που δεν μπορούν καθόλου, και θα προτιμούν πάντοτε τις μεγάλες θέσεις από τις μεγάλες ικανότητες; Είναι επειδή τα μεγαλεία είναι ένα αγαθό, και μπορούν, όπως και τα πλούτη, να θεωρούνται σαν το αντάλλαγμα μιας απειρίας ηδονών. Και τα επιδιώκουν με τόσο μεγαλύτερο ζήλο όσο είναι ικανά να μας δώσουν πιο εκτεταμένη δύναμη πάνω στους ανθρώπους, και κατά συνέπεια να μας δώσουν περισσότερα πλεονεκτήματα. Απόδειξη αυτής της αλήθειας, είναι ότι έχοντας την επιλογή του θρόνου του Ισπαχάν ή του Λονδίνου, δεν υπάρχει σχεδόν κανείς που δεν θα έδινε την προτίμηση του στο σιδερένιο σκήπτρο της Περσίας από αυτό της Αγγλίας. Ποιός αμφιβάλλει εντούτοις ότι στα μάτια ενός έντιμου ανθρώπου το τελευταίο δεν θα φαινόταν πιο επιθυμητό, και ότι έχοντας να επιλέξει ανάμεσα σε αυτά τα δυο στέμματα, ένας ενάρετος άνθρωπος δεν θα αποφάσιζε υπέρ αυτού όπου ο βασιλιάς, με περιορισμένη εξουσία, βρίσκεται στην ευτυχισμένη ανικανότητα να βλάπτει τους υπηκόους του; Εάν δεν υπάρχει εντούτοις σχεδόν κανένας φιλόδοξος που να μην προτιμά να κυβερνά στον δούλο λαό των Περσών παρά στον ελεύθερο λαό των Άγγλων, είναι επειδή μια πιο απόλυτη εξουσία πάνω στους ανθρώπους τους κάνει πιο προσεκτικούς να μας ευχαριστούν. Είναι επειδή διδαγμένοι από μυστικό ένστικτο, αλλά βέβαιο, γνωρίζουν ότι ο φόβος δίνει πάντοτε περισσότερες τιμές απ' ότι η αγάπη, ότι οι τύραννοι, τουλάχιστον όσο ζουν, τιμώνται σχεδόν πάντοτε περισσότερο απ' όσο οι καλοί βασιλιάδες. Είναι επειδή η ευγνωμοσύνη έχει πάντοτε ανεγείρει ναούς λιγότερο πολυτελείς στους ευεργέτες θεούς που φέρνουν το κέρας της αφθονίας²⁵, απ' όσο ο φόβος έχει αφιερώσει τέτοιους σε σκληρούς και κολοσσιαίους θεούς οι οποίοι, πάνω στις θύλλες και στις καταιγίδες και φορώντας αστραφτερά ρούχα, ζωγραφίζονται με τον κεραυνό στο χέρι. Είναι τελικά επειδή φωτισμένοι από αυτή τη γνώση, αντιλαμβάνονται ότι πρέπει να περιμένουν πε-

25 Στην πόλη του Bantam, οι κάτοικοι προσφέρουν την πρώτη συγκομιδή των καρπών τους στο κακό πνεύμα, και τίποτα στον μεγάλο Θεό, ο οποίος, σύμφωνα με αυτούς, είναι καλός, και δεν έχει ανάγκη από αυτές τις προσφορές. Δες Vincent le Blanc.

Οι κάτοικοι της Μαδαγασκάρης πιστεύουν ότι ο διάβολος είναι πιο κακός από τον Θεό. Πριν φάνε, κάνουν μια προσφορά στο Θεό, και μια στον δαίμονα: ξεκινούν από τον διάβολο, πετώντας ένα κομμάτι από τη δεξιά μεριά και λένε: Αυτό για σένα, κύριε διάβολε. Πετούν στη συνέχεια ένα κομμάτι από την αριστερή μεριά, και λένε: αυτό για σένα Κύριε Θεέ. Δεν κάνουν καθόλου προσευχή. Recueil des Lettr. édif.

ρισσότερα από την υπακοή ενός δούλου, παρά από την ευγνωμοσύνη ενός ελευθέρου ανθρώπου.

Το συμπέρασμα από αυτό το κεφάλαιο, είναι ότι η επιθυμία για τα μεγαλεία είναι πάντοτε το αποτέλεσμα του φόβου του πόνου ή της αγάπης των ηδονών των αισθήσεων, στους οποίους ανάγονται απαραίτητα όλα τα άλλα. Αυτά που προέρχονται από τη δύναμη και την εκτίμηση δεν είναι πραγματικά ηδονές: αποκτούν αυτό το όνομα μόνο επειδή η ελπίδα και τα μέσα να αποκτήσουμε ηδονές είναι ήδη ηδονές: ηδονές που δεν οφείλουν την ύπαρξη τους παρά σε αυτή των φυσικών ηδονών²⁶.

Γνωρίζω ότι, στα σχέδια, στις επιχειρήσεις, στις συμβάσεις, στις αρετές και την εκθαμβωτική μεγαλοπρέπεια της φιλοδοξίας, δύσκολα αντιλαμβανόμαστε το έργο της φυσικής ευαισθησίας. Πως, σε αυτή την υπερήφανη φιλοδοξία που, με καπνισμένα χέρια από τη σφαγή, κάθεται, μέσα στα πεδία των μαχών, πάνω σε ένα σωρό πτωμάτων, και κτυπά, με το σήμα της νίκης, τα απαίσια αιματοβαμμένα φτερά της, πως, λέω, στη φιλοδοξία που εμφανίζεται με αυτό τον τρόπο, θα αναγνωρίσουμε την κόρη της ηδονής; Πως θα φανταστούμε πως ανάμεσα στους κινδύνους, τον κόπο και τα έργα του πολέμου, η ηδονή είναι η μονή την οποίαν επιδιώκουμε; Είναι εντούτοις μόνο αυτή, θα απαντήσω, που, με το όνομα της ελευθεριότητας, στρατολογεί τα στρατεύματα σχεδόν όλων των εθνών. Αγαπάμε τις ηδονές και κατά συνέπεια, τα μέσα για να τις αποκτήσουμε: οι άνθρωποι επιθυμούν λοιπόν και τα πλούτη και τα αξιώματα. Θα ήθελαν επιπλέον, να αποκτήσουν περιουσία σε μια μέρα, και η τεμπελιά τους εμπνέει αυτή την επιθυμία: αλλά, ο πόλεμος, που υπόσχεται τη λεηλασία των πόλεων στο στρατιώτη και τις τιμές στον αξιωματικό, κολακεύει, από αυτή την άποψη, την τεμπελιά τους και την ανυπομονησία τους. Οι άνθρωποι πρέπει λοιπόν να υπομένουν πιο ευχάριστα τους κόπους του πολέμου²⁷ από τις αγροτικές εργασίες, που δεν τους υπόσχονται πλούτη παρά στο απόμακρο μέλλον. Και οι αρχαίοι Γερμανοί, οι Κέλτες, οι Τάταροι, οι κάτοικοι των αφρικανικών ακτών και οι Άραβες, υπήρξαν πάντοτε πιο συνηθισμένοι στην κλοπή και την πειρατεία παρά στην καλλιέργεια της γης.

Συμβαίνει με τον πόλεμο το ίδιο όπως με το χοντρό παιχνίδι που το προτιμούν από παιχνίδι με μικρά ποσά, με κίνδυνο ακόμη να καταστραφούν, επειδή το χοντρό παιχνίδι μας κολακεύει με την ελπίδα για μεγάλα πλούτη και μας τα υπόσχεται άμεσα.

26 Για να αποδείξουμε ότι δεν είναι οι φυσικές ηδονές που μας οδηγούν στη φιλοδοξία, ίσως θα πει κάποιος ότι είναι συνήθως η ασαφής επιθυμία της ευτυχίας που μας κάνει αχαλίνωτους γι' αυτήν. Αλλά, θα απαντήσω, τι είναι η ασαφής επιθυμία της ευτυχίας; Είναι η επιθυμία που δεν στηρίζεται σε κανένα ορισμένο πράγμα: αλλά ερωτώ εάν ο άνθρωπος, που, χωρίς να αγαπά ειδικά καμία γυναίκα, αγαπά γενικά όλες τις γυναίκες, δεν διακατέχεται καθόλου από την επιθυμία των φυσικών ηδονών; Κάθε φορά που θα θελήσουμε να μπορούμε στον κόπο να αναλύσουμε το ασαφές αίσθημα της αγάπης της ευτυχίας, θα βρούμε πάντοτε την φυσική ηδονή στο βάθος της χοάνης. Υπάρχει φιλόδοξος όπως και φιλάργυρος, που δεν θα ήταν καθόλου άπληστος για χρήματα, εάν τα χρήματα δεν ήσαν είτε το αντάλλαγμα των ηδονών είτε το μέσον να ξεφύγει από τον φυσικό πόνο: δεν θα επιθυμούσε καθόλου τα χρήματα σε μια πόλη όπως η Λακεδαίμονα, όπου το χρήμα δεν θα κυκλοφορούσε καθόλου.

27 (Γ) «η ξεκούραση, λέει ο Τάκιτος, είναι για τους Γερμανούς κατάσταση βίας, αναστενάζουν συνεχώς μετά τον πόλεμο, κάνουν ένα όνομα σύντομα, προτιμούν να μάχονται παρά να καλλιεργούν.»

Για να αφαιρέσω από τις αρχές που έχω καθιερώσει κάθε τι που φαίνεται παράδοξο, θα εκθέσω, στον τίτλο του επόμενου κεφαλαίου, την μοναδική αντίρρηση η οποία μένει για να απαντήσω.

Κεφάλαιο 12.

Εάν, στην αναζήτηση των μεγαλείων, δεν ψάχνουμε παρά ένα μέσο για να αποφύγουμε τον πόνο ή για να απολαύσουμε φυσικές ηδονές, γιατί η ηδονή ξεφεύγει τόσο συχνά από τον φιλόδοξο;

Μπορούμε να διακρίνουμε δυο είδη φιλόδοξων. Υπάρχουν δυστυχώς άνθρωποι γεννημένοι, που, εχθροί της ευτυχίας των άλλων, επιθυμούν τις μεγάλες θέσεις, όχι για να απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα που προσφέρουν αυτές, αλλά για να αισθάνονται τη μόνη ηδονή των δυστυχισμένων, για να τυραννούν τους ανθρώπους και να απολαμβάνουν την δυστυχία τους. Αυτά τα είδη των φιλόδοξων έχουν χαρακτήρα αρκετά όμοιο με ψεύτικους θρησκόληπτους, που θεωρούνται γενικά κακοί, όχι επειδή ο νόμος που πρεσβεύουν δεν είναι νόμος αγάπης και φιλανθρωπίας, αλλά επειδή οι άνθρωποι που πιο συχνά οδηγούνται σε μια αυστηρή λατρεία²⁸ είναι άνθρωποι εμφανώς δυσαρρστημένοι από αυτόν τον κάτω κόσμο, που δεν μπορούν να ελπίζουν ευτυχία παρά στον άλλο κόσμο, και που, σκυθρωποί, ταπεινοί και δυστυχείς, αναζητούν στο θέαμα της δυστυχίας των άλλων να αποσπάσουν την προσοχή τους από τη δική τους δυστυχία. Οι φιλόδοξοι αυτού του είδους είναι πολύ λίγοι σε αριθμό, δεν έχουν τίποτα το μεγάλο ή το ευγενικό στην ψυχή τους, δεν υπολογίζονται παρά ανάμεσα στους τυράννους, και από τη φύση της φιλοδοξίας τους, στερούνται από όλες τις ηδονές.

Υπάρχουν φιλόδοξοι άλλου είδους, και, σε αυτό το είδος, τους περιλαμβάνω σχεδόν όλους: είναι αυτοί που, στις μεγάλες θέσεις, δεν αναζητούν παρά να απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα τα οποία συνδέονται με αυτές. Ανάμεσα σε αυτούς τους φιλόδοξους, υπάρχουν αυτοί που, από τη γέννηση τους και τη θέση τους, έχουν μεγαλώσει από την αρχή για σημαντικές θέσεις: αυτοί εδώ μπορούν μερικές φορές να συνδέσουν την ηδονή με τις φροντίδες της φιλοδοξίας, τοποθετούνται με τη γέννηση τους, στην κυριολεξία, στο μέσο²⁹ της σταδιοδρομίας που πρέπει να διατρέξουν. Δεν είναι το ίδιο πράγμα με έναν άνθρωπο που, από την πιο μέτρια κατάσταση, θέλει, όπως ο Cromwel, να ανέβει στις πρώτες θέσεις. Για να ανοίξει το δρόμο της φιλοδοξίας για τον εαυ-

28 Η εμπειρία δείχνει ότι γενικά οι κατάλληλοι χαρακτήρες για να στερηθούν από ορισμένες ηδονές και να αντιληφθούν τα δόγματα και τις αυστηρές πρακτικές μιας ορισμένης λατρείας, είναι γενικά δυστυχισμένοι χαρακτήρες. Είναι ο μόνος τρόπος να ερμηνεύσουμε πως τόσες φιλοσοφικές σχολές μπόρεσαν να ενώσουν στην ιερότητα και την γλυκύτητα των αρχών της θρησκείας τέτοια κακία και τέτοια έλλειψη ανεκτικότητας, έλλειψη ανεκτικότητας που αποδεικνύεται από τόσες σφαγές. Εάν η νεότητα, όταν κανένα εμπόδιο δεν αντιτίθεται καθόλου στα πάθη της, είναι γενικά πιο ανθρώπινη και πιο γενναϊόδωρη από τα γηρατειά, είναι επειδή οι δυστυχίες και τα εμπόδια δεν την έχουν ακόμη σκληρύνει. Ο άνθρωπος με ευτυχισμένο χαρακτήρα είναι χαρούμενος και καλός άνθρωπος, είναι μόνο αυτός που λέει:

Όλοι εδώ να είναι ευτυχισμένοι με την χαρά μου.

Αλλά ο δυστυχισμένος άνθρωπος είναι κακός, *έλεγε ο Καίσαρ, μιλώντας για τον Κάσιο*: φοβάμαι αυτούς τους πελιδνούς και αδύνατους ανθρώπους: δεν είναι το ίδιο με τον Αντώνιο και τους ομοίους του, αυτούς τους ανθρώπους που ασχολούνται αποκλειστικά με τις ηδονές τους, το χέρι τους κόβει άνθη και δεν σφίγγουν καθόλου τις γροθιές τους. Αυτή η παρατήρηση του Καίσαρα είναι πολύ ωραία, και έχει πιο γενική αλήθεια απ' όσο νομίζουμε.

29 Η φιλοδοξία είναι γι αυτούς, τολμώ να πω, περισσότερο συμφωνία κατάστασης παρά δυνατό πάθος το οποίο ερεθίζουν τα εμπόδια, και που θριαμβεύει σε όλα.

τό του, όπου τα πρώτα βήματα είναι γενικά τα πιο δύσκολα, υπάρχουν χίλιες δολοπλοκίες που πρέπει να κάνει, χίλιους φίλους να εκμεταλλευθεί. Ασχολείται συγχρόνως και με τη φροντίδα να εκπονήσει μεγάλα σχέδια, και με τις λεπτομέρειες για την εκτέλεσή τους. Αλλά, για να ανακαλύψουμε πως τέτοιοι άνθρωποι, ένθερμοι στην επιδίωξη όλων των ηδονών, διαπνεόμενοι από αυτό το μόνο κίνητρο, τις στερούνται συχνά, ας υποθέσουμε ότι διψασμένος γι' αυτές τις ηδονές, και κτυπημένος από το ζήλο με τον οποίον αναζητά να προβλέψει τις επιθυμίες των μεγάλων, ένας άνθρωπος αυτού του είδους φροντίζει να ανέβει στις πρώτες θέσεις: ή αυτός ο άνθρωπος θα γεννηθεί σε αυτές τις χώρες όπου ο λαός είναι η πηγή των ευνοιών, όπου δεν μπορεί κάποιος να εξασφαλίσει την ευμένεια του λαού παρά από υπηρεσίες που προσφέρονται στην πατρίδα, όπου κατά συνέπεια η αξία είναι απαραίτητη. Ή αυτός ο ίδιος άνθρωπος θα γεννηθεί σε κυβερνήσεις απόλυτα δεσποτικές, όπως ο Μογγόλος, όπου οι τιμές είναι το βραβείο της δολοπλοκίας: αλλά, όποιος και αν είναι ο τόπος της γέννησης του, λέω ότι, για να φτάσει στις μεγάλες θέσεις, δεν μπορεί να δώσει σχεδόν καθόλου χρόνο στις ηδονές του. Για να το αποδείξω, θα πάρω για παράδειγμα την ηδονή του έρωτα, όχι μόνο σαν την πιο έντονη από όλες, αλλά ακόμη σαν το σχεδόν μοναδικό ελατήριο των πολιτισμένων κοινωνιών. Επειδή είναι καλό να παρατηρήσω, παρεμπιπτόντως, ότι είναι, σε κάθε έθνος, φυσική ανάγκη που πρέπει να την θεωρήσουμε ως την καθολική ψυχή αυτού του έθνους: στους άγριους του Βορρά που, εκτεθειμένοι συχνά σε φρικτούς λιμούς, είναι πάντοτε απασχολημένοι με το κυνήγι και το ψάρεμα, είναι η πείνα και όχι ο έρωτας που δημιουργεί όλες τις ιδέες. Αυτή η ανάγκη είναι γι' αυτούς το σπέρμα όλων τους των σκέψεων: και όλοι σχεδόν οι συνδυασμοί του νου τους δεν κυλούν παρά στις πονηριές του κυνηγιού και του ψαρέματος, και στα μέσα να ικανοποιήσουν την ανάγκη της πείνας. Αντίθετα, ο έρωτας των γυναικών είναι, στα πολιτισμένα έθνη, σχεδόν το μοναδικό ελατήριο που τους κινεί³⁰. Σε αυτές τις χώρες, ο έρωτας εφευρίσκει τα πάντα, παράγει τα πάντα: η μεγαλοπρέπεια, η δημιουργία των τεχνών της πολυτέλειας, είναι απαραίτητα επακόλουθα της αγάπης των γυναικών και της επιθυμίας να τους αρέσουν. Και ακόμη η επιθυμία που έχουμε να επιβαλλόμαστε στους άλλους άνδρες, με τα πλούτη ή τα αξιώματα, δεν είναι παρά

30 Δεν είναι ότι άλλα κίνητρα δεν μπορούν να ανάψουν σε μας τη φωτιά της φιλοδοξίας. Στις πτωχές χώρες, η επιθυμία να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους αρκεί, όπως είπα πιο πάνω, για να κάνει φιλόδοξους. Στις δεσποτικές χώρες, ο φόβος του βασανιστηρίου, που η παραξενιά ενός δεσπότη μπορεί να μας κάνει να υπομένουμε, μπορεί να δημιουργήσει επίσης φιλόδοξους. Αλλά στους πολιτισμένους λαούς η θολή επιθυμία της ευτυχίας, επιθυμία που ανάγεται πάντοτε, όπως έχω ήδη αποδείξει, στις ηδονές των αισθήσεων, η οποία πολύ συχνά εμπνέει την αγάπη για μεγαλεία. Αλλά, ανάμεσα σε αυτές τις ηδονές, έχω το δικαίωμα, χωρίς αμφιβολία, να επιλέξω αυτή των γυναικών, σαν την πιο έντονη και την πιο ισχυρή από όλες. Η απόδειξη ότι πράγματι οι ηδονές αυτού του είδους μας διακατέχουν, είναι ότι είμαστε ικανοί μόνο για την απόκτηση μεγάλων ταλέντων και κατάλληλοι γι αυτές τις απεγνωσμένες αποφάσεις, απαραίτητες κάποτε για να ανέβουμε στις πρώτες θέσεις, που στην εποχή της πρώτης νεότητας, δηλαδή, στην ηλικία όπου οι φυσικές ανάγκες γίνονται εντονότερα αισθητές. Αλλά, θα πει κάποιος, πόσοι γέροι ανεβαίνουν με ευχαρίστηση στις μεγάλες θέσεις; Ναι: τις δέχονται, και μάλιστα τις επιθυμούν: αλλά αυτή η επιθυμία δεν αξίζει το όνομα του πάθους, επειδή τότε δεν είναι πλέον ικανοί για αυτές τις τολμηρές επιχειρήσεις και για αυτές τις τεράστιες προσπάθειες του πνεύματος που χαρακτηρίζουν το πάθος. Ο γέρος μπορεί να προχωρήσει από συνήθεια στη σταδιοδρομία του που την έχει ξεκινήσει στη νεότητά του, αλλά δεν θα ξεκινούσε ποτέ μια νέα.

ένα νέο μέσο να τις θέλγουμε. Ας υποθέσουμε λοιπόν ότι ένας άνδρας έχει γεννηθεί χωρίς αγαθά, αλλά διψασμένος για ερωτικές ηδονές, έχει δει τις γυναίκες να υποκύπτουν τόσο πιο εύκολα στις επιθυμίες ενός εραστή, όσο αυτός ο εραστής, κατέχοντας πιο ψηλά αξιώματα, κάνει να αντανακλά μεγαλύτερη εκτίμηση πάνω τους. Ότι ερεθισμένος από το πάθος των γυναικών στο πάθος της φιλοδοξίας, ο άνδρας για τον οποίον μιλάω προσδοκά τη θέση του στρατηγού ή του πρωθυπουργού. Πρέπει, για να ανέβει σε αυτές τις θέσεις, να απασχοληθεί εντελώς με τη φροντίδα να αποκτήσει ταλέντα ή να κάνει δολοπλοκίες. Αλλά το κατάλληλο είδος της ζωής για να κάνει, είτε έναν επιδέξιο δολοπλόκο, είτε έναν άνθρωπο με αξία, είναι εντελώς αντίθετο με το είδος της ζωής που είναι κατάλληλο να θέλγει τις γυναίκες, στις οποίες αρέσουν γενικά μόνο επίμονες προτάσεις που είναι ασύμβατες με τη ζωή ενός φιλόδοξου. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι, στη νεότητα, και μέχρις ότου αποκτήσει αυτές τις μεγάλες θέσεις που θα πείθουν τις γυναίκες να ανταλλάξουν τις προτιμήσεις τους με μια επιρροή, αυτός ο άνδρας πρέπει να στερηθεί από όλα του τα γούστα, και να θυσιάσει, σχεδόν πάντοτε, την ηδονή του παρόντος για την ελπίδα των μελλοντικών ηδονών. Λέω, σχεδόν πάντοτε, επειδή ο δρόμος της φιλοδοξίας είναι γενικά πολύ μακρύς για να τον διασχίσει κάποιος. Χωρίς να μιλήσω για αυτούς που η φιλοδοξία τους, αυξάνει μόλις ικανοποιηθεί, αντικαθιστά πάντοτε μια ικανοποιημένη επιθυμία με μια νέα επιθυμία, που, υπουργοί θα ήθελαν να γίνουν βασιλείς, που, βασιλείς, θα επιθυμούσαν, όπως ο Αλέξανδρος, παγκόσμια κυριαρχία, και θα ήθελαν να ανέβουν σε θρόνο όπου ο σεβασμός όλου του σύμπαντος θα τους βεβαίωνε ότι ολόκληρο το σύμπαν ασχολείται με την ευτυχία τους. Χωρίς να μιλήσω, λέω, για αυτούς τους εξαιρετικούς άνδρες, και υποθέτοντας ακόμη για την εγκράτεια στην φιλοδοξία, είναι φανερό ότι ο άνδρας, που το πάθος του για τις γυναίκες θα τον έχει κάνει φιλόδοξο, δεν θα αποκτήσει γενικά τις πρώτες θέσεις παρά σε ηλικία όπου όλες οι επιθυμίες θα έχουν σβήσει.

Αλλά αυτές οι επιθυμίες του είχαν ατονήσει, μόλις αυτός ο άνδρας έχει επιτύχει αυτό το όριο, βρίσκεται τοποθετημένος πάνω σε έναν απόκρημνο και ολισθηρό σκόπελο, βλέπει τον εαυτό του από όλες τις πλευρές στόχο των ζηλόφθονων, οι οποίοι, έτοιμοι να τον διαπεράσουν, κρατούν γύρο του τα τόξα τους πάντοτε τεντωμένα: τότε ανακαλύπτει με φρίκη την τρομερή άβυσσο που τον περιβάλλει, αντιλαμβάνεται ότι, στην πτώση του, από θλιβερή αποκλειστικότητα του μεγαλείου, θα είναι δυστυχής χωρίς να τον λυπούνται, ότι εκτεθειμένος στις προσβολές αυτών που προσέβαλαν την υπερηφάνεια του, θα είναι το αντικείμενο της περιφρόνησης των αντιπάλων του, περιφρόνηση ακόμη πιο βάνουση από τις προσβολές, ότι, καθώς θα γίνει ο περίγεγος των κατωτέρων του, θα απαλλαγούν τότε από αυτόν το φόρο του σεβασμού που η απόλαυση του μπορούσε κάποτε να του φαίνεται ενοχλητική, αλλά που η στέρηση του είναι ανυπόφορη, όταν η συνήθεια τον έχει κάνει ανάγκη. Βλέπει λοιπόν ότι, στερημένος από την μοναδική ηδονή που αισθάνθηκε ποτέ, και έχοντας καταλήξει στον εξευτελισμό, δεν θα απολαύσει πλέον ρεμβάζοντας τα μεγαλεία του, όπως ο φιλόδοξος ρεμβάζοντας τα πλούτη του, με την δυνατότητα να αποκτήσει όλες τις απολαύσεις που μπορούν να του προσφέρουν.

Αυτός ο φιλόδοξος κρατιέται λοιπόν, από το φόβο της πλήξης και του πόνου, στην σταδιοδρομία όπου η αγάπη για την ηδονή τον έκανε να εισέλθει: η επιθυμία να διατηρήσει διαδέχεται λοιπόν στην καρδιά του την επιθυμία να αποκτήσει. Αλλά η έκταση των απαραίτητων φροντίδων για να διατηρηθεί στα αξιώματα, ή για να τα επιτύχει, καθώς είναι περίπου το ίδιο, είναι φανερό ότι αυτός ο άνδρας πρέπει να περάσει το χρόνο της νεότητας του και την εποχή της ωριμότητας του στο κυνήγι ή στη διατήρηση των θέσεων του, που ήσαν αποκλειστικά επιθυμητές σαν μέσα για να αποκτήσει τις ηδονές που πάντοτε τις έχει στερηθεί. Έτσι, φτάνοντας στην ηλικία όπου είναι ανίκανος για νέο είδος ζωής, ρίχνεται εντελώς στις παλαιές του ασχολίες, και έτσι πρέπει να κάνει, επειδή μια ψυχή πάντοτε ταραγμένη από φόβους και έντονες ελπίδες, και συγκλονιζόμενη συνεχώς από δυνατά πάθη, θα προτιμήσει πάντοτε το μαρτύριο της φιλοδοξίας από την άνοστη ηρεμία μιας ήσυχης ζωής. Όμοιοι με τα πλοία που τα κύματα τα φέρνουν ακόμη στις ακτές του νότου, όταν οι βόρειοι άνεμοι δεν πνέουν πλέον στις θάλασσες, οι άνδρες ακολουθούν στα γεράματα τους τη διεύθυνση που τα πάθη τους έδωσαν όταν ήσαν νέοι.

Έδειξα πως, καλούμενος στα μεγαλεία από το πάθος των γυναικών, ο φιλόδοξος ακολουθεί τον δύσκολο δρόμο. Εάν συναντήσει, κατά τύχη, κάποιες ηδονές, αυτές οι ηδονές συνδυάζονται πάντοτε με πίκρα, δεν τις απολαμβάνει παρά επειδή είναι σπάνιες και διάσπαρτες εδώ και εκεί, σχεδόν όπως αυτά τα δένδρα που συναντάμε μακριά το ένα από το άλλο στις ερήμους της Λιβύης, και που το ξερό φύλλωμα τους δεν προσφέρει ευχάριστη σκιά παρά στο φλογισμένο Αφρικανό που αναπαύεται κάτω από αυτά.

Η αντίφαση που αντιλαμβανόμαστε ανάμεσα στην συμπεριφορά ενός φιλόδοξου και τα κίνητρα που τον κάνουν να δρα, δεν είναι λοιπόν παρά φαινομενική. Η φιλοδοξία ανάβει σε μας από την αγάπη της ηδονής και το φόβο του πόνου. Αλλά, θα πει κάποιος, εάν η φιλαργυρία και η φιλοδοξία είναι αποτέλεσμα της φυσικής ευαισθησίας, τουλάχιστον η αλαζονεία δεν έχει την πηγή της σ' αυτήν.

Κεφάλαιο 13.

Για την αλαζονεία.

Η αλαζονεία δεν είναι μέσα μας παρά το αληθινό ή ψεύτικο αίσθημα της υπεροχής μας: αίσθημα που, καθώς εξαρτάται από την ευνοϊκή σύγκριση που κάνουμε ανάμεσα στον εαυτό μας και τους άλλους, υποθέτει, κατά συνέπεια, την ύπαρξη των ανθρώπων και ακόμη την καθιέρωση των κοινωνιών.

Το αίσθημα της αλαζονείας δεν είναι λοιπόν καθόλου έμφυτο, όπως αυτό της ηδονής και του πόνου. Η αλαζονεία δεν είναι λοιπόν παρά ένα ψεύτικο πάθος, που υποθέτει την γνώση του ωραίου και του υπέροχου. Αλλά, το υπέροχο ή το ωραίο είναι μόνο αυτό που το μεγαλύτερο πλήθος των ανθρώπων θεωρεί πάντοτε, εκτιμά και τιμά σαν τέτοιο. Η ιδέα της εκτίμησης έχει προηγηθεί της ιδέας αυτού που ήταν άξιος εκτίμησης. Είναι αλήθεια ότι αυτές οι δυο ιδέες σύντομα έπρεπε να ανακατευθούν μαζί. Και ο άνθρωπος που διακατέχεται από την ευγενική και υπέροχη επιθυμία να αρέσει στον εαυτό του, και που, ικανοποιημένος από την δική του την εκτίμηση, θεωρεί τον εαυτό του αδιάφορο για την γενική γνώμη, και σε αυτό το σημείο, είναι το θύμα της ίδιας της αλαζονείας, και παίρνει λανθασμένα ο ίδιος την επιθυμία να τον εκτιμούν για την επιθυμία να είναι άξιος εκτίμησης.

Η αλαζονεία, πράγματι, δεν μπορεί ποτέ να είναι παρά μια μυστική και καλυμμένη επιθυμία της δημόσιας εκτίμησης. Γιατί ο ίδιος άνθρωπος ο οποίος, στα δάση της Αμερικής, αντλεί την ματαιοδοξία του από την επιτηδειότητα, από τη δύναμη και την επιδεξιότητα του σώματός του, δεν θα υπερηφανεύεται στη Γαλλία για αυτά τα σωματικά του πλεονεκτήματα παρά από την έλλειψη πιο βασικών ικανοτήτων; Είναι επειδή η δύναμη και η επιδεξιότητα του σώματος δεν έχουν ούτε πρέπει να έχουν τόση εκτίμηση για έναν γάλλο όσο σε έναν άγριο.

Σαν απόδειξη ότι η αλαζονεία δεν είναι παρά καλυμμένη αγάπη της εκτίμησης, ας υποθέσουμε έναν άνθρωπο ασχολούμενο αποκλειστικά με την επιθυμία να εξασφαλίσει την υπεροχή του και την ανωτερότητα του. Σε αυτή την υπόθεση, η υπεροχή η πιο προσωπική, η πιο ανεξάρτητη από το τυχαίο θα του φαινόταν χωρίς αμφιβολία πιο κολακευτική: έχοντας να επιλέξει ανάμεσα στη δόξα των γραμμάτων και αυτή των όπλων, θα έδινε, κατά συνέπεια, την προτίμηση του στην πρώτη. Θα τολμούσε να διαψεύσει τον ίδιο τον Καίσαρα; Δεν θα συμφωνούσε με αυτόν τον ήρωα, ότι οι δάφνες της νίκης μοιράζονται πάντοτε, από έναν φωτισμένο λαό, ανάμεσα στο στρατηγό, τον στρατιώτη και το τυχαίο, και ότι αντίθετα οι δάφνες των μουσών ανήκουν χωρίς άλλη συμμετοχή σε αυτούς που αυτές εμπνέουν; Δεν θα δεχόταν ότι το τυχαίο μπόρεσε συχνά να θέσει την άγνοια και τη δειλία σε ένα άρμα θριάμβου, και ότι ποτέ δεν στεφάνωσε το μέτωπο ενός ηλίθιου συγγραφέα;

Μη συμβουλευόμενος παρά μόνο την αλαζονεία του, δηλαδή, την επιθυμία να εξασφαλίσει την υπεροχή του, είναι λοιπόν βέβαιο ότι το πρώτο είδος δόξας θα του φαινόταν η πιο επιθυμητό. Η προτίμηση που δίνει κανείς στον μεγάλο στρατηγό παρά στον βαθύ φιλόσοφο δεν θα άλλαζε καθόλου, από αυτή την άποψη, την γνώμη του: θα αντιλαμβανόταν ότι, εάν ο λαός έχει μεγαλύτερη εκτίμηση για το στρατηγό από ότι για το φιλόσοφο, είναι επειδή τα ταλέντα του πρώτου έχουν πιο γρήγορη επίδραση στην δημόσια ευτυχία, απ' ότι

οι δοξασίες ενός σοφού που δεν φαίνονται αμέσως χρήσιμες παρά σε μικρό αριθμό αυτών που θέλουν να μορφωθούν.

Αλλά, εάν εντούτοις δεν υπάρχει κανείς στη Γαλλία που δεν θα προτιμούσε την δόξα των όπλων από αυτή των γραμμάτων, συμπεραίνω ότι είναι μόνο στην επιθυμία να εκτιμάται κάποιος οφείλουμε την επιθυμία να είναι άξιος εκτίμησης, και ότι η αλαζονεία δεν είναι παρά η ίδια η αγάπη της εκτίμησης.

Για να αποδείξω στη συνέχεια ότι αυτό το πάθος της αλαζονείας ή της εκτίμησης είναι αποτέλεσμα της φυσικής ευαισθησίας, πρέπει τώρα να εξετάσω εάν επιθυμούμε την εκτίμηση γι' αυτή την ίδια την εκτίμηση, και εάν αυτή η αγάπη της εκτίμησης δεν θα ήταν το αποτέλεσμα του φόβου του πόνου και της αγάπης της ηδονής.

Σε ποια άλλη αιτία, πράγματι, μπορούμε να αποδώσουμε το ζήλο με τον οποίον αναζητούμε την δημόσια εκτίμηση; Θα ήταν στην εσωτερική δυσπιστία που ο καθένας έχει για την αξία του και, κατά συνέπεια, στην αλαζονεία που, θέλοντας να εκτιμήσει τον εαυτό του και μη μπορώντας να εκτιμήσει τον εαυτό του μόνος, έχει ανάγκη της δημόσιας επιδοκιμασίας για να στηρίξει την μεγάλη γνώμη που έχει για τον ίδιο τον εαυτό του και για να απολαύσει το γλυκό αίσθημα της υπεροχής του;

Αλλά, εάν οφείλαμε μόνο σε αυτό το κίνητρο την επιθυμία της εκτίμησης, τότε η πιο εκτεταμένη εκτίμηση, δηλαδή, αυτή που θα μας απέδιδε ο πιο μεγάλος αριθμός ανθρώπων, θα μας φαινόταν, χωρίς αντίρρηση, η πιο κολακευτική και η πιο επιθυμητή, καθώς θα ήταν η πιο κατάλληλη να κάνει να πάψει μέσα μας μια ενοχλητική δυσπιστία και να μας βεβαιώσει για την αξία μας. Αλλά, ως υποθέσουμε ότι οι πλανήτες κατοικούντο από όντα όμοια με μας: ως υποθέσουμε ότι ένα πνεύμα ερχόταν κάθε στιγμή να μας πληροφορήσει για ότι συμβαίνει εκεί, και ότι ένας άνθρωπος είχε να επιλέξει ανάμεσα στην εκτίμηση της χώρας του και σε αυτήν όλων των ουράνιων κόσμων: σε αυτή την υπόθεση, δεν είναι φανερό ότι θα επιθυμούσε την πιο εκτεταμένη εκτίμηση, δηλαδή, αυτήν όλων των κατοίκων των πλανητών από αυτήν των συμπολιτών του; Δεν υπάρχει όμως κανείς που, σε αυτή την περίπτωση, δεν θα αποφάσιζε προς όφελος της εθνικής εκτίμησης. Δεν οφείλουμε καθόλου λοιπόν την επιθυμία της εκτίμησης στην επιθυμία που έχουμε για να εξασφαλίσουμε τον εαυτό μας για την αξία μας, αλλά στα πλεονεκτήματα που αυτή η εκτίμηση προσφέρει.

Για να πεισθούμε γι' αυτό, ας αναρωτηθούμε από πού προέρχεται ο ζήλος με τον οποίον αυτοί που ανακηρύσσουν τους εαυτούς τους μεγαλύτερους λάτρεις της δημόσιας εκτίμησης, αναζητούν τις μεγάλες θέσεις σε αυτές τις εποχές μάλιστα όπου, καθώς δυσχεραίνονται από δολοπλοκίες και από σκευωρίες, δεν μπορούν να κάνουν τίποτα το χρήσιμο στο έθνος τους, όπου, κατά συνέπεια, εκτίθενται στον περίγelo του λαού, που, πάντοτε σωστός στις κρίσεις του, περιφρονεί όποιον είναι τόσο αδιάφορος σε σχέση με την εκτίμηση του για να δεχθεί μια θέση που δεν μπορεί να καλύψει τις απαιτήσεις της με αξιοπρέπεια. Ας αναρωτηθούμε ακόμη γιατί κολακευόμαστε περισσότερο από την εκτίμηση ενός ηγεμόνα παρά από αυτήν ενός ανθρώπου χωρίς αξιοπιστία: και θα δούμε ότι, σε όλες τις περιπτώσεις, η αγάπη μας για την εκτίμηση είναι ανάλογη με τα πλεονεκτήματα που αυτή μας υπόσχεται.

Εάν προτιμάμε, από την εκτίμηση μικρού αριθμού επίλεκτων ανθρώπων, αυτήν ενός πλήθους χωρίς μόρφωση, είναι επειδή, στο πλήθος, βλέπουμε περισσότερους ανθρώπους να υπόκεινται σε αυτό το είδος της επιρροής που επιβάλλει η εκτίμηση στις ψυχές, είναι επειδή ένα μεγαλύτερο πλήθος θαυμαστών υπενθυμίζει πιο συχνά στο πνεύμα μας την ευχάριστη εικόνα των ηδονών που μπορούν να μας προσφέρουν.

Αυτή είναι η αιτία για την οποία, αδιάφοροι για τον θαυμασμό ενός λαού με τον οποίον δεν θα είχαν καμία σχέση, υπάρχουν λίγοι Γάλλοι που συγκινούνταν πολύ από την εκτίμηση που θα είχαν γι' αυτούς οι κάτοικοι του μεγάλου Θιβέτ. Εάν υπάρχουν άνθρωποι που θα ήθελαν να κατακτήσουν την παγκόσμια εκτίμηση, και που θα ήσαν λάτρεις μάλιστα της εκτίμησης της γης των Αυστραλών, αυτή η επιθυμία δεν είναι το αποτέλεσμα μιας μεγαλύτερης αγάπης για την εκτίμηση, αλλά μόνο της συνήθειας που έχουν να ενώνουν την έννοια μιας μεγαλύτερης ευτυχίας με την έννοια μιας μεγαλύτερης εκτίμησης³¹.

Η τελευταία και η πιο ισχυρή απόδειξη αυτής της αλήθειας, είναι η απέχθεια που έχουν για την εκτίμηση³² και η ένδεια που υπάρχει για μεγάλους άνδρες στις εποχές όπου δεν απονέμουν τις πιο μεγάλες ανταμοιβές στην αξία. Φαίνεται ότι ένας άνθρωπος ικανός να αποκτήσει μεγάλα ταλέντα ή μεγάλες αρετές κάνει εάν σιωπηρό συμβόλαιο με το έθνος του, με το οποίο αναλαμβάνει να μορφωθεί με ταλέντα και με χρήσιμες πράξεις στους συμπολίτες του, υπό την προϋπόθεση ότι οι συμπολίτες του ευγνώμονες, προσεκτικοί να τον ανακουφίσουν από τους πόνους του, συσσωρεύουν γύρω του όλες τις ηδονές.

Από την αμέλεια ή την ακρίβεια του λαού να εκπληρώσει αυτές τις σιωπηρές υποχρεώσεις εξαρτάται, σε όλες τις εποχές και τις χώρες, η αφθονία ή η έλλειψη μεγάλων ανδρών.

Δεν αγαπάμε λοιπόν την εκτίμηση για την εκτίμηση, αλλά αποκλειστικά για τα πλεονεκτήματα που αυτή μας προσφέρει. Μάταια θα ήθελε κάποιος να οπλιστεί, ενάντια σε αυτό το συμπέρασμα, σύμφωνα με το παράδειγμα του Κούρτιου: ένα γεγονός σχεδόν μοναδικό δεν αποδεικνύει τίποτε ενάντια στις αρχές που στηρίζονται στις πιο πολυάριθμες εμπειρίες, κυρίως όταν αυτό το ίδιο γεγονός μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε άλλες αρχές και να ερμηνευθεί φυσικά από άλλες αιτίες. Για να κάνουμε έναν Κουρτιο, είναι αρκετό ένας άνθρωπος, κουρασμένος από τη ζωή, να βρίσκεται στην δυστυχισμένη κατάσταση του σώματος που κάνει να αποφασίζουν τόσοι πολλοί Άγγλοι την αυτοκτονία, ή να γεννηθεί, σε μια εποχή με μεγάλη δεισιδαιμονία, όπως αυτή του Κούρτιου, ένας άνθρωπος που, ακόμη πιο φανατικός και πιο πιστός από τους άλλους, να πιστεύει, με την αφοσίωση του, ότι θα αποκτήσει μια θέση ανάμεσα στους θεούς. Στη μια και στην άλλη υπόθεση, μπορεί να αφιερώσει τον εαυτό του

31 Οι άνθρωποι είναι συνηθισμένοι, από τις αρχές μιας καλής εκπαίδευσης, να συγχέουν την έννοια της ευτυχίας με την έννοια της εκτίμησης. Αλλά, με το όνομα εκτίμηση, δεν επιθυμούν πραγματικά παρά τα πλεονεκτήματα που αυτή προσφέρει.

32 Κάνουν λίγα για να αξίζουν την εκτίμηση σε χώρες όπου η εκτίμηση είναι στείρα: αλλά παντού όπου η εκτίμηση προσφέρει μεγάλα πλεονεκτήματα, τρέχουν, όπως ο Λεωνίδας, να υπερασπιστούν με τριακόσιους Σπαρτιάτες το πέρασμα των Θερμοπυλών.

στο θάνατο, είτε για να βάλει τέρμα στις δυστυχίες του, είτε να ανοίξει την είσοδο στις ουράνιες ηδονές.

Το συμπέρασμα αυτού του κεφαλαίου, είναι ότι επιθυμούμε να είμαστε άξιοι εκτίμησης μόνο για να μας εκτιμούν, και ότι επιθυμούμε την εκτίμηση των ανθρώπων μόνο για να απολαμβάνουμε ηδονές που συνδέονται με αυτή την εκτίμηση: η αγάπη της εκτίμησης δεν είναι λοιπόν παρά η κρυμμένη αγάπη της ηδονής. Αλλά υπάρχουν μόνο δυο είδη ηδονών, οι πρώτες είναι οι ηδονές των αισθήσεων, οι άλλες είναι τα μέσα για να αποκτήσουμε αυτές τις ίδιες ηδονές, μέσα που τα έχουμε τοποθετήσει στην τάξη των ηδονών, επειδή η ελπίδα μιας ηδονής είναι αρχή μιας ηδονής, ηδονή εντούτοις που δεν υπάρχει παρά όταν αυτή η ελπίδα μπορεί να πραγματοποιηθεί. Η φυσική ευαισθησία είναι λοιπόν το σπέρμα που παράγει την αλαζονεία και όλα τα άλλα πάθη, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνω την φιλία, η οποία, πιο ανεξάρτητη, φαινομενικά, από την ηδονή των αισθήσεων, αξίζει να την εξετάσω, για να επιβεβαιώσω, με αυτό το τελευταίο παράδειγμα, όλα όσα έχω πει για την προέλευση των παθών.

Κεφάλαιο 14.

Για τη φιλία.

Να αγαπά κανείς, σημαίνει να έχει ανάγκη. Και δεν υπάρχει καμιά φιλία χωρίς ανάγκη, γιατί θα ήταν αποτέλεσμα χωρίς αιτία. Οι άνθρωποι δεν έχουν όλοι τις ίδιες ανάγκες: η φιλία λοιπόν, ανάμεσα τους, θεμελιώνεται σε διαφορετικά κίνητρα. Άλλοι μεν έχουν ανάγκη από ηδονή ή χρήματα, άλλοι δε από εμπιστοσύνη, αυτοί εδώ να συνομιλήσουν, εκείνοι εκεί να εξομολογηθούν τους πόνους τους: κατά συνέπεια, υπάρχουν φίλοι για την ηδονή, για τα χρήματα³³, για τις δολοπλοκίες, για το πνεύμα και για τη δυστυχία. Τίποτα πιο χρήσιμο από το να θεωρούμε την φιλία από αυτή την άποψη, και να σχηματίζουμε σαφείς ιδέες.

Στη φιλία, όπως και στον έρωτα, κάνουμε συχνά μυθιστορήματα: αναζητούμε σ' αυτά παντού ήρωες, νομίζουμε κάθε στιγμή ότι τους έχουμε βρει, κρεμόμαστε από τον πρώτο που έρχεται, τον αγαπάμε όσο πιο λίγο τον γνωρίζουμε και όσο είμαστε περίεργοι να τον γνωρίσουμε. Ικανοποιείται η περιέργεια μας; τον σιχαινόμαστε: δεν έχουμε καθόλου συναντήσει τον ήρωα του μυθιστορήματος μας. Με αυτό τον τρόπο γινόμαστε ικανοί για πάθος, αλλά ανίκανοι για φιλία. Για το ίδιο το συμφέρον της φιλίας, πρέπει λοιπόν να έχουμε σαφή ιδέα.

33 Οι άνθρωποι έχουν σκοτωθεί μέχρι τώρα να επαναλαμβάνουν, ο ένας μετά τον άλλον, ότι δεν πρέπει να υπολογίζουν, ανάμεσα στους φίλους, αυτούς που η ιδιοτελής φιλία τους δεν τους αγαπά παρά για τα χρήματα τους. Αυτό το είδος της φιλίας δεν είναι, χωρίς αμφιβολία το πιο κολακευτικό: αλλά δεν είναι λιγότερο αληθινή φιλία. Οι άνθρωποι αγαπούν, για παράδειγμα, σε έναν γενικό ελεγκτή, τη δύναμη που έχει να τους υποχρεώνει. Στους περισσότερους από αυτούς, η αγάπη για το πρόσωπο ταυτίζεται με την αγάπη για το χρήμα. Γιατί θα αρνούμασταν το όνομα της φιλίας σε αυτό είδος του αισθήματος; Δεν μας αγαπούν για μας τους ίδιους, αλλά, πάντοτε για κάποια άλλη αιτία, και αυτή εδώ αξίζει όσο και μια άλλη. Ένας άνδρας είναι ερωτευμένος με μια γυναίκα: μπορούμε να πούμε ότι δεν την αγαπά, επειδή αγαπά αποκλειστικά σε αυτήν την ομορφιά των ματιών της ή το χρώμα του δέρματος της; Αλλά, θα πει κάποιος, μόλις ο πλούσιος πέσει στην ένδεια, ότι παύουν να τον αγαπούν. Ναι, χωρίς αμφιβολία: αλλά, ότι η ευλογία αλλοιώνει μια γυναίκα, θα διακόψουν συνήθως από αυτήν, και αυτή η διακοπή δεν αποδεικνύει ότι δεν την έχουν καθόλου αγαπήσει όταν ήταν ωραία. Ότι ο φίλος, στον οποίον έχουμε την μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και που εκτιμούμε πιο πολύ την ψυχή του, το πνεύμα του και τον χαρακτήρα του, γίνεται ξαφνικά τυφλός, κουφός και μουγκός, θα λυπόμαστε σε αυτόν την απώλεια του παλαιού μας φίλου, θα σεβαστούμε ακόμη και τη μούμια του: αλλά, στην πραγματικότητα, δεν τον αγαπάμε πλέον, επειδή δεν είναι ο ίδιος άνθρωπος με αυτόν που αγαπήσαμε. Ένας γενικός ελεγκτής που έχει αποπεμφθεί; Δεν τον αγαπούν πλέον: είναι ακριβώς ο φίλος που έχει γίνει ξαφνικά τυφλός, κουφός και μουγκός. Δεν είναι εντούτοις λιγότερο αληθινό ότι ο άνθρωπος που διψάει για χρήματα δεν είχε μεγάλη τρυφερότητα γι' αυτόν που μπορούσε να του τα προσφέρει. Όποιος έχει αυτή την ανάγκη για χρήματα είναι γεννημένος φίλος της θέσης του γενικού ελεγκτή, και αυτού που την κατέχει. Το όνομά του μπορεί να είναι χαραγμένο στην απογραφή των επίπλων και των σκευών που ανήκουν στη θέση. Είναι η ματαιοδοξία μας που μας κάνει να αρνούμαστε να δώσουμε το όνομα της φιλίας στην ιδιοτελή φιλία. Σε αυτό θα παρατηρήσω ότι σε σχέση με τη φιλία, η πιο σταθερή και η πιο διαρκής είναι γενικά αυτή των ενάρετων ανθρώπων: εντούτοις οι ίδιοι οι κακούργοι είναι ικανοί γι' αυτό. Εάν, όπως είμαστε υποχρεωμένοι να συμφωνήσουμε, η φιλία δεν είναι κάτι άλλο εκτός από το αίσθημα που ενώνει δυο ανθρώπους, το να υποστηρίξουμε ότι δεν υπάρχει καθόλου φιλία ανάμεσα σε δυο κακούς, σημαίνει να αρνηθούμε τα πιο αυθεντικά γεγονότα. Μπορούμε να αμφιβάλλουμε ότι δυο συνωμότες, για παράδειγμα, δεν θα μπορούσαν να συνδέονται με την πιο έντονη φιλία; Ότι ο Jaffier δεν αγάπησε τον πλοίαρχο Jacques-Pierre; Ότι ο Οκτάβιος που δεν ήταν βεβαίως ενάρετος άνδρας, δεν αγάπησε τον Μαικήνα που βεβαίως δεν ήταν παρά μια αδύναμη ψυχή; Η δύναμη της αγάπης δεν μετριέται με την εντιμότητα δυο φίλων, αλλά με τη δύναμη του συμφέροντος που τους ενώνει.

Θα παραδεχθώ ότι εξετάζοντας την ως αμοιβαία ανάγκη, δεν μπορούμε να κρύψουμε ότι, σε μεγάλο χρονικό διάστημα, είναι πολύ δύσκολο η ίδια ανάγκη, και κατά συνέπεια, η ίδια φιλία³⁴, να υπάρχει ανάμεσα σε δυο ανθρώπους. Και τίποτα πιο σπάνιο από τις αρχαίες φιλίες³⁵.

Αλλά, εάν το αίσθημα της φιλία, πολύ πιο διαρκές από αυτό του έρωτα, έχει εντούτοις τη γέννηση του, την ανάπτυξη του και τον μαρασμό του, όποιος το γνωρίζει δεν περνά τουλάχιστον από την πιο έντονη φιλία στο πιο δυνατό μίσος, και δεν εκτίθεται καθόλου στο να απεχθάνεται αυτό που αγάπησε. Ένας φίλος φθάνει στο σημείο να του έχει λείψει; Δεν θυμώνει καθόλου εναντίον του, κλαψουρίζει για την ανθρώπινη φύση, και φωνάζει κλαίγοντας: ο φίλος μου δεν έχει πλέον τις ίδιες ανάγκες.

Είναι αρκετά δύσκολο να σχηματίσουμε σαφείς ιδέες για τη φιλία. Όλα όσα μας περιβάλλον ζητούν, από αυτή την άποψη, να μας εξαπατήσουν. Ανάμεσα στους ανθρώπους, υπάρχουν κάποιοι που, για να κάνουν τον εαυτό τους στα ίδια τους τα μάτια πιο άξιο εκτίμησης, υπερβάλλουν στους ίδιους τους εαυτούς τους τα αισθήματα τους για τους φίλους τους, δημιουργούν από τη φιλία συναισθηματικές περιγραφές, και πείθουν τον εαυτό τους ότι είναι για την πραγματικές, μέχρι που η περίπτωση, βγάζοντας από την πλάνη αυτούς και τους φίλους τους, τους μαθαίνει ότι δεν αγαπούσαν τόσο όσο το φαντάζονταν.

Αυτά τα είδη των ανθρώπων προσποιούνται γενικά ότι έχουν την ανάγκη να αγαπούν και να αγαπιούνται πολύ δυνατά. Αλλά, καθώς ποτέ δεν μας κάνουν τόσο έντονη εντύπωση οι αρετές ενός ανθρώπου όσο όταν τον είδαμε για πρώτη φορά, καθώς η συνήθεια μας κάνει αναισθητους στην ομορφιά, στο πνεύμα και ακόμη στα προτερήματα της ψυχής, και ότι τελικά μας συγκινεί βαθιά μόνο η ηδονή της έκπληξης. Ένας πνευματικός άνδρας έλεγε, αστειευόμενος αρκετά, σε αυτό το θέμα, ότι αυτοί που θέλουν να τους αγαπούν τόσο έντονα³⁶ πρέπει, στη φιλία όπως και στον έρωτα, να έχουν πολλές περαστικές ιδιοτροπίες και καθόλου πάθος, επειδή οι στιγμές της αρχής, πρόσθετε, είναι, στο ένα ή στο άλλο είδος, πάντοτε οι πιο έντονες και οι πιο τρυφερές στιγμές.

Αλλά, για έναν άνθρωπο που έχει ψευδαισθήσεις για τον ίδιο του τον εαυτό, υπάρχουν δέκα υποκριτές στη φιλία που προσποιούνται αισθήματα τα οποία δεν δοκιμάζουν, κάνουν το και δεν είναι ποτέ. Ζωγραφίζουν τη φιλία με έντονα χρώματα, αλλά ψεύτικα: καθώς είναι προσεκτικοί αποκλειστικά στο δικό τους

34 Οι συνθήκες στις οποίες δυο φίλοι πρέπει να βρίσκονται, από τη στιγμή που είναι δεδομένες, και γνωστοί οι χαρακτήρες τους, εάν πρέπει να τσακωθούν, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ένας άνθρωπος με μεγάλο πνεύμα, προλέγοντας τη στιγμή όπου αυτοί οι δυο άνθρωποι θα πάψουν να είναι αμοιβαία χρήσιμοι, θα μπορούσε να υπολογίσει τη στιγμή της ρήξης τους, όπως ο αστρονόμος υπολογίζει τη στιγμή της έκλειψης.

35 Δεν πρέπει να συγχέουμε με την φιλία τους δεσμούς της συνήθειας, τον αξιόλογο σεβασμό που έχουμε για μια ομολογημένη φιλία, και τελικά αυτό το ευτυχισμένο σημείο τιμής το τόσο χρήσιμο στην κοινωνία, που μας κάνει να συνεχίζουμε να ζούμε με αυτούς που ονομάζουμε φίλους μας. Θα τους προσφέραμε τις ίδιες υπηρεσίες που θα μας είχαν προσφέρει όταν είχαμε για αυτούς τα πιο δυνατά συναισθήματα: αλλά, στην πραγματικότητα, η παρουσία τους δεν μας είναι πλέον απαραίτητη, και δεν τους αγαπάμε πλέον.

36 Η φιλία δεν είναι, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι, ένα αιώνιο αίσθημα τρυφερότητας, επειδή οι άνθρωποι δεν κάνουν τίποτε συνεχώς. Ανάμεσα στους πιο τρυφερούς φίλους, υπάρχουν στιγμές τρυφερότητας και ψυχρότητας, όπου αυτές της ψυχρότητας είναι πολύ σπάνιες.

συμφέρον, θέλουν μόνο να υποχρεώσουν τους άλλους να γίνουν μοντέλα, προς όφελός τους, σύμφωνα με το πορτρέτο που ζωγραφίζουν γι' αυτό το πάθος³⁷.

Εκτεθειμένοι σε τόσα σφάλματα, είναι λοιπόν πολύ δύσκολο να σχηματίσουν σαφείς έννοιες για την φιλία. Αλλά, θα πει κάποιος, ποιο είναι το κακό στο να μεγαλοποιεί λίγο τη δύναμη αυτού του αισθήματος; Το κακό να συνηθίζουν τους ανθρώπους να απαιτούν από τους φίλους του τελειότητες που δεν υπάρχουν στη φύση του ανθρώπου.

Γοητευμένοι από παρόμοιες απεικονίσεις, αλλά τελικά φωτισμένοι από την εμπειρία, μια απειρία ανθρώπων που έχουν γεννηθεί ευαίσθητοι, αλλά κουρασμένοι να τρέχουν συνεχώς πίσω από μια χίμαιρα, σιχαίνονται την φιλία, για την οποία ήταν κατάλληλοι, εάν δεν είχαν σχηματίσει για αυτήν ιδέα που θα ήταν πάρα πολύ ρομαντική.

Η φιλία προϋποθέτει ανάγκη, όσο αυτή η ανάγκη θα είναι πιο έντονη, τόσο η φιλία θα είναι πιο δυνατή: η ανάγκη είναι λοιπόν το μέτρο του αισθήματος. Έστω ότι αφού έχουν ξεφύγει από το ναυάγιο, ένας άνδρας και μια γυναίκα σώζονται σε ένα έρημο νησί. Έστω ότι εκεί, χωρίς ελπίδα να δουν ξανά την πατρίδα τους, είναι αναγκασμένοι να δανεισθούν την κοινή τους βοήθεια για να υπερασπίσουν τους εαυτούς τους από τα άγρια θηρία, για να ζήσουν και να ξεφύγουν από την απελπισία: καμία φιλία δεν είναι πιο έντονη από αυτήν αυτού του άνδρα και αυτής της γυναίκας, που θα αισθάνονταν αμοιβαία απέχθεια, εάν είχαν μείνει στο Παρίσι. Εάν συμβεί ο ένας από τους δυο να χαθεί; Ο άλλος έχει πραγματικά χάσει το άλλο μισό του, κανένας πόνος δεν είναι ίσος με τον πόνο του: πρέπει να έχει κάποιος κατοικήσει ένα έρημο νησί, για να αισθανθεί όλη τη βιαιότητα του πόνου.

Αλλά, εάν η δύναμη της φιλίας είναι πάντοτε ανάλογη με τις ανάγκες μας, υπάρχουν, κατά συνέπεια, μορφές κυβέρνησης, ήθη, καταστάσεις και τελικά αιώνες πιο ευνοϊκοί για την φιλία απ' όσο είναι κάποιοι άλλοι. Στις εποχές του ιπποτισμού, όπου διάλεγε κάποιος σύντροφο στα όπλα, ή δύο ιππότες μοιράζονταν τη δόξα και τον κίνδυνο, όπου η δειλία του ενός μπορούσε να στοιχίσει τη ζωή και την τιμή του άλλου. Τότε, καθώς γινόταν πιο προσεκτικός στην επιλογή των φίλων του από το δικό του το συμφέρον, συνδέονταν πιο δυνατά με αυτούς.

Όταν η μόδα των μονομαχιών πήρε τη θέση της ιπποσύνης, οι άνθρωποι, που κάθε μέρα ήταν εκτεθειμένοι μαζί στο θάνατο, έπρεπε οπωσδήποτε να είναι πολύ αγαπητοί ο ένας στον άλλον. Τότε η φιλία έχαιρε μεγάλου σεβα-

37 Ίσως χρειάζεται θάρρος, και ο ίδιος να είναι ικανός για φιλία, για να τολμήσει κάποιος να της δώσει σαφή έννοια. Είναι τουλάχιστον βέβαιος ότι θα ξεσηκώσει εναντίον του τους υποκριτές της φιλίας: υπάρχουν αυτά τα είδη ανθρώπων όπως άτολμοι άνθρωποι, που διηγούνται πάντοτε τα κατορθώματά τους. Αυτοί που θεωρούν τους εαυτούς τους ικανούς για αισθήματα φιλίας ας διαβάσουν το έργο Τόξαρις ή Περί Φιλίας του Λουκιανού, ας αναρωτηθούν εάν είναι ικανοί για πράξεις που η φιλία έκανε να κάνουν οι Σκύθες και οι Έλληνες; Εάν αναρωτηθούν με καλή πίστη, θα παραδεχθούν ότι, σε αυτόν τον αιώνα, δεν έχουμε καθόλου ιδέα για αυτό το είδος της φιλίας. Και, στους Σκύθες και τους Έλληνες, η φιλία είχε τεθεί στην τάξη των αρετών. Ένας Σκύθης δεν μπορούσε να έχει περισσότερους από δυο φίλους, αλλά για να τους βοηθήσει, είχε το δικαίωμα να αναλάβει τα πάντα. Ήταν εν μέρει η αγάπη για την εκτίμηση που τους διέπνεε που λάμβανε το όνομα της φιλίας. Επειδή μόνη της η φιλία δεν θα ήταν τόσο θαρραλέα.

σμού και υπολογιζόταν ανάμεσα στις αρετές: προϋπέθετε τουλάχιστον, στους μονομάχους και τους ιππότες, μεγάλη τιμιότητα και αξία. Αρετές που τιμούσαν πολύ και που έπρεπε τότε να τις τιμούν εξαιρετικά, επειδή αυτές οι αρετές ήσαν σχεδόν πάντοτε σε ισχύ³⁸.

Είναι καλό να θυμόμαστε κάποτε ότι οι ίδιες αρετές παίρνουν, σε διαφορετικές εποχές, μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία, σύμφωνα με την άνιση ωφέλεια που έχουν σε κάθε αιώνα.

Ποιος αμφιβάλλει ότι, σε εποχές ταραχών και επαναστάσεων και σε μια μορφή κυβέρνησης που προσφέρεται στις φατρίες, η φιλία δεν είναι πιο δυνατή και πιο γενναία απ' ό τι είναι σε κατάσταση ηρεμίας; Η ιστορία προσφέρει, σε αυτό το είδος, χίλια παραδείγματα ηρωισμού! Τότε η φιλία προϋποθέτει, σε έναν άνδρα, θάρρος, διακριτικότητα, σταθερότητα, διαφωτισμό και φρόνηση, προτερήματα που, απολύτως αναγκαία σε τέτοιες στιγμές ταραχών, και σπάνια συγκεντρωμένα στον ίδιο άνδρα, πρέπει να τον κάνουν εξαιρετικά αγαπητό στον φίλο του.

Εάν, στα τωρινά μας ήθη, δεν απαιτούμε πλέον τα ίδια προτερήματα³⁹ από τους φίλους μας, είναι επειδή αυτά τα προτερήματα μας είναι άχρηστα, είναι επειδή δεν έχουμε πλέον σημαντικά μυστικά να εμπιστευθούμε, μάχες να δώσουμε, και ότι δεν έχουμε ανάγκη, κατά συνέπεια, ούτε από τη φρόνηση, ούτε από τον διαφωτισμό, ούτε από την διακριτικότητα, ούτε από το θάρρος του φίλου μας.

Στην παρούσα μορφή της κυβέρνησης μας, οι ιδιώτες δεν ενώνονται από κανένα κοινό συμφέρον. Για να κάνει κάποιος περιουσία, έχει λιγότερο ανάγκη από φίλους παρά από προστάτες. Ανοίγοντας την είσοδο όλων των σπιτιών, η πολυτέλεια, και αυτό που ονομάζεται το πνεύμα της κοινωνίας, έχει γλιτώσει μια απειρία ανθρώπων από την ανάγκη της φιλίας. Κανένα κίνητρο, κανένα συμφέρον δεν είναι τώρα αρκετό για να μας κάνει να υπομείνουμε τα πραγματικά ή τα φαινομενικά μειονεκτήματα των φίλων μας. Δεν υπάρχει λοιπόν πλέον φιλία⁴⁰, δεν συνδέουμε πλέον στη λέξη φίλος τις ίδιες έννοιες που συνδέαμε άλλοτε, μπορούμε λοιπόν, σε αυτόν τον αιώνα, να αναφωνήσουμε μαζί με τον Αριστοτέλη⁴¹: *Φίλοι μου! Δεν υπάρχουν πλέον φίλοι.*

38 Η έννοια του γενναίου άνδρα ήταν τότε συνώνυμη με αυτή του έντιμου άνδρα. Και σαν υπόλειμμα αυτής της αρχαίας χρήσης λέμε ακόμη ένας γενναίος άνδρας, για να εκφράσουμε έναν πιστό και τίμιο άνδρα.

39 Σε αυτόν τον αιώνα, η φιλία δεν απαιτεί σχεδόν κανένα προτέρημα. *Μια απειρία ανθρώπων εμφανίζονται σαν πραγματικοί φίλοι, για να είναι κάτι σε αυτόν τον κόσμο. Άλλοι μιν γίνονται κοινοί σύμβουλοι των υποθέσεων των άλλων, για να ξεφύγουν από την ανία να μην έχουν να κάνουν τίποτα. Άλλοι προσφέρουν υπηρεσίες, αλλά κάνουν τους ανθρώπους που έχουν υποχρεώσει να πληρώσουν ακριβά γι' αυτούς την τιμή της ανίας και της απώλειας της ελευθερίας τους, κάποιοι άλλοι τελικά θεωρούν τους εαυτούς τους πολύ άξιους για φιλία, επειδή θα είναι βέβαιοι φύλακες μιας κατάθεσης, και ότι έχουν την αρετή ενός χρηματοκιβωτίου.*

40 Έτσι, η παροιμία λέει, πρέπει να λέμε στον εαυτό μας ότι έχουμε πολλούς φίλους, και να σκεπτόμαστε ότι έχουμε λίγους.

41 Ο καθένας επαναλαμβάνει, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ότι δεν υπάρχουν καθόλου φίλοι, και ο καθένας, ιδιαίτερος, υποστηρίζει ότι είναι καλός φίλος. Για να προβάλλουμε δυο προτάσεις τόσο αντιφατικές, πρέπει σε σχέση με τη φιλία να υπάρχουν πολλοί υποκριτές και πολλοί άνθρωποι που αγνοούν τον εαυτό τους.

Αλλά, εάν υπάρχουν αιώνες, ήθη, και μορφές κυβέρνησης όπου έχουμε περισσότερο ή λιγότερο ανάγκη από φίλους, και εάν η δύναμη της φιλίας είναι πάντοτε ανάλογη με την ζωηρότητα αυτής της ανάγκης, υπάρχουν επίσης καταστάσεις όπου η καρδιά ανοίγεται πιο εύκολα στην φιλία: και είναι συνήθως αυτές όπου έχουμε πιο συχνά την ανάγκη της βοήθειας των άλλων.

Οι δυστυχείς είναι γενικά οι πιο τρυφεροί φίλοι: ενωμένοι από μια κοινότητα δυστυχίας, απολαμβάνουν, καθώς λυπούνται για τα κακά του φίλου τους, την ηδονή να λυπούνται για τον ίδιο τον εαυτό τους.

Αυτό που λέω για καταστάσεις, το λέω για χαρακτήρες: υπάρχουν τέτοιοι που δεν μπορούν να στερηθούν τους φίλους. Οι πρώτοι είναι αυτοί οι αδύνατοι και ασθενείς χαρακτήρες, που, σε όλη τους τη συμπεριφορά, δεν αποφασίζουν παρά με τη βοήθεια και τη συμβουλή των άλλων: οι δεύτεροι είναι αυτοί οι μελαγχολικοί χαρακτήρες, αυστηροί, δεσποτικοί, και που, θερμοί φίλοι αυτών που τυραννούν, είναι αρκετά όμοιοι με την μία από τις γυναίκες του Σωκράτη, που, στην είδηση του θανάτου αυτού του μεγάλου άνδρα, εγκατέλειψε τον εαυτό της σε πόνο πιο έντονο από αυτόν της δεύτερης, επειδή αυτή εδώ, που είχε ήπιο και αξιαγάπητο χαρακτήρα, δεν έχανε στο Σωκράτη παρά έναν σύζυγο, ενώ η άλλη έχανε σε αυτόν τον μάρτυρα των ιδιοτροπιών της, και τον μόνο άνδρα που θα μπορούσε να τις υποφέρει.

Υπάρχουν τελικά άνδρες απαλλαγμένοι από κάθε φιλοδοξία, και από κάθε δυνατό πάθος, και που αντλούν τις απολαύσεις τους από την συνομιλία με τους μορφωμένους ανθρώπους. Στα ήθη μας του παρόντος, οι άνθρωποι αυτού του είδους, εάν είναι ενάρετοι, είναι οι πιο τρυφεροί και οι πιο σταθεροί φίλοι. Η ψυχή τους, πάντοτε ανοικτή στην φιλία, γνωρίζει όλη την γοητεία της. Μην έχοντας, σύμφωνα με την υπόθεση μου, κανένα πάθος που θα μπορούσε να εξισοροπήσει σε αυτούς αυτό το αίσθημα, γίνεται η μοναδική τους ανάγκη: και είναι ικανοί για μια πολύ φωτισμένη και πολύ θαρραλέα φιλία, χωρίς να είναι εντούτοις τέτοια όπως αυτή των Ελλήνων και των Σκύθων.

Για τον αντίθετο λόγο, είμαστε γενικά τόσο λιγότερο ικανοί για φιλία, όσο είμαστε πιο ανεξάρτητοι από άλλους ανθρώπους. Και οι πλούσιοι και οι δυνατοί δεν είναι γενικά ευαίσθητοι στην φιλία, περνούν μάλιστα κανονικά για σκληροί άνθρωποι. Πράγματι, είτε οι άνθρωποι είναι φυσικά σκληροί κάθε φορά που μπορούν να μην τιμωρούνται, είτε οι πλούσιοι και οι ισχυροί θεωρούν την αθλιότητα των άλλων σαν μομφή για την ευτυχία τους, είτε τελικά θέλουν να απαλλαγούν από τις ενοχλητικές αιτήσεις των δυστυχισμένων, είναι βέβαιο ότι κακομεταχειρίζονται σχεδόν πάντοτε τον δυστυχή⁴². Η θέα του δυστυχισμένου φέρνει, στους περισσότερους ανθρώπους, το αποτέλεσμα του κεφαλιού της Μέδουσας: στη θέα του, οι καρδιές μεταβάλλονται σε βράχους.

Υπάρχουν ακόμη άνθρωποι που είναι αδιάφοροι στην φιλία, και είναι αυτοί που αρκούνται στους εαυτούς τους⁴³. Συνηθισμένοι να αναζητούν, να βρίσκουν την ευτυχία στον εαυτό τους, και εξάλλου πάρα πολύ φωτισμένοι για να

Αυτοί οι τελευταίοι, όπως έχω είδη πει, θα εξεγερθούν ενάντια σε κάποιες προτάσεις αυτού του κεφαλαίου. Θα έχω εναντίον μου τις κραυγές τους, και δυστυχώς, θα έχω υπέρ μου την εμπειρία.

42 Το μικρότερο λάθος που κάνει είναι επαρκής πρόφαση για να του αρνηθεί κάθε βοήθεια: θέλουν οι δυστυχισμένοι να είναι τέλειοι.

δοκιμάσουν ξανά την ευχαρίστηση να είναι κορόιδα, δεν μπορούν να διατηρήσουν την ευτυχισμένη άγνοια της κακίας των ανθρώπων (πολύτιμη άγνοια, η οποία, κατά την πρώτη νεότητα, συσφίγγει τόσο δυνατά τους δεσμούς της φιλίας): και είναι ελάχιστα ευαίσθητοι στη γοητεία αυτού του αισθήματος, όχι ότι δεν είναι ικανοί να το αισθανθούν. *Υπάρχουν συχνά, όπως είπε μια γυναίκα με πολύ πνεύμα, λιγότεροι αναισθητοι άνδρες, από όσο απογοητευμένοι άνδρες.*

Από αυτά που είπα συνάγεται, ότι η δύναμη της φιλίας είναι πάντοτε ανάλογη με την ανάγκη που έχουν οι άνθρωποι οι μεν για τους δε⁴⁴, και ότι αυτή η ανάγκη ποικίλει ανάλογα με τη διαφορά των αιώνων, των ηθών, των μορφών κυβέρνησης, των καταστάσεων και των χαρακτήρων. Αλλά, θα πει κάποιος, εάν η φιλία προϋποθέτει πάντοτε μιαν ανάγκη, δεν είναι τουλάχιστον φυσική ανάγκη. Τι είναι ένας φίλος; Ένας γονέας της επιλογής μας. Επιθυμούμε έναν

43 Υπάρχουν λίγοι άνθρωποι σε αυτή την περίπτωση: και αυτή η δύναμη να αρκούμαστε στον ίδιο τον εαυτό μας, την οποίαν κάνουν σύμβολο της θεότητας, και που είμαστε υποχρεωμένοι να την σεβόμαστε, τίθεται πάντοτε στην τάξη των φαυλοτήτων, όταν την συναντούμε σε έναν άνθρωπο. Με αυτό τον τρόπο επικρίνουμε, με μια ονομασία αυτό που θαυμάζουμε με κάποια άλλη ονομασία. Πόσες φορές δεν έχουμε επικρίνει, με την ονομασία της αναισθησίας, στον de Fontenelle τη δύναμη που είχε να αρκείται στον εαυτό του, δηλαδή, να είναι ένας από τους πιο σοφούς και τους πιο ευτυχισμένους ανθρώπους!

Εάν οι μεγάλοι της Μαδαγασκάρης κάνουν πόλεμο εναντίον όλων αυτών από τους γείτονες τους που τα κοπάδια τους είναι πιο πολυάριθμα από τα δικά τους, εάν επαναλαμβάνουν πάντοτε αυτά τα λόγια αυτοί εκεί είναι εχθροί μας, που είναι πιο πλούσιοι και πιο ευτυχισμένοι από ότι είμαστε εμείς, μπορούμε να διαβεβαιώσουμε ότι, σύμφωνα με το παράδειγμα τους, οι περισσότεροι άνθρωποι κάνουν πόλεμο με όμοιο τρόπο στο σοφό. Αποστρέφονται σε αυτόν μια μετριότητα χαρακτήρα, που περιορίζοντας τις επιθυμίες του σε αυτά που κατέχει, κάνει κριτική της συμπεριφοράς τους, και καθιστά το σοφό τόσο ανεξάρτητο από αυτούς. Θεωρούν αυτή την ανεξαρτησία ως το σπέρμα όλων των φαυλοτήτων, επειδή αντιλαμβάνονται ότι σε αυτούς η πηγή της ανθρωπότητας θα εξαντλείτο ταυτόχρονα με αυτήν των αμοιβαίων αναγκών.

Αυτοί οι σοφοί εντούτοις πρέπει να είναι πολύ αγαπητοί στην κοινωνία. Εάν η ακραία σοφία τους κάνει κάποτε αδιάφορους στη φιλία των ιδιωτών, τους κάνει επίσης, όπως το αποδεικνύει το παράδειγμα του *αβά* του Αγίου Πέτρου και του de Fontenelle, να σκορπίζουν στην ανθρωπότητα τα αισθήματα της τρυφερότητας που τα έντονα πάθη μας υποχρεώνουν να συγκεντρώνουμε σε ένα μόνο άτομο. Πολύ διαφορετικός από αυτούς τους ανθρώπους που δεν είναι καλοί παρά επειδή είναι κορόιδα, και που η καλοσύνη τους μειώνεται στο βαθμό που το πνεύμα τους φωτίζεται, μόνο ο σοφός μπορεί να είναι σταθερά καλός, γιατί μόνο αυτός γνωρίζει τους ανθρώπους. Η κακία τους δεν τον ερεθίζει καθόλου: δεν βλέπει σε αυτούς, όπως ο Δημόκριτος, παρά τρελούς ή παιδιά που θα ήταν γελοίο να θυμώνει με αυτούς, και που είναι άξιοι περισσότερο λύπης παρά θυμού. Τους θεωρεί τελικά με το βλέμμα του μηχανικού που παρατηρεί τη λειτουργία μιας μηχανής: χωρίς να προσβάλλει την ανθρωπότητα, παραπονιέται για τη φύση που συνδέει την διατήρηση ενός όντος με την καταστροφή ενός άλλου, που, για να τραφεί, επιτάσσει στο γεράκι να αρπάζει με τα νύχια του το περιστέρι, το περιστέρι να καταβροχθίζει το έντομο, και που κάνει από κάθε ον έναν δολοφόνο.

Εάν μόνο οι νόμοι είναι κριτές χωρίς θυμό, ο σοφός από αυτή την άποψη, είναι όμοιος με τους νόμους. Η αδιαφορία του είναι πάντοτε δίκαιη, και πάντοτε αμέριστη, πρέπει να θεωρείται σαν μια από τις πιο μεγάλες αρετές του ανθρώπου με θέση, που μια τόσο μεγάλη ανάγκη για φίλους τον αναγκάζει πάντοτε για κάποια αδικία.

Μόνο ο σοφός, τελικά, μπορεί να είναι γενναιόδωρος, επειδή είναι ανεξάρτητος. Αυτοί που ενώνονται με δεσμούς μιας αμοιβαίας ωφέλειας δεν μπορούν να είναι γενναιόδωροι μεταξύ τους. Η φιλία δεν κάνει παρά ανταλλαγές, μόνο η ανεξαρτησία κάνει δώρα.

44 Εάν αγαπούσαμε τον φίλο μας γι' αυτόν τον ίδιο, δεν θα σκεπτόμασταν ποτέ τίποτα άλλο πέραν από την ευτυχία του, δεν θα τον κατακρίναμε για το χρόνο που περνά χωρίς να μας βλέπει ή να μας γράφει: προφανώς, θα λέγαμε, ασχολείται με πιο ευχάριστα πράγματα, και θα χαιρόμασταν για την ευτυχία του.

φίλο, για να ζήσουμε κατά κάποιο τρόπο σε αυτόν, για να ανοίξουμε την καρδιά μας στην δική του, και να απολαμβάνουμε μια συνομιλία που η εμπιστοσύνη την κάνει πάντοτε εξαιρετική. Αυτό το πάθος δεν βασίζεται λοιπόν ούτε στο φόβο του πόνου, ούτε στην αγάπη των φυσικών ηδονών. Αλλά, θα απαντήσω, που στηρίζεται η γοητεία της συνομιλίας με έναν φίλο; Στην ευχαρίστηση να μιλήσουμε για τον εαυτό μας. Η τύχη μας έχει βάλει σε μια ευχάριστη κατάσταση; Συζητούμε με τον φίλο μας για τα μέσα για να αυξήσουμε τα αγαθά μας, τα αξιώματά μας, την πίστη μας και την φήμη μας. Βρισκόμαστε σε αθλιότητα; Αναζητούμε με αυτόν το ίδιο φίλο τα μέσα για να ξεφύγουμε από την ένδεια, και ο λόγος του μας απαλλάσσει τουλάχιστον, στη δυστυχία, από την ενόχληση των αδιάφορων συζητήσεων. Μιλάμε πάντοτε στον φίλο μας για τους πόνους μας και τις ηδονές μας. Αλλά, εάν δεν είναι αληθινές ηδονές και αληθινοί πόνοι, όπως έχω αποδείξει πιο πάνω, παρά μόνο οι φυσικές ηδονές και οι φυσικοί πόνοι, εάν τα μέσα για να τις αποκτήσουμε δεν είναι παρά ηδονές ελπίδας που προϋποθέτουν την ύπαρξη των πρώτων, και που δεν είναι κατά κάποιο τρόπο παρά μια συνέπεια τους, έπεται ότι η φιλία, όπως και η φιλαργυρία, η υπερηφάνεια, η φιλοδοξία και τα άλλα πάθη, είναι το άμεσο αποτέλεσμα της φυσικής ευαισθησίας.

Σαν τελευταία απόδειξη αυτής της αλήθειας, θα δείξω ότι με τη βοήθεια αυτών των ίδιων πόνων και αυτών των ίδιων ηδονών, μπορούμε να διεγείρουμε σε μας όλα τα είδη των παθών, και ότι έτσι οι πόνοι και οι ηδονές των αισθήσεων είναι το σπέρμα που παράγει κάθε αίσθημα.

Κεφάλαιο 15.

Ότι ο φόβος των πόνων ή η επιθυμία των φυσικών ηδονών μπορούν να ανάψουν μέσα μας όλα τα είδη των παθών.

Ας ανοίξουμε την ιστορία, και θα δούμε ότι, σε όλες τις χώρες όπου ορισμένες αρετές ενθαρρύνονταν από την ελπίδα των ηδονών των αισθήσεων, αυτές οι αρετές είναι οι πιο κοινές και έχουν ρίξει την πιο μεγάλη λάμψη.

Γιατί οι Κρήτες, οι Βοιωτοί και γενικά όλοι οι λαοί που είναι πιο πολύ παραδομένοι στον έρωτα, ήσαν οι πιο θαρραλέοι; Είναι επειδή, σε αυτές τις χώρες, οι γυναίκες δεν έδιναν της προτίμησή τους παρά στους πιο γενναίους, είναι επειδή οι ηδονές του έρωτα, όπως παρατηρούν ο Πλούταρχος και ο Πλάτων, είναι οι πιο κατάλληλες για να εξυψώσουν την ψυχή των λαών, και η πιο άξια ανταμοιβή των ηρώων και των ενάρετων ανδρών. Είναι μάλλον από αυτό το κίνητρο που η Ρωμαϊκή Σύγκλητος, ποταπή κόλακας του καίσαρα, θέλησε, σύμφωνα με την αναφορά κάποιων ιστορικών, να του παραχωρήσει με έναν επείγοντα νόμο το δικαίωμα της απόλαυσης όλων Ρωμαίων γυναικών: είναι και αυτό που, σύμφωνα με τα ήθη των Ελλήνων, έκανε τον Πλάτωνα να πει ότι το πιο ωραίο έπρεπε, μετά το τέλος της μάχης, να είναι η ανταμοιβή του πιο γενναίου, πρόγραμμα για το οποίο ο ίδιος ο Επαμεινώνδας είχε κάποια ιδέα, επειδή παρέταξε στην μάχη των Λεύκτρων τον εραστή δίπλα στην ερωμένη του, πρακτική που την θεωρούσε ως την πιο κατάλληλη για να εξασφαλίσει τη στρατιωτική επιτυχία. Ποια δύναμη, πράγματι, δεν έχουν επάνω μας οι ηδονές των αισθήσεων! Έκαναν το ιερό τάγμα των Θηβαίων ένα ανίκητο τάγμα, ενέπνεαν το μεγαλύτερο θάρρος στους αρχαίους λαούς, όταν οι νικητές μοίραζαν μεταξύ τους τα πλούτη και τις γυναίκες των ηττημένων, διαμόρφωσαν τελικά τον χαρακτήρα αυτών των ενάρετων Σαμιτιών, στους οποίους η πιο μεγάλη ομορφιά ήταν το βραβείο της πιο μεγάλης αρετής.

Για να βεβαιωθούμε για αυτή την αλήθεια με ένα πιο λεπτομερές παράδειγμα, ας εξετάσουμε με ποια μέσα ο περίφημος Λυκούργος έβαλε στην καρδιά των συμπολιτών του τον ενθουσιασμό και στην κυριολεξία τον πυρετό της αρετής, και θα δούμε ότι, εάν κανένας λαός δεν ξεπέρασε τους Λακεδαιμονίους στην ανδρεία, είναι επειδή κανένας λαός δεν τίμησε περισσότερο την αρετή και δεν γνώρισε καλύτερα να ανταμείβει την αξία. Ας θυμηθούμε αυτές τις επίσημες γιορτές, όπου, σύμφωνα με τους νόμους του Λυκούργου, οι νέες και ωραίες γυναίκες της Λακεδαίμονας προχωρούσαν μισόγυμνες, χορεύοντας, στην συνάθροιση του λαού. Ήταν εκεί που παρουσία του έθνους, προσέβαλλαν, με σατυρικά βέλη, αυτούς που παραδέχονταν ότι έδειξαν κάποια αδυναμία στη μάχη, και που επευφημούσαν, με τα τραγούδια τους, τους νέους μαχητές που είχαν διακριθεί με κάποια λαμπερά κατορθώματα. Αλλά, ποιος αμφιβάλει ότι ο δειλός, όντας στόχος, ενώπιον ενός ολόκληρου λαού, στους πικρόχολους σαρκασμούς αυτών των νέων κοριτσιών, βασανίζεται από τα μαρτύρια της ντροπής και της σύγχυσης, δεν θα έπρεπε να κατατρώγεται από την πιο τρομερή μεταμέλεια; Τι θρίαμβος, αντίθετα, για τον νεαρό ήρωα που δεχόταν τον φοίνικα της δόξας από τα χέρια της ομορφιάς, που διάβαζε την εκτίμηση στα μέτωπα των γερόντων, τον έρωτα στα μάτια αυτών των νεα-

ρών κοριτσιών, και την βεβαιότητα αυτών των ερώτων που μόνη η ελπίδα τους είναι ηδονή; Μπορούμε να αμφιβάλλουμε ότι τότε αυτός ο νεαρός πολεμιστής δεν ήταν μεθυσμένος από αρετή; Και οι Σπαρτιάτες, πάντοτε ανυπόμονοι για τη μάχη, έσπευδαν με πάθος στους εχθρικούς σχηματισμούς, και από κάθε πλευρά περιβαλλόμενοι από το θάνατο, δεν αντιμετώπιζαν άλλο πράγμα από την δόξα. Όλα συνέκλιναν, σε αυτή τη νομοθεσία, να μεταμορφώσουν τους άνδρες σε ήρωες. Αλλά, για να την καθιερώσει, έπρεπε ο Λυκούργος, πεισμένος ότι η ηδονή είναι το μοναδικό και καθολικό κίνητρο των ανθρώπων, να είχε αντιληφθεί ότι οι γυναίκες, που, παντού αλλού, έμοιαζαν, σαν άνθη ενός ωραίου κήπου, να είναι φτιαγμένες μόνο για το στολίδι της γης και την ηδονή των ματιών, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για πιο ευγενική χρήση, ότι αυτό το φύλο, εξευτελισμένο και υποβαθμισμένο σε όλους σχεδόν τους λαούς του κόσμου, μπορούσε να εισέλθει από κοινού με τους άνδρες στην δόξα, να μοιραστεί με αυτούς τις δάφνες που τους έκανε να μαζεύουν, και να γίνει τελικά ένα τα πιο ισχυρά κίνητρα της νομοθεσίας.

Πράγματι, εάν η ηδονή του έρωτα είναι για τους άνδρες η πιο έντονη ηδονή, ποιο γόνιμο σπέρμα θάρρους είναι κλεισμένο μέσα σε αυτή την ηδονή, και ποιο πάθος για την αρετή μπορεί να εμπνεύσει η επιθυμία για τις γυναίκες⁴⁵;

Όποιος εξετάσει τον εαυτό του σε αυτό το σημείο θα αντιληφθεί ότι, εάν η συνέλευση των Σπαρτιατών ήταν πιο πολυάριθμη, ότι εάν είχαν γεμίσει τον δειλό με μεγαλύτερη ατίμωση, ότι εάν ήταν δυνατό να έχουν δώσει ακόμη μεγαλύτερο σεβασμό και τιμές στην αξία, η Σπάρτη θα είχε φέρει ακόμη πιο μακριά τον ενθουσιασμό για την αρετή.

Ας υποθέσουμε, για να το αποδείξουμε, ότι, εισδύοντας, εάν μπορώ να εκφραστώ με αυτό τον τρόπο, πιο βαθιά στις βλέψεις της φύσης, θα είχε φαντασθεί ότι στολίζοντας τις ωραίες γυναίκες με τόσα θέλητρα, και συνδέοντας την πιο μεγάλη ηδονή με την απόλαυση τους, η φύση θα ήθελε να δώσει την ανταμοιβή για την πιο μεγάλη αρετή: ας υποθέσουμε επίσης ότι σύμφωνα το παράδειγμα αυτών των παρθένων που ήσαν αφιερωμένες στην Ίσιδα ή την Εστία, οι πιο ωραίες Σπαρτιάτισσες θα ήσαν αφιερωμένες στην αξία, ότι, εμφανιζόμενες γυμνές στις συνελεύσεις, θα τις έπαιρναν οι πολεμιστές σαν βραβείο για την ανδρεία τους, και ότι αυτοί οι νεαροί ήρωες θα είχαν δοκιμάσει την ίδια στιγμή τη διπλή μέθη του έρωτα και της δόξας. Όσο περίεργο και όσο μακριά από τα ήθη μας είναι αυτή η νομοθεσία, είναι βέβαιο ότι θα είχε κάνει τους Σπαρτιάτες ακόμη πιο ενάρετους και πιο άξιους, επειδή η δύναμη της αρετής είναι πάντοτε ανάλογη με το βαθμό της ηδονής που της προσφέρουμε ως ανταμοιβή.

Θα παρατηρήσω, σε αυτό το θέμα, ότι αυτό το έθιμο, το τόσο περίεργο στην εμφάνιση, είναι σε χρήση στο βασίλειο του Bisnagar, που πρωτεύουσα του είναι η Narsingue. Για να εξυψώσει το θάρρος των πολεμιστών του, ο βασιλιάς αυτού του κράτους, σύμφωνα με τις αναφορές των περιηγητών, αγοράζει, τρέφει και ντύνει, με τον πιο γενναιόδωρο και τον πιο εξαιρετικό τρόπο, τις πιο γοητευτικές γυναίκες, αποκλειστικά προορισμένες για τις ηδονές των πολεμιστών που έχουν ξεχωρίσει για κάποιες εξαιρετικές πράξεις. Με αυτό τον

45 Σε πιο φοβερό κίνδυνο ο ίδιος ο Δαβίδ δεν έσπευσε, όταν, για να αποκτήσει την Michol, υποχρεώθηκε να κόψει και να φέρει στον Σαούλ τις ακροποσθίες διακοσίων Φιλιισταίων;

τρόπο, εμπνέει το πιο μεγάλο θάρρος στους υπηκόους του, προσελκύει στην αυλή του όλους τους πολεμιστές των γειτονικών λαών, οι οποίοι, κολακούμενοι από την ελπίδα να απολαύσουν αυτές τις ωραίες γυναίκες, εγκαταλείπουν την χώρα τους και εγκαθίστανται στην Narsingue, όπου δεν τρέφονται παρά από το κρέας λιονταριών και τίγρεων, και δεν πίνουν τίποτα εκτός από το αίμα αυτών των ζώων⁴⁶.

Συμπεραίνεται από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω, ότι οι πόνοι και οι ηδονές των αισθήσεων μας εμπνέουν κάθε είδους πάθη, συναισθήματα και αρετές. Να γιατί, χωρίς τη βοήθεια των αιώνων ή μακρινών χωρών, θα αναφέρω, σαν τελευταία απόδειξη αυτής της αλήθειας, αυτούς του αιώνες του ιπποτισμού, όπου οι γυναίκες δίδασκαν συγχρόνως στους μαθητευόμενους ιππότες την τέχνη του έρωτα και την κατήχηση.

Εάν σε αυτή την εποχή, όπως παρατηρεί ο Μακιαβέλι, και από την κάθοδό τους στην Ιταλία, οι Γάλλοι εμφανίστηκαν τόσο γενναίοι και τόσο φοβεροί στους απογόνους των Ρωμαίων, είναι επειδή διαπνέονταν από την πιο μεγάλη αξία. Πώς να μην ήσαν τέτοιοι; Οι γυναίκες, προσθέτει αυτός ο ιστορικός, δεν είχαν εραστές παρά τους πιο άξιους ανάμεσα τους. Για αν κρίνουν την αξία ενός εραστή και την τρυφερότητα του, οι αποδείξεις που απαιτούσαν, ήταν να πάρουν αιχμαλώτους στον πόλεμο, να επιχειρήσουν μια αναρρίχηση, ή να καταλάβουν μια θέση του εχθρού, προτιμούσαν να βλέπουν τον εραστή τους να χάνεται από το να δραπετεύει. Ένας ιππότης ήταν τότε υποχρεωμένος να πολεμήσει, για να υποστηρίξει, και την ομορφιά της αγαπημένης του, και την υπέρβαση της τρυφερότητας του. Τα κατορθώματα των ιπποτών ήταν το αιώνιο θέμα των συζητήσεων και των μυθιστορημάτων. Παντού σύστηναν την ιπποσύνη. Οι ποιητές ήθελαν ο ιππότης, μέσα στις μάχες και τους κινδύνους, να έχει πάντοτε την εικόνα της αγαπημένης του ζωντανή μέσα στη μνήμη του. Στις κονταρομαχίες, πριν να σημάνει η επίθεση, ήθελαν να στρέφει το βλέμμα στην ερρωμένη του, όπως δείχνει αυτή η μπαλάντα:

Υπηρέτες του έρωτα, κοιτάξτε απαλά,
Τα ικριώματα, άγγελοι του παραδείσου.
Όταν κονταροχτυπηθείτε δυνατά και ευχάριστα,
Και θα τιμηθείτε και θα αγαπηθείτε.

Όλα τότε κήρυσσαν τον έρωτα, και τι κίνητρο πιο δυνατό για να συγκινήσουν τις ψυχές; Το βάδισμα, τα βλέμματα, οι ελάχιστες χειρονομίες της ομορφιάς, δεν είναι η γοητεία και η μέθη των αισθήσεων; Οι γυναίκες δεν μπορούν, σύμφωνα με τη θέληση τους, να δημιουργήσουν ψυχές και σώματα στους βλάκες

46 Οι γυναίκες, στους Gelons, ήσαν υποχρεωμένες, από το νόμο, να κάνουν όλες τις εργασίες που απαιτούν δύναμη, όπως να κτίζουν τα σπίτια και να καλλιεργούν τη γη: αλλά, σαν αποζημίωση για τους κόπους τους, ο ίδιος νόμος τους επέτρεπε αυτή την ηπιότητα, να μπορούν να κοιμούνται με κάθε πολεμιστή που τους ήταν ευχάριστος. Οι γυναίκες ήσαν πολύ συνδεδεμένες με αυτό τον νόμο. Δες στον Bardezanes (Σύριος φιλόσοφος, Σημ. Μετ.), που αναφέρεται από τον Ευσέβιο στο έργο του *Ευαγγελική Προπαρασκευή*.

Οι Φλωρεντινοί είχαν την σύνθεση ενός πολύ δυνατού και πολύ ευχάριστου φίλτρου, αλλά δεν το παρουσίαζαν ποτέ παρά σε αυτούς από τους πολεμιστές τους που είχαν ξεχωρίσει για πράξεις μεγάλου θάρρους. *Συλλογή δημοσιευμένων Επιστολών*.

και στους αδύναμους; Η Φοινίκη δεν ύψωσε, με το όνομα της Αφροδίτης ή της Ασάρτης, βωμούς στην ομορφιά;

Αυτοί οι βωμοί δεν μπορούσαν να γκρεμιστούν παρά από τη θρησκεία μας. Ποιο πράγμα (για όποιον δεν είναι φωτισμένος από τις ακτίνες της πίστης) είναι πράγματι πιο άξιο της λατρείας μας, από εκείνο στο οποίο ο ουρανός έχει εμπιστευθεί το πολύτιμο φορτίο των πιο έντονων ηδονών μας; Ηδονές που μόνο η ευχαρίστηση τους μπορεί να κάνει να υποφέρουμε με απολαύσεις το επώδυνο φορτίο της ζωής, και να μας παρηγορήσει για την δυστυχία να ζούμε.

Το γενικό συμπέρασμα όσων έχω πει για την προέλευση των παθών, είναι ότι ο πόνος και η ηδονή των αισθήσεων κάνουν τους ανθρώπους να ενεργούν και να σκέπτονται, και είναι τα μόνα αντίβαρα που κινούν τον ηθικό κόσμο.

Τα πάθη είναι λοιπόν σε μας το άμεσο αποτέλεσμα της φυσικής ευαισθησίας: αλλά, όλοι οι άνθρωποι είναι ευαίσθητοι και ικανοί για πάθη, όλοι, κατά συνέπεια, φέρουν μέσα τους το σπέρμα που παράγει το πνεύμα. Αλλά, θα πει κάποιος, εάν είναι ευαίσθητοι, δεν είναι ίσως όλοι ευαίσθητοι στον ίδιο βαθμό. Βλέπουμε, για παράδειγμα, ολόκληρα έθνη αδιάφορα στο πάθος της δόξας και της αρετής: αλλά, εάν οι άνθρωποι δεν είναι ικανοί για πάθη εξίσου δυνατά, δεν είναι ικανοί όλοι για αυτή την ίδια συνέχεια της προσοχής την οποίαν πρέπει να θεωρούμε σαν την αιτία της μεγάλης ανισότητας του διαφωτισμού τους: από αυτό προκύπτει ότι η φύση δεν έχει δώσει σε όλους τους ανθρώπους τις ίδιες πνευματικές δυνάμεις.

Για να απαντήσω σε αυτήν την αντίρρηση, δεν είναι απαραίτητο να εξετάσω εάν όλοι οι άνθρωποι είναι εξίσου ευαίσθητοι: αυτό το θέμα, πιο δύσκολο ίσως να το λύσω απ' όσο φαντάζεται κάποιος, είναι εξάλλου ξένο προς το αντικείμενο μου. Αυτό που προτείνω, είναι να εξετάσω εάν όλοι οι άνθρωποι δεν είναι τουλάχιστον ικανοί για αρκετά δυνατά πάθη για να τους προικίσουν με συνεχή προσοχή με την οποίαν συνδέεται η ανωτερότητα του πνεύματος.

Για το λόγο αυτό θα αντικρούσω κατ' αρχήν το επιχείρημα που βγαίνει από την ευαισθησία ορισμένων εθνών στα πάθη της δόξας και της αρετής, επιχείρημα με το οποίο νομίζουν ότι θα αποδείξουν ότι όλοι οι άνθρωποι δεν είναι ικανοί για πάθη. Λέω λοιπόν ότι η έλλειψη ευαισθησίας αυτών των εθνών δεν πρέπει καθόλου να αποδίδεται στη φύση, αλλά σε τυχαίες αιτίες, όπως είναι η διαφορετική μορφή των κυβερνήσεων.

Κεφάλαιο 16.

Σε ποια αιτία πρέπει να αποδώσουμε την αδιαφορία κάποιων λαών για την αρετή.

Για να προσδιορίσουμε εάν η αδιαφορία ορισμένων λαών για την αρετή εξαρτάται, από τη φύση, ή από την ιδιαίτερη μορφή των κυβερνήσεων, πρέπει πρώτα να γνωρίσουμε τον άνθρωπο, να εισδύσουμε μέχρι την άβυσσο της ανθρώπινης καρδιάς, να θυμηθούμε ότι, γεννημένος ευαίσθητος στον πόνο και την ηδονή, ο άνθρωπος οφείλει τα πάθη του στη φυσική ευαισθησία, και ότι στα πάθη του οφείλει όλες του τις φαυλότητες και όλες του τις αρετές.

Αφού έχουν τεθεί αυτές οι αρχές, για να λύσουμε το θέμα που προτάθηκε πιο πάνω, πρέπει να εξετάσουμε εάν τα ίδια πάθη, τροποποιημένα σύμφωνα με τις διαφορετικές μορφές κυβέρνησης, δεν θα δημιουργούσαν σε μας τις αντίθετες φαυλότητες και τις αντίθετες αρετές.

Έστω ότι ένας άνθρωπος είναι αρκετά ερωτευμένος με την δόξα ώστε να θυσιάσει σε αυτήν όλα του τα άλλα πάθη: εάν, από τη μορφή της κυβέρνησης, η δόξα είναι πάντοτε η τιμή των ενάρετων πράξεων, είναι προφανές ότι αυτός ο άνθρωπος θα είναι πάντοτε αναγκασμένος να είναι ενάρετος. Και ότι, για να δημιουργήσουμε έναν Λεωνίδα, έναν Οράτιο Κόκλη, δεν πρέπει να τον τοποθετήσουμε παρά μόνο σε μια χώρα και σε παρόμοιες περιστάσεις.

Αλλά, θα πει κάποιος, υπάρχουν λίγοι άνθρωποι που υψώνονται σε αυτόν το βαθμό πάθους. Και θα απαντήσω, μόνο ο δυνατά παθιασμένος άνθρωπος εισχωρεί μέχρι το ιερό της αρετής. Δεν συμβαίνει το ίδιο με αυτούς τους ανθρώπους που είναι ανίκανοι για έντονα πάθη, και που τους ονομάζουν *έντιμους*. Εάν εντούτοις, μακριά από αυτό το ιερό, αυτοί οι τελευταίοι συγκρατούνται πάντοτε από τα δεσμά της οκνηρίας στο δρόμο της αρετής, είναι επειδή δεν έχουν τη δύναμη να απομακρυνθούν από αυτήν. Η αρετή του πρώτου είναι η μόνη φωτισμένη και ενεργητική αρετή: αλλά δεν αυξάνει ή τουλάχιστον δεν φτάνει σε ένα ορισμένο ύψος, παρά μόνο στις πολεμικές δημοκρατίες, επειδή αποκλειστικά σε αυτή τη μορφή κυβέρνησης η δημόσια εκτίμηση μας εξυψώνει το πιο πολύ πάνω από τους άλλους ανθρώπους, μας δημιουργεί περισσότερη εκτίμηση από μέρους τους, είναι η πιο κολακευτική, η πιο επιθυμητή, και τελικά η πιο κατάλληλη για να δημιουργήσει μεγάλα γεγονότα.

Η αρετή των δευτέρων,μπολιασμένη στην οκνηρία, και προκαλούμενη, εάν τολμώ να πω, από την απουσία δυνατών παθών, δεν είναι παρά μια παθητική αρετή, η οποία, ελάχιστα φωτισμένη, και κατά συνέπεια πολύ επικίνδυνη στις πρώτες και σημαντικές θέσεις, είναι εξάλλου αρκετά βέβαιη. Είναι κοινή σε όλους αυτούς που ονομάζουμε *έντιμους ανθρώπους*, που εκτιμώνται περισσότερο για τα κακά που δεν κάνουν, παρά για τα καλά που κάνουν.

Σε σχέση με τους παθιασμένους ανθρώπους που τους ανέφερα πρώτους, είναι προφανές ότι η ίδια επιθυμία για τη δόξα, η οποία, στους πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής δημοκρατίας, έκανε άνδρες σαν τον Κούρτιο και τον Δέκιο, και έπρεπε να κάνει άνδρες σαν τον Μάριο και τον Οκτάβιο σε αυτές τις στιγμές ταραχών και επαναστάσεων, όταν η δόξα, όπως τις τελευταίες περιόδους της δημοκρατίας, ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένη με την τυραννία και την εξουσία. Αυτό που λέω για το πάθος για τη δόξα, το λέω για την αγάπη για την

εκτίμηση, που δεν είναι παρά υποκοριστικό της αγάπης για τη δόξα, και το αντικείμενο των επιθυμιών αυτών που δεν μπορούν να αποκτήσουν φήμη.

Αυτή η επιθυμία για εκτίμηση πρέπει με όμοιο τρόπο να παράγει, σε διαφορετικούς αιώνες, αντίθετες φαυλότητες και αρετές. Όταν η απήχηση είναι ο πιο σίγουρος δρόμος από την αξία, αυτή η επιθυμία δημιουργεί δολοπλόκους και κόλακες. Όταν το χρήμα εκτιμάται περισσότερο από την αρετή, δημιουργεί φιλάργυρους, που αναζητούν τα πλούτη με τον ίδιο ζήλο που οι πρώτοι Ρωμαίοι τα απέφευγαν επειδή ήταν ντροπιαστικό να τα κατέχουν: από αυτό συμπεραίνω ότι, σε διαφορετικά ήθη και διαφορετικές κυβερνήσεις, η ίδια επιθυμία πρέπει να δημιουργεί ανθρώπους σαν τον Κινκινάτο, τον Παπύριο, τον Κράσο και τον Σεζάν.

Σε αυτό το θέμα, θα παρατηρήσω παρεμπιπτόντως τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους φιλόδοξους για δόξα και στους φιλόδοξους για θέσεις και πλούτη. Οι πρώτοι δεν μπορούν ποτέ να είναι παρά μεγάλοι εγκληματίες, επειδή τα μεγάλα εγκλήματα, με την ανωτερότητα των απαραίτητων ικανοτήτων για να τα εκτελέσουν και τα μεγάλα πλεονεκτήματα που συνδέονται με την επιτυχία, μπορούν μόνοι να επιβληθούν αρκετά στη φαντασία των ανθρώπων, για να αρπάξουν το θαυμασμό τους, θαυμασμό που εδράζεται πάνω στην εσωτερική και μυστική επιθυμία να μοιάσουν σε αυτούς τους διάσημους ενόχους. Κάθε άνθρωπος που αγαπά τη δόξα είναι λοιπόν ανίκανος για όλα τα μικρά εγκλήματα. Εάν αυτό το πάθος κάνει ανθρώπους όπως ο Cromwel, δεν κάνει ποτέ ανθρώπους όπως ο Cartouche. Από αυτό συμπεραίνω ότι, εκτός από εξαιρετικές και σπάνιες καταστάσεις όπου έχουν βρεθεί άνδρες σαν τον Σύλλα και τον Καίσαρα, σε όλες τις άλλες καταστάσεις, αυτοί οι ίδιοι άνδρες, από την ίδια τη φύση των παθών τους, θα έμεναν πιστοί στην αρετή. Πολύ διαφορετικοί σε αυτό το σημείο από αυτούς τους δολοπλόκους και αυτούς τους φιλάργυρους που η ποταπότητα και το κρυφό των εγκλημάτων τους δίνει καθημερινά την ευκαιρία να διαπράξουν νέα εγκλήματα.

Αφού δείξαμε πως το ίδιο πάθος, που μας υποχρεώνει στην αγάπη και στην εφαρμογή της αρετής, μπορεί, σε διαφορετικές εποχές και κυβερνήσεις, να δημιουργήσει σε μας αντίθετες φαυλότητες, ας προσπαθήσουμε τώρα να εισδύσουμε πιο βαθειά στην ανθρώπινη καρδιά, και να ανακαλύψουμε γιατί, σε όποια κυβέρνηση και αν είναι αυτή, ο άνθρωπος, πάντοτε αβέβαιος στην συμπεριφορά του, αποφασίζει, από τα πάθη του, άλλοτε καλές, άλλοτε κακές πράξεις, και γιατί η καρδιά του είναι αρένα πάντοτε ανοικτή στη μάχη της αρετής και της φαυλότητας.

Για να λύσουμε αυτό το ηθικό πρόβλημα, πρέπει να αναζητήσουμε την αιτία της διαδοχικής ταραχής και ηρεμίας της συνείδησης, και αυτών των συγκεχυμένων και ποικίλων κινήσεων της ψυχής, και τελικά αυτών των εσωτερικών μαχών τις οποίες ο τραγικός ποιητής παρουσιάζει με τόση επιτυχία στο θέατρο, μόνο επειδή οι θεατές έχουν όλοι δοκιμάσει παρόμοιες: πρέπει να ανα-

ρωτηθούμε ποια είναι τα δυο εγώ που ο Πασκάλ⁴⁷ και κάποιοι Ινδοί φιλόσοφοι έχουν αναγνωρίσει στον εαυτό τους.

Για να ανακαλύψω την καθολική αιτία όλων των αυτών των αποτελεσμάτων, αρκεί να παρατηρήσω ότι οι άνθρωποι δεν συγκινούνται καθόλου από ένα μοναδικό είδος αισθημάτων, ότι δεν υπάρχει κανένας από αυτούς που να διακατέχεται ακριβώς από αυτά τα μοναχικά πάθη που καλύπτουν όλη την ικανότητα μιας ψυχής, ότι παρασυρόμενος διαδοχικά από διαφορετικά πάθη, από τα οποία άλλα μεν είναι σύμφωνα και άλλα αντίθετα με το γενικό συμφέρον, κάθε άνθρωπος υποτάσσεται σε δυο διαφορετικές επιρροές, από τις οποίες η μια τον φέρνει στην φαυλότητα και η άλλη στην αρετή. Λέω κάθε άνθρωπος, επειδή δεν υπάρχει καθόλου εντιμότητα πιο καθολικά αναγνωρισμένη από αυτήν του Κάτωνα και του Βρούτου, επειδή κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να υπερηφανευθεί ότι είναι πιο ενάρετος από αυτούς τους δυο Ρωμαίους: εντούτοις, ο πρώτος κυριευμένος από επιθυμία φιλαργυρίας, διέπραξε κάποιες προσβολές στην κυβέρνηση του, και ο δεύτερος συγκινημένος από τις παρακλήσεις της κόρης του, απόκτησε από την Σύγκλητο, προς όφελος του Bibulus, του γαμπρού του, χάρη την οποίαν είχε αρνηθεί στον φίλο του τον Κικέρωνα, σαν αντίθετη με το συμφέρον της δημοκρατίας. Να η αιτία αυτής της ανάμιξης της φαυλότητας και της αρετής που αντιλαμβανόμαστε σε όλες τις καρδιές, και γιατί, στη γη, δεν υπάρχει καθόλου ούτε καθαρή φαυλότητα ούτε καθαρά αρετή.

Για να μάθουμε τώρα τι είναι αυτό που κάνει να ονομάζεται ένας άνθρωπος φαύλος ή ενάρετος, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, ανάμεσα στα πάθη από τα οποία διακατέχεται ένας άνθρωπος, υπάρχει απαραίτητα ένα που υπερσχύει κυρίως στη συμπεριφορά του, και που κυριαρχεί στην ψυχή του από όλα τα άλλα.

Αλλά, ανάλογα με το εάν αυτό το τελευταίο κυριαρχεί περισσότερο ή λιγότερο επιτακτικά, και ανάλογα με το εάν είναι, από τη φύση του ή από τις περιστάσεις, χρήσιμο ή βλαβερό για το κράτος, ο άνθρωπος που αποφασίζει πιο συχνά για το καλό ή το κακό, δέχεται την ονομασία του ενάρετου ή του φαύλου.

Θα προσθέσω μόνο ότι η δύναμη των φαυλοτήτων του ή των αρετών του θα είναι πάντοτε ανάλογη με την ζωηρότητα των παθών του, που η δύναμη τους μετριέται με το βαθμό της ηδονής που δέχεται από την ικανοποίησή τους. Να γιατί στην πρώτη νεότητα, ηλικία που είμαστε πιο ευαίσθητοι στην ηδονή και ικανοί για πιο δυνατά πάθη, είμαστε, γενικά, ικανοί για πιο μεγάλες πράξεις.

Η πιο μεγάλη αρετή, όπως η πιο ντροπιαστική φαυλότητα, είναι σε μας το αποτέλεσμα της περισσότερο ή λιγότερο έντονης ηδονής που βρίσκουμε όταν παραδινόμαστε σε αυτήν.

Έτσι δεν έχουμε ακριβές μέτρο για την αρετή μας παρά αφού έχουμε ανακαλύψει, μετά από σχολαστική έρευνα, τον αριθμό και τους βαθμούς των πόνων που ένα πάθος όπως η αγάπη για τη δικαιοσύνη ή τη δόξα μπορούν να μας

47 Στη Σχολή του Vedantam, οι βραχμάνοι αυτής της σχολής διδάσκουν ότι υπάρχουν δυο αρχές, η μια θετική που είναι το εγώ, η άλλη αρνητική, την οποίαν ονομάζουν maya, δηλαδή από μένα, δηλαδή λάθος. Η σοφία συνίσταται στο να απαλλαγούμε από το maya, με το να πείσουμε τον εαυτό μας, με σταθερή χρήση, ότι το εγώ είναι το μοναδικό, αιώνιο, και άπειρο: το κλειδί της λύτρωσης βρίσκεται σε αυτά τα λόγια: είμαι το υπέρτατο ον.

κάνουν να υποφέρουμε. Αυτός για τον οποίον η εκτίμηση είναι το πάν και η ζωή δεν είναι τίποτα, θα υπομείνει, όπως ο Σωκράτης, περισσότερο τον θάνατο από το να ζητήσει με δειλία τη ζωή. Αυτός που γίνεται η ψυχή ενός δημοκρατικού κράτους, που η υπερηφάνεια και η δόξα τον κάνουν παθιασμένο για το δημόσιο καλό, προτιμά, όπως ο Κάτων, το θάνατο από τον εξευτελισμό να βλέπει τον εαυτό του και την πατρίδα του υπόδουλους σε μια αυθαίρετη εξουσία. Αλλά τέτοιες πράξεις είναι το αποτέλεσμα της πιο μεγάλης αγάπης για τη δόξα. Αυτό είναι το υψηλότερο σημείο που μπορούν να φτάνουν τα πιο δυνατά πάθη, και σε αυτό το ίδιο σημείο η φύση έχει θέσει τα όρια της ανθρώπινης αρετής.

Μάταια θα θέλαμε να το κρύψουμε από τον εαυτό μας, γινόμαστε απαραίτητα ο εχθρός των ανθρώπων, όταν δεν μπορούμε να είμαστε ευτυχισμένοι παρά μόνο από την κακοτυχία τους⁴⁸. Είναι η ευχάριστη συμφωνία που βρίσκεται ανάμεσα στο συμφέρον μας και το δημόσιο συμφέρον, συμφωνία που παράγεται γενικά από την επιθυμία της εκτίμησης, που μας δίνει για τους ανθρώπους αυτά τα τρυφερά αισθήματα που είναι η ανταμοιβή για την αφοσίωση τους. Αυτός που, για να είναι ενάρετος, θα έπρεπε πάντοτε να νικά τις αδυναμίες του, θα ήταν απαραίτητα ένας ανήθικος άνθρωπος. Οι αξιέπαινες αρετές δεν είναι ποτέ βέβαιες αρετές⁴⁹. Είναι αδύνατον, στην πράξη, να δίνει κάποιος, κατά κάποιο τρόπο, κάθε μέρα μάχες με τα πάθη του, χωρίς να χάσει πολλές από αυτές.

Πάντοτε υποχρεωμένοι να υποχωρούμε στο πιο ισχυρό συμφέρον, όση αγάπη και εάν έχουμε για την εκτίμηση, δεν θυσιάζουμε ποτέ σε αυτό πιο μεγάλες ηδονές από αυτές που προκαλεί. Εάν, σε ορισμένες περιστάσεις, ιερά πρόσωπα εκτίθενται κάποτε στη περιφρόνηση του λαού, είναι επειδή δεν ήθελαν να θυσιάσουν την σωτηρία τους στην δόξα τους. Εάν κάποιες γυναίκες αντιστέκονται στις περιποιήσεις ενός ηγεμόνα, είναι επειδή δεν θεωρούν τον εαυτό τους να αποζημιώνεται από την κατάκτηση του για την απώλεια της υπόληψης τους: και υπάρχουν λίγες αναίσθητες στον έρωτα ενός βασιλιά, σχεδόν καμιά που δεν υποχωρεί στον έρωτα ενός βασιλιά νέου και γοητευτικού, και καμιά που θα μπορούσε να αντισταθεί σε αυτά τα πλάσματα τα ευεργετικά, τα αξιολάτρευτα και ισχυρά, πλάσματα όμοια με τις συλφίδες και τα πνεύματα που μας περιγράφουν, τα οποία, με χίλιες μαγείες, θα μπορούσαν αμέσως να μεθύσουν όλες τις αισθήσεις μιας θνητής.

Αυτή η αλήθεια, που θεμελιώνεται στο αίσθημα της αγάπης για τον εαυτό μας, όχι μόνο αναγνωρίζεται, αλλά επί πλέον είναι παραδεκτή από τους νομοθέτες.

Πεισμένοι ότι η αγάπη για τη ζωή ήταν γενικά το πιο δυνατό πάθος των ανθρώπων, οι νομοθέτες δεν το θεώρησαν, κατά συνέπεια, ποτέ εγκληματικό, είτε σε έναν άνθρωπο όταν σκοτώσει έναν άλλον σε αυτοάμυνα, είτε την άρνηση που θα είχε ένας πολίτης να αφιερώσει τον εαυτό του, όπως ο Δέκιος, στο θάνατο για τη σωτηρία της πατρίδας.

48 *Secundum id quod amplius nos delectat operemur necesse est*, λέει ο Άγιος Αυγουστίνος.

49 Στο χαρέμι, δεν είναι καθόλου στις αξιέπαινες αρετές, αλλά στην αδυναμία, που ο μεγάλος αφέντης δίνει τις γυναίκες του για φύλαξη.

Ο ενάρετος άνθρωπος δεν είναι λοιπόν καθόλου αυτός που θυσιάζει τις ηδονές του, τις συνήθειες του και τα πιο δυνατά του πάθη, στο δημόσιο συμφέρον, επειδή είναι αδύνατον να υπάρχει ένας τέτοιος άνθρωπος⁵⁰, αλλά αυτός που το πιο δυνατό του πάθος είναι πραγματικά σύμφωνο με το γενικό συμφέρον, ώστε είναι πάντοτε αναγκασμένος να είναι ενάρετος. Να γιατί πλησιάζουμε τόσο περισσότερο την τελειότητα, και αξίζουμε τόσο περισσότερο την ονομασία του ενάρετου, ώστε χρειάζεται, για να αποφασίσουμε να διαπράξουμε μια πράξη ανέντιμη ή εγκληματική, ένα μεγαλύτερο κίνητρο ηδονής, ένα πιο ισχυρό συμφέρον, πιο ικανό να πυροδοτήσει τις επιθυμίες μας, απ' όσο είναι αναγκαίο για να εκτελέσουμε μια καλή πράξη, και κατά συνέπεια προϋποθέτει ότι έχουμε μεγαλύτερο πάθος για την εντιμότητα απ' όσο για τη φαυλότητα.

Ο Καίσαρ δεν ήταν, χωρίς αμφιβολία, ένας από τους πιο ενάρετους Ρωμαίους: εντούτοις, εάν δεν μπόρεσε να αρνηθεί τον τίτλο του καλού πολίτη παρά λαμβάνοντας αυτόν του κυρίαρχου του κόσμου, ίσως δεν έχουμε το δικαίωμα να τον εξαιρέσουμε από την τάξη των εντίμων ανθρώπων. Πράγματι, ανάμεσα στους ενάρετους, και πραγματικά άξιους γι' αυτόν τον τίτλο, πόσοι άνθρωποι υπάρχουν οι οποίοι, κάτω από τις ίδιες περιστάσεις, θα αρνιόντουσαν το σκήπτρο του κόσμου, κυρίως εάν θεωρούσαν τον εαυτό τους, όπως ο Καίσαρ, προικισμένο με αυτές τις ανώτερες ικανότητες που εξασφαλίζουν την επιτυχία στις μεγάλες επιχειρήσεις; Λιγότερες ικανότητες θα τους έκανε ίσως καλύτερους πολίτες. Μια μέτρια αρετή, στηριζόμενη σε μεγαλύτερη ανησυχία για την επιτυχία, θα ήταν αρκετή για να τους αποθαρρύνει από ένα σχέδιο τόσο τολμηρό. Είναι κάποτε η έλλειψη ικανότητας που μας προφυλάσσει από μια φαυλότητα, και συχνά σε αυτή την ίδια έλλειψη οφείλουμε αποκλειστικά τις αρετές μας.

Είμαστε αντίθετα τόσο λιγότερο έντιμοι, που χρειάζονται κίνητρα ηδονής λιγότερο ισχυρά, για να οδηγηθούμε στο έγκλημα. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, αυτά κάποιων αυτοκρατόρων του Μαρόκου, οι οποίοι, αποκλειστικά για να κάνουν επίδειξη της ικανότητάς τους, με ένα μόνο κτύπημα της σπάθας τους, αποκόπτουν, πάνω από τη σέλα του αλόγου, το κεφάλι του ιπποκόμου τους.

Να τι διαφοροποιεί, με τον πιο σαφή, τον πιο ακριβή και τον πιο σύμφωνο με την εμπειρία τρόπο, τον ενάρετο από τον φαύλο: πάνω σε αυτό το σχέδιο ο λαός θα έκανε ένα ακριβές θερμόμετρο, όπου θα είχαν σημειωθεί οι διαφορετικοί βαθμοί της φαυλότητας ή της αρετής κάθε πολίτη, εάν, εισδύοντας στο βάθος των καρδιών, μπορούσε να ανακαλύψει σε αυτές την τιμή που ο καθένας βάζει στην αρετή του. Η αδυναμία να φτάσει σε αυτή τη γνώση τον έχει αναγκάσει να μην κρίνει τους ανθρώπους παρά από τις πράξεις τους, κρίση εξαιρετικά λανθασμένη σε ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, αλλά γενικά αρκετά σύμφωνη με το γενικό καλό, και σχεδόν τόσο χρήσιμη όσο θα ήταν αν ήταν πιο ακριβής.

50 Εάν υπάρχουν άνθρωποι που μοιάζουν να έχουν θυσιάσει το συμφέρον τους στο δημόσιο συμφέρον, είναι επειδή η ιδέα της αρετής συνδέεται εντελώς, σε μια καλή μορφή κυβερνήσεως, με την ιδέα της ευτυχίας, και η ιδέα της φαυλότητας με την ιδέα της περιφρόνησης, η που παρασυρμένοι από ένα έντονο αίσθημα, που η προέλευση του δεν είναι πάντοτε φανερή, πρέπει από αυτό το κίνητρο να κάνουν με πράξεις που είναι συχνά αντίθετες με το συμφέρον τους.

Αφού εξέτασα την επιρροή των παθών, αφού εξήγησα την αιτία της ανάμιξης των φαυλοτήτων και των αρετών που αντιλαμβανόμαστε σε όλους τους ανθρώπους, αφού έχω θέσει τα όρια της ανθρώπινης αρετής, και έχω τελικά καθορίσει την έννοια που πρέπει να συνδέσουμε στην λέξη *ενάρετος*, είμαι τώρα σε θέση να κρίνω εάν πρέπει να αποδώσουμε την αδιαφορία ορισμένων λαών για την αρετή στη φύση ή στην ειδική νομοθεσία κάποιων κρατών.

Εάν η ηδονή είναι το μοναδικό αντικείμενο της αναζήτησης των ανθρώπων, για να τους εμπνέουμε την αγάπη για την αρετή, δεν πρέπει παρά να μιμηθούν τη φύση: η ηδονή τους αναγγέλλει τις θελήσεις της, ο πόνος τις άμυνες της, και ο άνθρωπος υπακούει σε αυτήν πειθήνια. Οπλισμένος με την ίδια δύναμη, γιατί ο νομοθέτης δεν θα παρήγαγε τα ίδια αποτελέσματα; Εάν οι άνθρωποι ήσαν χωρίς πάθη, δεν υπάρχει κανένα μέσον για να τους κάνει καλούς: αλλά η αγάπη για την ηδονή, ενάντια στην οποία έχουν ξεσηκωθεί άνθρωποι που κατέχουν εντιμότητα περισσότερο αξιολύπητη παρά φωτισμένης, είναι φρένο με το οποίο μπορούμε πάντοτε να κατευθύνουμε προς το γενικό καλό τα πάθη των ιδιωτών. Το μίσος των περισσοτέρων ανθρώπων για την αρετή δεν είναι λοιπόν το αποτέλεσμα της διαφθοράς της φύσης τους, αλλά της ατέλειας⁵¹ της νομοθεσίας. Είναι η νομοθεσία, τολμώ να πω, που μας παρακινεί στην φαυλότητα, αναμιγνύοντας την πολύ συχνά με την ηδονή: η μεγάλη τέχνη του νομοθέτη είναι η τέχνη να τις διαχωρίζει, και να μην αφήνει καμία αναλογία ανάμεσα στο πλεονέκτημα το οποίο αποκτά ο κακούργος από το έγκλημα και την ποινή στην οποία είναι εκτεθειμένος. Εάν, ανάμεσα στους πλούσιους, που είναι συχνά λιγότερο ενάρετοι από τους φτωχούς, βλέπουμε λίγους κλέφτες και δολοφόνους, είναι επειδή το όφελος της κλοπής δεν είναι ποτέ, για έναν πλούσιο, ανάλογο με τον κίνδυνο της τιμωρίας. Δεν συμβαίνει το ίδιο και με τον πτωχό: αυτή η δυσαναλογία καθώς είναι απείρως λιγότερο μεγάλη σε σχέση με αυτόν, παραμένει, κατά κάποιο τρόπο, σε ισορροπία ανάμεσα στην φαυλότητα και την αρετή. Δεν ισχυρίζομαι ότι υπαινίσσομαι εδώ ότι πρέπει να οδηγούμε τους ανθρώπους με σιδερένια ραβδιά. Σε μια εξαιρετική νομοθεσία, και σε ένα ενάρετο λαό, η περιφρόνηση, που στερεί έναν άνθρωπο από κάθε έναν που μπορεί να τον παρηγορήσει, που τον αφήνει απομονωμένο στο μέσον της πατριδας του, είναι αρκετό κίνητρο για να διαμορφώσει ενάρετες ψυχές. Κάθε άλλο είδος τιμωρίας κάνει τον άνθρωπο ταπεινό, δειλό και ηλίθιο. Το είδος της αρετής που παράγει ο φόβος των τιμωριών επηρεάζεται από την προέλευση της, αυτή η αρετή είναι μικρόψυχη και χωρίς διαφωτισμό: ή μάλλον ο φόβος δεν σβήνει παρά τις φαυλότητες, και δεν δημιουργεί καθόλου αρετές. Η αληθινή αρετή εδράζεται στην επιθυμία της εκτίμησης και της δόξας, και στον τρόπο της περιφρόνησης, που είναι πιο τρομερός και από τον ίδιο το θάνατο. Παίρνω για παράδειγμα την απάντηση που ο Άγγλος Θεατής έβαλε στο στόμα ενός μονομάχου στρατιώτη, στο Phara-

51 Εάν οι κλέφτες είναι εξίσου πιστοί στις συμφωνίες που έχουν γίνει μεταξύ τους όσο οι έντιμοι άνθρωποι, είναι επειδή ο κοινός κίνδυνος που τους ενώνει τους υποχρεώνει. Με το ίδιο κίνητρο πληρώνουν τόσο ευσυνείδητα τα χρέη του παιχνιδιού, και που κάνουν με τόσο θράσος χρεοκοπία στους πιστωτές τους. Αλλά, εάν το συμφέρον κάνει τους κακούργους να κάνουν ότι κάνουν τους έντιμους ανθρώπους να πράττουν, ποιος αμφιβάλει ότι χειριζόμενος επιδέξια την αρχή του συμφέροντος, ένας φωτισμένος νομοθέτης δεν θα μπορούσε να αναγκάσει όλους τους ανθρώπους στην αρετή;

mond, τον οποίον κατηγορούσε ο ηγεμόνας ότι είχε παραβεί τις εντολές του: πως, του απάντησε, *θα μπορούσα να υπακούσω σε τέτοιες εντολές; Δεν τιμωρείς παρά με θάνατο αυτούς που τις παραβιάζουν, και τιμωρείς με ατίμωση αυτούς που τις υπακούουν. Μάθε ότι φοβάμαι λιγότερο το θάνατο από την ατίμωση.*

Θα μπορούσα να συμπεράνω από αυτά που είπα, ότι η αγάπη ή η αδιαφορία ορισμένων λαών για την αρετή δεν εξαρτάται καθόλου από τη φύση, αλλά από τη διαφορετική συγκρότηση των κρατών: αλλά, όσο σωστό και αν είναι αυτό το συμπέρασμα, δεν θα είχε εντούτοις αποδειχθεί αρκετά, εάν, για να ρίξω πιο πολύ φώς σε αυτό το θέμα, δεν αναζητούσα πιο ιδιαίτερα στις κυβερνήσεις, είτε φιλελεύθερες είτε δεσποτικές, τις αιτίες αυτής της ίδιας αγάπης ή αυτής της ίδιας αδιαφορίας για την αρετή. Θα σταματήσω πρώτα στον δεσποτισμό: και για να γνωρίσω καλύτερα τη φύση του, θα εξετάσω ποιο είναι το κίνητρο που ανάβει στον άνθρωπο αυτή την ασυγκράτητη επιθυμία για μια αυθαίρετη εξουσία, όπως αυτή του ασκείται στην ανατολή.

Εάν επιλέγω την ανατολή για παράδειγμα, είναι επειδή η αδιαφορία για την αρετή δεν γίνεται συνεχώς αντιληπτή παρά στις κυβερνήσεις αυτού του είδους. Μάταια κάποια γειτονικά έθνη που ζηλεύουν μας κατηγορούν ήδη ότι λυγίζουμε κάτω από το ζυγό του ανατολικού δεσποτισμού: λέω ότι η θρησκεία μας δεν επιτρέπει στους ηγεμόνες να σφετερίζονται μια τέτοια εξουσία, ότι το σύνταγμα μας είναι μοναρχικό και όχι δεσποτικό, ότι οι ιδιώτες δεν μπορούν, κατά συνέπεια, να στερούνται από την ιδιοκτησία τους παρά από τον νόμο, και όχι από μια αυθαίρετη θέληση, ότι οι ηγεμόνες μας διεκδικούν τον τίτλο του μονάρχη, και όχι αυτόν του δεσπότη, ότι αναγνωρίζουν βασικούς νόμους στο βασίλειο, ότι διακηρύσσουν τον εαυτό τους πατέρα και όχι τύραννο των υπηκόων τους. Εξάλλου, ο δεσποτισμός δεν θα μπορούσε να καθιερωθεί στη Γαλλία, χωρίς η χώρα να υποδουλωθεί σύντομα. Δεν συμβαίνει σε αυτό το βασίλειο ότι συμβαίνει στην Τουρκία, στην Περσία, σε αυτές τις αυτοκρατορίες που προστατεύονται από μεγάλες ερήμους, και που η μεγάλη τους έκταση καθώς αναπληρώνει την μείωση του πληθυσμού την οποίαν προκαλεί ο δεσποτισμός, παρέχει πάντοτε στρατεύματα στον Σουλτάνο. Σε μια χώρα με μικρή έκταση, όπως η δική μας, και που περιβάλλεται από φωτισμένα και ισχυρά έθνη, οι ψυχές δεν θα ήσαν ατιμωρητί εξευτελισμένες. Η Γαλλία, ερημωμένη από τον δεσποτισμό, θα ήταν σύντομα το θύμα αυτών των εθνών. Βάζοντας στα σίδερα τα χέρια των υπηκόων του, ο ηγεμόνας δεν θα τους έβαζε στο ζυγό της δουλείας παρά για να υπομείνει ο ίδιος το ζυγό των γειτονικών του ηγεμόνων. Είναι λοιπόν αδύνατον να σχηματίσει ένα παρόμοιο σχέδιο.

Κεφάλαιο 17.

Για την επιθυμία που έχουν όλοι οι άνθρωποι να είναι δεσπότες. Για τα μέσα που χρησιμοποιούν για να το επιτύχουν, και για τον κίνδυνο στον οποίο ο δεσποτισμός εκθέτει τους βασιλείς.

Αυτή η επιθυμία έχει την πηγή της στην αγάπη για την ηδονή, και κατά συνέπεια στην ίδια τη φύση του ανθρώπου. Ο καθένας θέλει να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο ευτυχισμένος, ο καθένας θέλει να αποκτήσει εξουσία που αναγκάζει τους ανθρώπους να συμπράττουν με όλη τους τη δύναμη στην ευτυχία του: γι' αυτό το λόγο θέλει να τους κυβερνά.

Αλλά, οι λαοί κυβερνώνται, είτε σύμφωνα με νόμους και καθιερωμένες συμβάσεις, είτε από μια αυθαίρετη βούληση. Στην πρώτη περίπτωση, η εξουσία πάνω σε αυτούς είναι λιγότερο απόλυτη, είναι λιγότερο αναγκασμένοι να ευχαριστήσουν τον ηγεμόνα: εξάλλου, για να κυβερνήσει έναν λαό σύμφωνα με τους νόμους του, πρέπει να τους γνωρίσει, να σκεφθεί γι' αυτούς, να υπομείνει κοπιαστικές σπουδές, τις οποίες η οκνηρία θέλει πάντοτε αποφύγει. Για να ικανοποιήσει αυτή την οκνηρία, ο καθένας προσβλέπει λοιπόν προς την απόλυτη εξουσία, η οποία, καθώς τον απαλλάσσει από κάθε φροντίδα, από κάθε σπουδή και από κάθε κόπο για προσοχή, υποτάσσει δουλικά τους ανθρώπους στις θελήσεις του.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η δεσποτική κυβέρνηση είναι αυτή όπου όλοι είναι δούλοι, όπου δεν βρίσκουμε παρά μόνο έναν άνθρωπο ελεύθερο.

Αυτό είναι το κίνητρο που παρακινεί τον καθένα να θέλει να είναι δεσπότης. Για να γίνει δεσπότης, πρέπει να μειώσει την εξουσία των μεγάλων και του λαού, και να διαιρέσει, κατά συνέπεια, τα συμφέροντα των πολιτών. Σε μια μακρά ακολουθία αιώνων, ο χρόνος παρέχει πάντοτε την ευκαιρία στους ηγεμόνες, οι οποίοι, σχεδόν όλοι διακατεχόμενοι από συμφέρον πιο ενεργητικό από το καλώς εννοούμενο, την αρπάζουν με απληστία.

Σε αυτή την αναρχία των συμφερόντων έχει καθιερωθεί ο δεσποτισμός της ανατολής, μοιάζει αρκετά με την περιγραφή που έκανε ο Milton για το βασίλειο του Χάους, που, λέει, απλώνει τη βασιλική του σημαία πάνω σε μια ξερή και ερημική άβυσσο, όπου η Σύγχυση, μπλεγμένη στον ίδιο τον εαυτό της, διατηρεί την αναρχία και την αταξία των Στοιχείων, και κυβερνά κάθε Άτομο με σιδερένιο σκήπτρο.

Η διαίρεση από τη στιγμή που σπέρνεται ανάμεσα στους πολίτες, πρέπει, για να εξευτελίσει και να υποβαθμίσει τις ψυχές, να κάνει συνεχώς να λαμποκοπά το σπαθί της τυραννίας, να θέτει τις αρετές στην τάξη των εγκλημάτων, και να τις τιμωρεί σαν τέτοιες. Σε ποιες ωμότητες αυτού του είδους δεν έφτασε ο δεσποτισμός, όχι μόνο στην ανατολή, αλλά ακόμη στους Ρωμαίους αυτοκράτορες; Κάτω από την εξουσία του Δομινικανού, λέει ο Τάκιτος, οι αρετές ήσαν συλλήψεις θανάτου. Η Ρώμη δεν ήταν γεμάτη παρά από καταδότες, ο δούλος ήταν ο κατάσκοπος του κυρίου του, ο απελεύθερος του αφέντη του, ο φίλος του φίλου του. Σε αυτούς τους αιώνες της συμφοράς, ο ενάρετος δεν συμβούλευε τη διάπραξη των εγκλημάτων, αλλά ήταν υποχρεωμένος να υπόκειται σε αυτά. Το μεγαλύτερο θάρρος θα είχε τοποθετηθεί στην τάξη των εγκλημάτων ενάντια στο κράτος. Στους εξευτελισμένους Ρωμαίους, η αδυναμία ήταν ηρωική

σμός. Είδαμε, κάτω από αυτό το καθεστώς, να τιμωρούν στον Συνέσιου και τον Ρούστικου, τους πανηγυριστές των αρετών του Θρασέα και του Οβίδιου. Αυτούς τους διάσημους ρήτορες τους μεταχειρίστηκαν σαν εγκληματίες εναντίον του κράτους, και τα έργα τους κήκον από την δημόσια εξουσία. Είδαμε διάσημους συγγραφείς, όπως ο Πλίνιος, να καταλήγουν να γράφουν έργα γραμματικής, επειδή κάθε είδος ανώτερων έργων ήταν ύποπτο στην τυραννία και επικίνδυνο για τον συγγραφέα του. Οι σοφοί που προσέλκυαν στη Ρώμη αυτοκράτορες όπως ο Αύγουστος, ο Βεσπασιανός, οι Αντωνίνοι και ο Τραϊανός, εξορίζονταν από αυτοκράτορες όπως ο Νέρων, ο Καλιγούλας, ο Δομινικανός, και ο Καρακάξας. Κυνήγησαν τους φιλοσόφους, πρόγραψαν τις επιστήμες. Οι τύραννοι αυτοί ήθελαν να καταργήσουν, λέει ο Τάκιτος, κάθε τι που έφερνε τη σφραγίδα του πνεύματος και της αρετής.

Κρατώντας έτσι τις ψυχές στις συνεχείς αγωνίες του φόβου, η τυραννία γνωρίζει να τις εξευτελίζει: είναι αυτή που, στην ανατολή, εφευρίσκει αυτά τα βασανιστήρια, αυτά τα τόσο άγρια μαρτύρια⁵², μαρτύρια απαραίτητα μερικές φορές σε αυτές τις φρικτές χώρες, επειδή οι λαοί ωθούνται να διαπράττουν εγκλήματα, όχι μόνο λόγω της φτώχειας τους, αλλά ακόμη από τον σουλτάνο, που τους δίνει το παράδειγμα του εγκλήματος, και τους μαθαίνει να περιφρονούν τη δικαιοσύνη.

Να, και τα κίνητρα πάνω στα οποία εδράζεται η αγάπη για τον δεσποτισμό, και τα μέσα που χρησιμοποιούν για να τον επιτύχουν. Με αυτό τον τρόπο, τρελά παθιασμένοι για την αυθαίρετη εξουσία, οι βασιλείς ρίχνονται απερίσκεπτα σε ένα δρόμο που διακόπτεται από χίλιους γκρεμούς και που μέσα τους έχουν χαθεί χίλιοι ανάμεσα σε αυτούς. Ας τολμήσουμε, για την ευτυχία της ανθρωπότητας και αυτή των ηγεμόνων, να τους δια φωτίσουμε ως προς αυτό το σημείο, να τους δείξουμε τον κίνδυνο στον οποίον, με μια παρόμοια κυβέρνηση, αυτοί και οι λαοί τους είναι εκτεθειμένοι. Ας κρατήσουν στο εξής μακριά τους κάθε κακόβουλο σύμβουλο που θα τους ενέπνεε την επιθυμία της αυθαίρετης εξουσίας: ας γνωρίζουν τελικά ότι η πιο δυνατή συνθήκη ενάντια στον δεσποτισμό, θα ήταν η συνθήκη της ευτυχίας και της διατήρησης των βασιλέων.

Αλλά, θα πει κάποιος, ποιος μπορεί να τους κρύψει αυτή την αλήθεια; Να μην συγκρίνουν τον μικρό αριθμό των ηγεμόνων που εξορίστηκαν από την Αγγλία με τον σημαντικό αριθμό των Ελλήνων ή των Τούρκων αυτοκρατόρων που σφάχτηκαν στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης; Εάν οι σουλτάνοι, θα απαντήσω, δεν συγκρατούνται καθόλου από αυτά τα φοβερά παραδείγματα, είναι επειδή δεν έχουν συνήθως αυτή την εικόνα παρούσα στη μνήμη τους, είναι επειδή ωθούνται συνεχώς στο δεσποτισμό από αυτούς που θέλουν να μοιραστούν μαζί τους την αυθαίρετη εξουσία, είναι επειδή οι περισσότεροι ηγεμόνες της ανατολής, όργανα των θελήσεων ενός βεζίρη, υποκύπτουν από αδυναμία στις επιθυμίες του, και δεν είναι αρκετά πληροφορημένοι για την αδικία τους από την ευγενική αντίσταση των υπηκόων τους.

52 Εάν τα μαρτύρια που χρησιμοποιούν σχεδόν σε όλη την ανατολή προξενούν τρόμο στην ανθρωπότητα, είναι επειδή οι δεσπότες, που τα επιβάλλουν, είναι υπεράνω των νόμων. Δεν συμβαίνει το ίδιο στις δημοκρατίες, οι νόμοι σε αυτές είναι πάντοτε ήπιοι, επειδή αυτός που τους καθιερώνει υπόκειται σε αυτούς.

Η είσοδος στον δεσποτισμό είναι εύκολη. Ο λαός σπάνια προβλέπει τα κακά που του ετοιμάζει μια ισχυρή τυραννία. Εάν το αντιληφθεί τελικά, είναι τη στιγμή που καταβεβλημένος κάτω από το ζυγό, αλυσοδεμένος από όλες τις μεριές, και στην αδυναμία του να υπερασπίσει τον εαυτό του, δεν περιμένει πλέον παρά τρέμοντας το μαρτύριο στο οποίο θέλουν να τον καταδικάσουν.

Ενθαρρυμένοι από την αδυναμία των λαών, οι ηγεμόνες γίνονται δεσπότες. Δεν γνωρίζουν ότι ανεμίζουν οι ίδιοι πάνω από τα κεφάλια τους το σπαθί που θα τους κτυπήσει. Ότι, για να καταργήσουν κάθε νόμο και να περιορίσουν τα πάντα στην αυθαίρετη εξουσία, πρέπει συνεχώς να προσφεύγουν στη βία, και συχνά να χρησιμοποιούν το σπαθί του στρατιώτη. Αλλά η συνηθισμένη χρήση παρόμοιων μέσων, ή προκαλεί τους πολίτες να στασιάσουν και τους ωθεί στην εκδίκηση, ή τους συνηθίζει ανεπαίσθητα να μην αναγνωρίζουν άλλη δικαιοσύνη από την βία.

Αυτή η ιδέα χρειάζεται πολύ καιρό για να διαδοθεί στο λαό, αλλά τον διαπερνά και φτάνει μέχρι τον στρατιώτη. Ο στρατιώτης αντιλαμβάνεται τελικά ότι δεν υπάρχει κανένα σώμα στο κράτος που μπορεί να του αντισταθεί, ότι απαίσιος στους υπηκόους του, ο ηγεμόνας του οφείλει όλη του τη δύναμη: η ψυχή του ανοίγει εν αγνοία του σε θαρραλέα προγράμματα, επιθυμεί να βελτιώσει την κατάσταση του. Και τότε ένας τολμηρός και θαρραλέος τον κολακεύει για αυτή την ελπίδα, και του υπόσχεται την λεηλασία κάποιων μεγάλων πόλεων, ένας τέτοιος άνθρωπος, όπως αποδεικνύει όλη η ιστορία, είναι αρκετός για να κάνει μια επανάσταση, επανάσταση που πολύ γρήγορα ακολουθείται από μια δεύτερη. Επειδή στα δεσποτικά κράτη, όπως παρατηρεί ο διάσημος πρόεδρος de Montesquieu, χωρίς να καταστρέψει την τυραννία, σκοτώνει συχνά τους τυράννους. Όταν ο στρατιώτης γνωρίσει μια φορά τη δύναμη του, δεν είναι πλέον δυνατό να την περιορίσει. Μπορώ να αναφέρω, γι' αυτό το θέμα, όλους του Ρωμαίους αυτοκράτορες που προγράφηκαν από τους πραιτοριανούς, επειδή θέλησαν να απαλλάξουν την πατρίδα από την τυραννία των στρατιωτών, και να αποκαταστήσουν την αρχαία πειθαρχία στους στρατούς.

Για να διοικήσει τους δούλους, ο δεσπότης είναι λοιπόν υποχρεωμένος να υπακούσει σε στρατούς πάντοτε ανήσυχους και αυταρχικούς. Δεν συμβαίνει το ίδιο, όταν ο ηγεμόνας έχει δημιουργήσει μέσα στο κράτος ένα ισχυρό σώμα δικαστών. Δικαζόμενος από αυτούς τους δικαστές, ο λαός έχει τις έννοιες του δίκαιου και του άδικου. Ο στρατιώτης, καθώς βρίσκεται πάντοτε έξω από το σώμα των πολιτών, διατηρεί στην νέα του κατάσταση κάποια έννοια της δικαιοσύνης, εξάλλου, αντιλαμβάνεται ότι εξεγερμένο από τον ηγεμόνα και τους δικαστές, ολόκληρο το σώμα των πολιτών, κάτω από το λάβαρο των νόμων, θα αντιστεκόταν στις τολμηρές επιχειρήσεις που θα μπορούσε να δοκιμάσει, και ότι, όποια και αν ήταν η αξία του, θα υπέκυπτε τελικά κάτω από το πλήθος: συγκρατείται λοιπόν στο καθήκον του συγχρόνως, και από την έννοια της δικαιοσύνης, και από το φόβο.

Αυτό το ισχυρό σώμα των δικαστών είναι λοιπόν απαραίτητο για την ασφάλεια των βασιλέων: είναι μια ασπίδα με την οποία προστατεύονται ο λαός και ο ηγεμόνας, ο ένας από τις ωμότητες της τυραννίας, και ο άλλος από την τρέλα της στάσης.

Για το θέμα αυτό, και για αποφύγει τον κίνδυνο που, από όλες τις πλευρές, περιβάλλουν τους ηγεμόνες, ο Χαλίφης Aaron Al-Rachid ζητούσε μια μέρα από τον περίφημο Βελου, τον αδελφό του, κάποιες συμβουλές για τον τρόπο να κυβερνήσει καλά: « Κάνε, του λέει, οι θελήσεις σου να είναι σύμφωνες με τους νόμους, και όχι οι νόμοι με τις θελήσεις σου. Σκέψου ότι οι άνθρωποι χωρίς αξία ζητούν πολλά, και οι μεγάλοι άνδρες σπάνια, αντιστάσου λοιπόν στις απαιτήσεις των πρώτων, και πρόβλεπε αυτές των άλλων. Μην επιβάλλεις καθόλου στους λαούς σου φόρους πολύ υψηλούς: να θυμάσαι, από αυτή την άποψη, τη συμβουλή του δίκαιου βασιλιά Louchirons στο γιό Or mous: παιδί μου, του έλεγε, κανείς δεν θα είναι ευτυχισμένος στο βασίλειο σου εάν δεν σκέπτεσαι παρά τις ανέσεις σου. Όταν πέφτεις στα μαξιλάρια σου και είσαι έτοιμος να κοιμηθείς να θυμάσαι αυτούς που η καταπίεση κρατά ξύπνιους, όταν θα σερβίρουν μπροστά σου ένα θεσπέσιο γεύμα, να σκέπτεσαι αυτούς που λιώνουν στην φτώχεια, όταν θα διασχίζεις τα απολαυστικά άλση του χαρμιού σου, να θυμάσαι ότι υπάρχουν δυστυχισμένοι που η τυραννία τους κρατά στα σίδερα. Δεν θα προσθέσω, λέει ο Βελου, παρά μόνο μια λέξη σε αυτά που είπα: δώσε την εύνοια σου σε διακεκριμένους ανθρώπους στις επιστήμες, να οδηγείσαι από τη συμβουλή τους, έτσι ώστε η μοναρχία να υπακούει στον γραπτό νόμο, και όχι στο νόμο της μοναρχίας⁵³.»

Ο Thémise⁵⁴, επιφορτισμένος εκ μέρους της συγκλήτου να προσφωνήσει τον Αβιανό στην άνοδο του στο θρόνο, έβγαλε, σχεδόν τον ίδιο λόγο σε αυτόν τον αυτοκράτορα: να θυμάσαι, του είπε, ότι εάν οι άνθρωποι του πολέμου σε ανέβασαν στην εξουσία, οι φιλόσοφοι θα σε διδάξουν να κυβερνάς καλά. Οι πρώτοι σου έδωσαν την πορφύρα των Καισάρων, οι δεύτεροι θα σε διδάξουν να την φοράς με αξιοπρέπεια.

Ακόμη και στους αρχαίους Πέρσες, τους πιο κακούς και τους πιο δειλούς από όλους τους λαούς, επιτρεπόταν⁵⁵ στους φιλοσόφους, που ήσαν επιφορτισμένοι να εγκαθιστούν τους ηγεμόνες, να τους επαναλαμβάνουν αυτά τα λόγια την ημέρα της ενθρόνισής τους: Να γνωρίζεις, Βασιλιά, ότι η εξουσία σου θα πάψει να είναι νόμιμη, την ίδια ημέρα που θα πάψεις να κάνεις τους Πέρσες ευτυχισμένους. Αλήθεια την οποία ο Τραϊανός φαινόταν να την έχει ενστερνιστεί, όταν αφού είχε ανέλθει στην εξουσία, και δίνοντας, όπως συνηθιζόταν, ένα ξίφος στον διοικητή του πραιτορίου, του είπε: Λάβε από εμένα αυτό το ξίφος, και χρησιμοποίησε το υπό την εξουσία μου, είτε για να υπερασπιστείς εξ' ονόματος μου έναν δίκαιο ηγεμόνα, είτε να τιμωρήσεις εξ' ονόματος μου έναν τύραννο.

Όποιος, υπό το πρόσχημα της διατήρησης της εξουσίας του ηγεμόνα, θέλει να την φέρει μέχρι την αυθαίρετη εξουσία, είναι, συγχρόνως, κακός πατέρας, κακός πολίτης, και κακός υπήκοος: κακός πατέρας και κακός πολίτης, επειδή επιβαρύνει την πατρίδα του και τους διαδόχους του με τις αλυσίδες της σκλαβιάς, κακός υπήκοος, επειδή το να μεταβάλλει την νόμιμη εξουσία σε αυθαίρετη

53 Chardin, tom. V.

54 Κριτική Ιστορία της φιλοσοφίας, από τον Deslandes.

55 Δες την Κριτική Ιστορία της φιλοσοφίας.

εξουσία, σημαίνει να συγκεντρώνει ενάντια στους βασιλείς την φιλοδοξία και την απογοήτευση. Παίρνω ως μάρτυρα τους θρόνους της ανατολής, βαμμένους τόσο συχνά με το αίμα των ηγεμόνων τους⁵⁶. Το καλώς εννοούμενο συμφέρον των σουλτάνων δεν θα τους επέτρεπε ποτέ, ούτε να εύχονται μια παρόμοια εξουσία, ούτε να υποκύψουν, από αυτή την άποψη, στις επιθυμίες των βεζίρηδων τους. Οι βασιλείς πρέπει να είναι κουφοί σε τέτοιες συμβουλές, και να θυμούνται ότι το μοναδικό τους συμφέρον είναι, τολμώ να πω, πάντοτε το βασίλειο τους να έχει αξία, για να το απολαμβάνουν αυτοί και οι απόγονοι τους. Αυτό το πραγματικό συμφέρον δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό παρά από φωτισμένους ηγεμόνες: στους άλλους, η *ματαιοδοξία* να διοικούν απόλυτα, και το συμφέρον της οκνηρίας που τους κρύβει τους κινδύνους που τους περιβάλλουν, θα υπερισχύουν πάντοτε από κάθε συμφέρον, και κάθε κυβέρνηση, όπως το αποδεικνύει η ιστορία, θα τείνει πάντοτε προς τον δεσποτισμό.

56 Παρά την προσήλωση των Κινέζων στους κυρίους τους, προσήλωση που συχνά έχει κάνει πολλές χιλιάδες ανάμεσα τους να παθαίνουν στο μνήμα των ηγεμόνων τους, πως η φιλοδοξία, που διεγείρεται από την ελπίδα μιας αυθαίρετης εξουσίας, δεν έχει προκαλέσει επαναστάσεις σε αυτό το κράτος; Δες *Η Ιστορία των Ούννων*, του de Guignes, άρθρο για την Κίνα.

Κεφάλαιο 18.

Κύρια αποτελέσματα του δεσποτισμού

Θα διακρίνω κατ' αρχήν δύο είδη δεσποτισμού: το ένα που εγκαθίσταται ξαφνικά με την δύναμη των όπλων, σε ένα ενάρετο έθνος που το υπομένει με ανυπομονησία. Αυτό το έθνος είναι όμοιο με την αλυσίδα που έχει μαζευτεί με δύναμη, και που η ελαστικότητα της σπάει σε λίγο τα σκοινιά που την λυγίζουν. Η Ελλάδα δίνει χίλια παραδείγματα ως προς αυτό.

Το άλλο θεμελιώνεται από το χρόνο, την πολυτέλεια και την μαλθακότητα. Το έθνος στο οποίο καθιερώνεται είναι όμοιο με αυτή την ίδια αλυσίδα, που, λυγίζει λίγο-λίγο, χάνει ανεπαίσθητα την απαραίτητη ενεργητικότητα για να ξανανοίξει. Για αυτό το τελευταίο είδος δεσποτισμού πρόκειται να ασχοληθώ σε αυτό το κεφάλαιο.

Στους λαούς που υπόκεινται σε αυτή τη μορφή κυβέρνησης, οι άνθρωποι με θέση δεν μπορούν να έχουν καμία σαφή ιδέα για την δικαιοσύνη: είναι, από αυτή την άποψη, βυθισμένοι στην πιο βαθιά άγνοια. Πράγματι, ποια ιδέα για τη δικαιοσύνη θα μπορούσε ένας βεζίρης να σχηματίσει; Αγνοεί ότι είναι ένα δημόσιο αγαθό: εντούτοις χωρίς αυτή τη γνώση, περιπλανιέται εδώ και εκεί χωρίς οδηγό, οι ιδέες του δίκαιου και του άδικου, που έχει αποκτήσει στην πρώτη νεότητα, σκοτεινιάζουν ανεπαίσθητα, και τελικά εξαφανίζονται εντελώς. Αλλά, πα πει κάποιος, ποιος μπορεί να αποκαλύψει αυτή την γνώση στους βεζίρηδες; Και πως, θα απαντούσα, την απόκτησαν σε αυτές τις δεσποτικές χώρες, όπου οι πολίτες δεν λαμβάνουν κανένα μέρος στον χειρισμό των δημοσίων υποθέσεων, όπου βλέπουμε με θλίψη όποιον στρέφει το βλέμμα του στις δυστυχίες της πατρίδας, όπου το κακώς εννοούμενο συμφέρον του σουλτάνου βρίσκεται σε αντίθεση με το συμφέρον των υπηκόων του, όπου το να υπηρετεί κάποιος τον ηγεμόνα σημαίνει να προδίδει το έθνος του; Για να είναι δίκαιος και ενάρετος, πρέπει να γνωρίζει ποια είναι τα καθήκοντα του ηγεμόνα και των υπηκόων, να μελετήσει τις αμοιβαίες υποχρεώσεις που συνδέουν μεταξύ τους όλα τα μέλη της κοινωνίας. Η δικαιοσύνη δεν είναι κάτι διαφορετικό από τη βαθιά γνώση αυτών των υποχρεώσεων. Για να φτάσει σε αυτή τη γνώση, πρέπει να σκεφθεί: αλλά, ποιος τολμά να σκεφθεί σε έναν λαό που βρίσκεται κάτω από την αυθαίρετη εξουσία; Η οκνηρία, το ανώφελο, η μη συνήθεια, και ακόμη ο κίνδυνος της σκέψης, οδηγούν σύντομα την αδυναμία σκέψης. Σκέπτονται λίγο στις χώρες όπου αποσιωπούν τις σκέψεις τους. Μάταια θα έλεγε κάποιος ότι τις αποσιωπούν από σύνεση, για να ξεγελούν ότι δεν σκέπτονται λιγότερο: είναι βέβαιο ότι δεν σκέπτονται περισσότερο, και ότι ποτέ οι ευγενικές και θαρραλέες ιδέες δεν σχηματίζονται στα κεφάλια αυτών που βρίσκονται κάτω από τον δεσποτισμό.

Σε αυτές τις κυβερνήσεις, οι άνθρωποι δεν διαπνέονται παρά από αυτό το πνεύμα του εγωισμού και του ιλίγγου, που αναγγέλλει την καταστροφή των αυτοκρατοριών. Ο καθένας, έχοντας να μάτια του προσηλωμένα στο ιδιαίτερο συμφέρον του, δεν τα στρέφει ποτέ στο γενικό συμφέρον. Οι λαοί δεν έχουν λοιπόν, σε αυτές τις χώρες, καμιά ιδέα είτε του δημόσιου καλού είτε των υποχρεώσεων των πολιτών. Οι βεζίρηδες, βγαλμένοι από το σώμα αυτού του ίδιου έθνους, δεν έχουν λοιπόν, παίρνοντας το αξίωμα, καμία αρχή διοίκησης ούτε δικαιοσύνης. Αναζητούν τα μεγάλα αξιώματα, για να κάνουν την αυλή

τους, για να μοιραστούν την εξουσία του ηγεμόνα, και όχι για να κάνουν το καλό.

Αλλά, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι διαπνέονται από την επιθυμία για το καλό, πρέπει να φωτιστούν: και οι βεζίρηδες, απαραίτητα παρασυρμένοι από τις ραδιουργίες στο Σεράι, δεν χάνουν τον χρόνο τους να συλλογίζονται.

Εξάλλου, για να φωτιστούν, πρέπει να εκτεθούν στη κούραση της μελέτης και του συλλογισμού: και ποιο είναι το κίνητρο που θα μπορούσε να τους υποχρεώσει σε αυτή την ταραχή; Δεν προκαλούνται σε αυτό ούτε από το φόβο της λογοκρισίας⁵⁷.

Εάν μπορούμε να συγκρίνουμε τα μικρά πράγματα με τα μεγάλα, ας αναπαράστησουμε την κατάσταση της δημοκρατίας των γραμμάτων. Εάν καταργούσαμε τις κριτικές, δεν αντιλαμβανόμαστε ότι απελευθερωμένος από τον σωτήριο φόβο της λογοκρισίας, ποιος αναγκάζει τώρα έναν συγγραφέα να φροντίζει, να τελειοποιήσει τις ικανότητες του, αυτός ο ίδιος συγγραφέας δεν θα παρούσιαζε πλέον στο κοινό παρά έργα πρόχειρα και ατελή; Αυτή είναι ακριβώς η περίπτωση στην οποία βρίσκονται οι βεζίρηδες, είναι η αιτία για την οποία δεν δίνουν καμιά προσοχή στην διοίκηση των υποθέσεων, και δεν πρέπει γενικά ποτέ να συμβουλευονται φωτισμένους ανθρώπους⁵⁸.

Αυτό που λέω για τους βεζίρηδες, το λέω και για τους σουλτάνους. Οι ηγεμόνες δεν ξεφεύγουν καθόλου από την γενική άγνοια του έθνους τους. Τα ίδια τους τα μάτια, από αυτή την άποψη, είναι καλυμμένα με πιο πυκνά σκοτάδια από αυτά των υπηκόων τους. Σχεδόν όλοι αυτοί που τους ανατρέφουν ή που τους περιβάλλουν, διψασμένοι να κυβερνήσουν στο όνομα τους⁵⁹, έχουν συμφέρον να τους αποκτηνώσουν. Και οι πρίγκιπες που προορίζονται να βασιλεύσουν, κλεισμένοι στο σεράι μέχρι τον θάνατο του πατέρα τους, περνούν από το χαρέμι στον θρόνο χωρίς να έχουν καμιά σαφή ιδέα της επιστήμης της διακυβέρνησης και χωρίς να έχουν ούτε μια φορά παραστεί στο διβάνι.

Αλλά, σύμφωνα με το παράδειγμα του Φιλίππου της Μακεδονίας, στον οποίον η ανωτερότητα του θάρρους και της φώτισης δεν ενέπνεαν καθόλου τυφλή εμπιστοσύνη, και που πλήρωνε νεαρούς ευγενείς για να του επαναλαμβάνουν κάθε μέρα αυτά τα λόγια, *Φίλιππε, να θυμάσαι ότι είσαι άνθρωπος*, γιατί οι βεζίρηδες δεν θα επέτρεπαν στις κριτικές να τους προειδοποιούν

57 Να γιατί το Αγγλικό έθνος, ανάμεσα στα προνόμια του, υπολογίζει την ελευθερία του τύπου ως ένα από τα πιο πολύτιμα.

58 Εάν, στο κοινοβούλιο της Αγγλίας, έχουν αναφέρει την εξουσία του προέδρου de Montesquieu, είναι επειδή η Αγγλία είναι ελεύθερη χώρα σε ότι αφορά τους νόμους και την διοίκηση, εάν ο Τσάρος Πέτρος ελάμβανε συμβουλές από τον διάσημο Leibnitz, είναι επειδή ένα μεγάλο συμβουλευεί χωρίς ντροπή ένα άλλον μεγάλο, και ότι οι Ρώσοι με το εμπόριο που έχουν με τα άλλα κράτη της Ευρώπης, μπορούν να είναι πιο φωτισμένοι από τους κατοίκους της Ανατολής.

59 Σε μια μορφή κυβέρνησης πολύ διαφορετική από αυτήν της ανατολής, σε μας τους ίδιους, ο Λουδοβίκος ΙΓ', σε μια από τις επιστολές του, παραπονιέται για τον στρατάρχη d'Ancre : «Με εμποδίζει, λέει, να περπατώ στο Παρίσι: μου επιτρέπει μόνο την ευχαρίστηση του κυνηγιού, μόνο την βόλτα στον Κεραμικό. Απαγορεύεται στους αξιωματικούς του οίκου μου, όπως και σε όλους τους υπηκόους μου, να με απασχολούν με σοβαρές υποθέσεις, και να μου μιλούν ιδιαίτερας.» Φαίνεται ότι σε κάθε χώρα αναζητούν να κάνουν του πρίγκιπες όχι πολύ άξιους για το θρόνο όπου καλούνται από τη γέννηση τους .

κάποιες φορές ότι δεν είναι παρά άνθρωποι ⁶⁰; Γιατί δεν θα μπορούσε κάποιος χωρίς να εγκληματήσει να αμφιβάλει για την δικαιοσύνη των αποφάσεων τους, και να τους επαναλάβει, σύμφωνα με τον Grotius, ότι *κάθε διάταξη ή κάθε νόμος για τον οποίο απαγορεύεται η εξέταση και η κριτική δεν μπορεί ποτέ να είναι παρά ένας άδικος νόμος*;

Είναι επειδή οι βεζίρηδες είναι άνθρωποι. Ανάμεσα στους συγγραφείς, υπάρχουν πολλοί που θα είχαν την γενναιοδωρία να παραλείψουν τις κριτικές τους, εάν είχαν τη δύναμη να τους τιμωρήσουν; Θα ήσαν τουλάχιστον μόνο άνθρωποι ανωτέρου πνεύματος και υψηλού χαρακτήρα, που, θυσιάζοντας την μνησικακία τους για το πλεονέκτημα του λαού, θα διατηρούσαν στη δημοκρατία επιστολές κριτικής, τόσο απαραίτητες για την πρόοδο των τεχνών και των επιστημών. Αλλά, πώς να απαιτήσουμε τόση γενναιοδωρία από μέρους του βεζίρη;

Υπάρχουν, λέει ο Μπαλζάκ, λίγοι υπουργοί τόσο γενναιοδωροι ώστε να προτιμήσουν να τους επαινούν για την επιείκεια τους, που διαρκούν τόσο χρόνο όσο οι οικογένειες αυτών που έχουν διατηρήσει, από την ευχαρίστηση που δίνει η εκδίκηση, και που περνά εντούτοις τόσο γρήγορα όσο το κτύπημα του πέλεκυ που χωρίζει ένα κεφάλι από το σώμα. Λίγοι βεζίρηδες είναι άξιοι του επαίνου που δόθηκε στον Σέθο στη βασίλισσα της Αιγύπτου Νέφθη, όταν οι ιερείς, εκφωνώντας τον πανηγυρικό, έλεγαν: Συγχωρούσε όπως οι θεοί, με την απόλυτη δύναμη να τιμωρεί.

Ο ισχυρός θα είναι πάντοτε άδικος και εκδικητικός. Ο de Vendôme έλεγε αστεειυόμενος γι' αυτό το θέμα ότι, στην πορεία των στρατευμάτων, είχε συχνά εξετάσει τις φιλονικίες των μουλαριών με τους ημιονηγούς, και ότι σε ντροπή της ανθρωπότητας, το δίκιο ήταν σχεδόν πάντοτε με την πλευρά των τα μουλαριών.

Ο du Vernay, τόσο σοφός στην φυσική ιστορία, και που γνωρίζει, με μόνη την εξέταση των δοντιών ενός ζώου, εάν ήταν σαρκοφάγο ή χορτοφάγο, έλεγε συχνά: *ας μου παρουσιάσουν το δόντι ενός άγνωστου ζώου, από το δόντι του, θα κρίνω τους τρόπους του.* Σύμφωνα με το παράδειγμα του, ένας ηθικός φιλόσοφος θα μπορούσε να πει: δείξτε μου το βαθμό της εξουσίας που έχει ενδυσθεί ένας άνθρωπος, από την εξουσία του, θα κρίνω την δικαιοσύνη του. Μάταια, για να αποπλίσουμε τις ωμότητες των βεζίρηδων, θα επαναλαμβάνουμε, σύμφωνα με τον Τάκιτο, ότι βασανιστήριο των κριτικών είναι η τρομπέτα που αναγγέλλει στην αιωνιότητα την ντροπή και τις φαυλότητες των δημίων τους: στα δεσποτικά κράτη, ενδιαφέρονται και πρέπει να ενδιαφέρονται λίγο για τη δόξα και τις επόμενες γενεές, επειδή δεν αγαπούν καθόλου, όπως έχω αποδείξει πιο πάνω, την εκτίμηση για την ίδια την εκτίμηση, αλλά για τα πλεονεκτήματα που αυτή προκαλεί, και ότι δεν υπάρχει τίποτα που να αποδίδεται στην αξία και που να τολμούν να αρνούνται στην ισχύ. Οι βεζίρηδες δεν έχουν λοιπόν κανένα συμφέρον να μορφωθούν, και κατά συνέπεια να υποστηρί-

60 Δεν μπορεί να βρεθεί καθόλου στην ανατολή άνθρωπος σαν τον δούκα της Βουργουνδίας. Αυτός ο πρίγκιπας διάβαζε όλους τους λίβελους που έγραφαν εναντίον του και εναντίον του Λουδοβίκου ΙΔ'. Ήθελε να φωτισθεί, και αντιλαμβανόταν ότι μόνο το μίσος και ο θυμός τολμούν κάποιες φορές να παρουσιάζουν την αλήθεια στους βασιλείς.

ξουν τη λογοκρισία: πρέπει λοιπόν να είναι παραμένουν γενικά αμαθείς⁶¹. Ο μιλόρδος Bolingbroke έλεγε γι' αυτό το θέμα ότι, «νέος ακόμα, θεωρούσα στην αρχή αυτούς που κυβερνούσαν τα έθνη σαν ανώτερες ευφυΐες. Αλλά, πρόσθετε, η εμπειρία με έβγαλε σύντομα από την πλάνη: εξέταζα αυτούς που κρατούσαν στην Αγγλία το τιμόνι των υποθέσεων, και αναγνώρισα ότι οι μεγάλοι ήσαν αρκετά όμοιοι με αυτούς τους θεούς της Φοινίκης που στους ώμους τους τοποθετούσαν ένα κεφάλι βοδιού ως σημείο υπέρτατης δύναμης, και ότι γενικά οι άνθρωποι κυβερνιόνταν από τους πιο βλάκες από αυτούς.» αυτή η αλήθεια, την οποία χρησιμοποιούσε ο Bolingbroke ίσως με διάθεση αστεϊσμού στην Αγγλία, είναι χωρίς αμφιβολία αναμφισβήτητη σε σχεδόν όλες τις αυτοκρατορίες της ανατολής.

61 Όπως όλοι οι πολίτες είναι πολύ αμαθείς για το δημόσιο καλό, σχεδόν όλοι αυτοί που εκπονούν σχέδια είναι, σε αυτές τις χώρες, είτε κατεργάρηδες που δεν έχουν υπόψη τους παρά τη δική του ωφέλεια, είτε μέτρια πνεύματα που δεν μπορούν να αντιληφθούν με μια ματιά την μεγάλη αλυσίδα που συνδέει μαζί όλες τις πλευρές ενός κράτους. Προτείνουν κατά συνέπεια προγράμματα που είναι πάντοτε ασύμφωνα με την υπόλοιπη νομοθεσία ενός λαού. Και σπάνια τολμούν, σε ένα έργο, να τα εκθέσουν στα βλέμματα του λαού.

Ο φωτισμένος άνθρωπος αντιλαμβάνεται ότι, σε αυτές τις κυβερνήσεις, κάθε αλλαγή είναι μια νέα δυστυχία, επειδή δεν μπορούν να ακολουθήσουν κανένα σχέδιο, επειδή η δεσποτική διοίκηση διαφθείρει τα πάντα. Δεν υπάρχει, σε αυτές τις κυβερνήσεις, παρά ένα χρήσιμο πράγμα να κάνουν, είναι να της αλλάξουν ανεπαίσθητα τη μορφή. Από έλλειψη αυτής της οπτικής, ο περίφημος τσάρος Πέτρος δεν έκανε μάλλον τίποτε για την ευτυχία του έθνους του. Έπρεπε εντούτοις να προβλέψει ότι ένας μεγάλος άνδρας σπάνια διαδέχεται έναν άλλον μεγάλο άνδρα, ότι, μη έχοντας αλλάξει τίποτα στη συγκρότηση της αυτοκρατορίας, οι Ρώσοι, από τη μορφή της κυβέρνησης τους, θα μπορούσαν σύντομα να ξαναπέσουν στην βαρβαρότητα από την οποία είχε αρχίσει να τους βγάζει.

Κεφάλαιο 19.

Η περιφρόνηση και ο εξευτελισμός που βρίσκονται οι λαοί συντηρούν την άγνοια των βεζιρηδων. Δεύτερο αποτέλεσμα του δεσποτισμού.

Εάν οι βεζιρηδες δεν έχουν κανένα συμφέρον να μορφωθούν, είναι, θα πει κάποιος, αλλά είναι περισσότερο βέβαιο για το συμφέρον του λαού, που δεν θα έπρεπε οι βεζιρηδες να είναι αμαθείς, επειδή κάθε έθνος επιθυμεί να κυβερνάται καλά. Γιατί λοιπόν δεν βλέπουμε καθόλου σε αυτές τις χώρες πολίτες αρκετά ενάρετους για να επικρίνουν στους βεζιρηδες την άγνοια τους και την αδικία τους, και να τους υποχρεώνουν, με το φόβο της περιφρόνησης, να γίνουν πολίτες; Είναι επειδή η ουσία του δεσποτισμού είναι να εξευτελίζουν και να υποβιβάζουν τις ψυχές.

Στα κράτη που μόνο ο νόμος τιμωρεί και ανταμείβει, που δεν υπακούουν παρά στον νόμο, ο ενάρετος άνθρωπος, πάντοτε σε ασφάλεια, αποκτά θάρρος και σταθερότητα ψυχής που μειώνεται απαραίτητα στις δεσποτικές χώρες, όπου η ζωή του, τα αγαθά του και η ελευθερία του εξαρτάται από την παραξενιά⁶² και από την αυθαίρετη θέληση ενός μόνο ανθρώπου. Σε αυτές τις χώρες, θα ήταν τόσο απερίσκεπτο να είναι ενάρετος, όσο ήταν τρελό να είναι φαύλος στην Κρήτη και στην Λακεδαίμονα: και δεν βλέπουμε κανέναν να εξεγείρεται ενάντια στην αδικία, και, μάλλον από το να την χειροκροτεί, να αναφωνεί όπως ο φιλόσοφος Φιλοξένης: *Ας με οδηγήσουν στα λατομεία.*

Σε αυτές τις κυβερνήσεις, πόσο δεν κοστίζει να είναι κάποιος ενάρετος; Σε ποιους κινδύνους η εντιμότητα δεν εκτίθεται; Ας υποθέσουμε έναν άνθρωπο που έχει πάθος με την αρετή: το να θέλουμε ένας τέτοιος άνθρωπος να αντιλαμβάνεται, στην αδικία ή στην ανικανότητα των βεζιρηδων ή των σατράπηδων, την αιτία των δημοσίων δυστυχιών, και να σιωπά, σημαίνει να θέλουμε τις αντιφάσεις. Εξάλλου, μια άλαλη εντιμότητα θα ήταν σε αυτή την περίπτωση άχρηστη εντιμότητα. Όσο περισσότερο ενάρετος θα είναι αυτός ο άνθρωπος, τόσο περισσότερο βιάζεται να κατονομάσει αυτόν στον οποίον πρέπει να πέσει η εθνική περιφρόνηση: θα πω επιπλέον ότι οφείλει να το κάνει. Αλλά, καθώς η αδικία και η βλακεία ενός βεζιρη βρίσκεται, όπως είπα πιο πάνω,

62 Δεν θα δούμε καθόλου στην Τουρκία, όπως στην Σκωτία, τον νόμο να τιμωρεί, στον ηγεμόνα, την αδικία που διαπράττεται ενάντια σε έναν υπήκοο. Στην άνοδο στο θρόνο της Σκωτίας του Malicorne, ένας ευγενής του παρουσιάζει τον κατάλογο των προνομίων του, τον παρακαλεί να τα επικυρώσει, ο βασιλιάς τον παίρνει και τον σκίζει. Ο ευγενής παραπονέθηκε γι' αυτό στο κοινοβούλιο, και το κοινοβούλιο επιβάλλει όπως ο βασιλιάς, καθισμένος στο θρόνο του, θα σταθεί, παρουσία όλης της αυλής, να ράψει ξανά με βελόνα και κλωστή τον κατάλογο αυτού του ευγενή.

πάντοτε ενδεδυμένη με την απαραίτητη εξουσία για να καταδικάσει την αξία στα πιο μεγάλα βασανιστήρια, αυτός ο άνθρωπος θα είναι τόσο πιο γρήγορα παραδομένος στους άλαλους, όσο θα είναι περισσότερο φίλος του δημόσιου καλού και της αρετής.

Εάν ο Νέρων επέβαλε στο θέατρο τα χειροκροτήματα των θεατών, ακόμη πιο βάρβαροι από τον Νέρωνα, οι βεζίρηδες απαιτούσαν τους επαίνους από αυτούς εκεί μάλιστα που τους υπερφόρτωναν με φόρους και που τους κακομεταχειρίζονταν. Είναι όμοιοι με τον Τιβέριο: υπό τη βασιλεία του, μεταχειρίζονταν ως σημεία ανατρεπτικότητας μέχρι τις κραυγές, μέχρι τους στεναγμούς των δυστυχισμένων που καταπίεζαν, επειδή όλα είναι εγκληματικά, λέει ο Σουητόνιος, υπό την εξουσία ενός ηγεμόνα που αισθάνεται πάντοτε ένοχος.

Δεν υπάρχει κανένας βεζίρης που να μην ήθελε φέρει τους ανθρώπους στην κατάσταση των αρχαίων Περσών, οι οποίοι, αφού μαστιγώνονταν βάνουσα με διαταγή του ηγεμόνα, ήσαν στη συνέχεια υποχρεωμένοι να προσάγονται ενώπιον του: *ερχόμαστε, του έλεγαν, να σε ευχαριστήσουμε επειδή καταδέχεσαι να μας θυμηθείς.*

Η ευγενική τόλμη ενός πολίτη που είναι αρκετά ενάρτεος για να επικρίνει τους βεζίρηδες για την άγνοια τους και την αδικία τους θα ακολουθηθεί σύντομα από το βασανιστήριο του⁶³, και κανείς δεν θέλει να εκτεθεί σε αυτό. Αλλά, θα πει κάποιος, ο ήρωας, ο γενναίος; Ναι, θα απαντήσω, όταν υποστηρίζεται από την ελπίδα της εκτίμησης και της δόξας. Έχει στερηθεί από αυτή την ελπίδα; Το θάρρος του τον εγκαταλείπει. Σε έναν λαό που είναι δούλος, θα έδιναν το όνομα του ανατρεπτικού σε αυτόν τον γενναϊόδωρο πολίτη, το βασανιστήριο του θα έβρισκε αυτούς που το επιδοκιμάζουν. Δεν υπάρχουν καθόλου εγκλήματα στα οποία δεν προσφέρουν εγκώμια, όταν, σε ένα κράτος, η ποταπότητα έχει γίνει ήθος. «Εάν η πανούκλα, ο λέει ο Gordon, είχε καλτσοδέτες, κορδέλες και τροφεία να δώσει, υπάρχουν θεολόγοι τόσο άθλιοι, και νομομαθείς τόσο κατώτεροι, ώστε να υποστηρίζουν ότι η επικράτηση της πανούκλας είναι η θεία δικαιοσύνη, και ότι το να γλιτώσουν από τις ολέθριες επιδράσεις της, σημαίνει να γίνουν ένοχοι απέναντι στο Θεό.» Είναι λοιπόν, σε αυτές τις κυβερνήσεις, πιο συνετό να είναι κανείς συνένοχος παρά ο κατηγορός των απατεώνων, οι αρετές και τα ταλέντα είναι πάντοτε ο στόχος της τυραννίας.

Στην κατάκτηση της Ινδίας από τον Thamas-Kouli-kan, ο μόνος άξιος εκτίμησης τον οποίον βρήκε ο ηγεμόνας αυτός στην αυτοκρατορία των Μογγόλων ήταν ένας που ονομαζόταν Mahmouth, και αυτός ο Mahmouth είχε εξορισθεί.

Στις χώρες που έχουν υποκύψει στον δεσποτισμό, η αγάπη, η εκτίμηση, οι επευφημίες του λαού είναι εγκλήματα που ο ηγεμόνας τιμωρεί αυτούς που τα κατέχουν. Αφού θριάμβευσε στους Βρετόνους, ο Agricola, για να αποφύγει τα χειροκροτήματα του λαού, όπως και την οργή του Δομιτιανού, διασχίζει τη νύ-

63 Όταν ένα βεζίρης διαπράττει ένα λάθος στη διοίκηση του, εάν αυτό το λάθος βλάπτει το λαό, ο λαός φωνάζει, και η φιλοδοξία του βεζίρη προσβάλλεται: μακριά από το να επανέλθει στα βήματα του, με καλύτερη συμπεριφορά, να ηρεμήσει από τα τόσο δίκαια παράπονα, δεν ασχολείται παρά με μέσα για να επιβάλει σιωπή στους πολίτες. Αυτά τα μέτρα δύναμης τους ερεθίζουν, οι φωνές διπλασιάζονται: τότε δεν μένει στο βεζίρη παρά να πάρει δύο θέσεις, ή να εκθέσει το κράτος σε επαναστάσεις, ή να οδηγήσει τον δεσποτισμό σε αυτό το ακραίο όριο, που αναγγέλλει πάντοτε την καταστροφή των αυτοκρατοριών. Και είναι αυτή η τελευταία θέση στην οποίαν σταματούν γενικά οι βεζίρηδες.

χτα τους δρόμους της Ρώμης, και φτάνει στο ανάκτορο του αυτοκράτορα: ο ηγεμόνας τον αγκαλιάζει ψυχρά, ο Agricola αποσύρεται, και ο νικητής της Βρετανίας, λέει ο Τάκιτος, χάνεται την ίδια στιγμή στο πλήθος των άλλων δούλων.

Σε αυτούς τους δυστυχισμένους καιρούς θα μπορούσαν στη Ρώμη να αναφωνήσουν, με το Βρούτο: *Αρετή! Δεν είσαι παρά μάταιο όνομα*. Πώς να τη βρούμε στους λαούς που ζουν στον συνεχή τρόμο, και που η ψυχή τους, σωριασμένη από το φόβο, έχει χάσει όλη της την ενεργητικότητα; Δεν συναντάμε, σε αυτούς τους λαούς, παρά προκλητικούς ισχυρούς, και δούλους κακούς και δειλούς. Ποιος πίνακας πιο ντροπιαστικός για την ανθρωπότητα από την ακρόαση ενός βεζίρη, όταν, με ύφος σπουδαίο και ηλίθια αυστηρότητα, προχωρά ανάμεσα σε ένα πλήθος πελατών, και ότι αυτοί οι τελευταίοι, σοβαροί, άφωνοι, ακίνητοι, με τα μάτια προσηλωμένα και χαμηλωμένα, περιμένουν τρέμοντας⁶⁴ την εύνοια ενός βλέμματος, σχεδόν με την στάση αυτών των βραχμάνων, οι οποίοι, με τα μάτια καρφωμένα στην άκρη της μύτης τους, περιμένουν την μπλε και θεία φωτιά που ο ουρανός πρέπει να ανάβει, και που η εμφάνιση της πρέπει, σύμφωνα με αυτούς, να τους ανυψώνει στο αξίωμα της παγόδας!

Όταν βλέπουμε την αξία να ταπεινώνεται έτσι μπροστά σε έναν βεζίρη χωρίς ταλέντο, ή ακόμη σε έναν κακό ευνούχο, θυμόμαστε χωρίς να το θέλουμε την γελοία λατρεία που έχουν στην Ιαπωνία για τους γερανούς, που δεν προφέρουν ποτέ το όνομα τους παρά όταν προηγείται η λέξη *O-thurisama*, δηλαδή, *Εντιμότητα*.

64 Ο ίδιος ο βεζίρης, δεν μπαίνει παρά τρέμοντας στο διβάνι, ότι είναι εκεί ο σουλτάνος.

Κεφάλαιο 20.

Για την περιφρόνηση της αρετής, και για την λανθασμένη εκτίμηση που διαθέτουν γι' αυτήν. Τρίτο αποτέλεσμα του δεσποτισμού.

Εάν, όπως έχω αποδείξει στα προηγούμενα κεφάλαια, η άγνοια των βεζιρηδων είναι μια απαραίτητη συνέχεια της μορφής του δεσποτισμού των κυβερνήσεων, η γελοιοποίηση σε αυτές τις χώρες της αρετής φαίνεται να είναι εξίσου το αποτέλεσμα.

Μπορεί κάποιος να αμφιβάλλει ότι, στα πολυτελή γεύματα των Περσών, στα τραπέζια τους με καλή παρέα, δεν θα κορόιδευαν την λιτότητα και την χοντροκοπιά των Σπαρτιατών; Και ότι πόρνες, συνηθισμένες να σέρνονται στον προθάλαμο των ευνούχων για να επιζητήσουν την επαίσχυντη τιμή να είναι το παιχνίδι τους, δεν έδωσαν το όνομα της αγριότητας στην ευγενή υπερηφάνεια που απαγόρευε στους Έλληνες να γονατίζουν μπροστά στον μεγάλο βασιλιά; Ένας δούλος λαός πρέπει απαραίτητα να γελοιοποιεί το θάρρος, την μεγαλοψυχία, την ανιδιοτέλεια, την περιφρόνηση της ζωής, τελικά όλες τις αρετές που στηρίζονται στην ακραία αγάπη για την πατρίδα και την ελευθερία. Έπρεπε, στην Περσία, να μεταχειρίζονται σας τρελό, σαν εχθρό του ηγεμόνα, κάθε ενάρτετο υπήκοο ο οποίος, έχοντας πληγεί από τον ηρωισμό των Ελλήνων, παρότρυνε τους συμπολίτες του να τους μοιάσουν, και να προλάβουν, με μια κατάλληλη μεταρρύθμιση στην κυβέρνηση, την επικείμενη καταστροφή μιας αυτοκρατορίας όπου η αρετή ήταν περιφρονημένη⁶⁵. Οι Πέρσες, υπό το φόβο να βρεθούν ποταποί, έπρεπε να θεωρούν τους Έλληνες γελοίους. Δεν μπορούμε ποτέ να πληττόμαστε παρά από αισθήματα που μας συγκλονίζουν ισχυρά εμάς τους ίδιους. Ένας μεγάλος πολίτης, αντικείμενο σεβασμού παντού όπου υπάρχει πολίτης, δεν θα περάσει ποτέ παρά για τρελός σε μια δεσποτική κυβέρνηση.

Ανάμεσα σε μας τους άλλους Ευρωπαίους, που είμαστε ακόμη πιο μακριά από την ποταπότητα των Ανατολικών από ότι από τον ηρωισμό των Ελλήνων, πόσες μεγάλες πράξεις θα περνούσαν σαν τρελές, εάν αυτές οι ίδιες πράξεις δεν είχαν καθιερωθεί από τον θαυμασμό όλων των αιώνων! Χωρίς αυτό το θαυμασμό, που δεν θα αφηγείτο καθόλου σαν γελοία αυτή την εντολή που είχε λάβει από τον λαό της Λακεδαιμόνας στη μάχη της Μαντινείας ο βασιλιάς Άγις: *να μην επωφεληθείς από το πλεονέκτημα του αριθμού, στείλε πίσω ένα μέρος του στρατού σου, μην πολεμήσεις τον εχθρό παρά με ίση δύναμη*. Θα μεταχειρίζονταν με όμοιο τρόπο σαν τρελή την απάντηση του Καλλικρατίδα, ναύαρχου του στόλου των Λακεδαιμονίων την ημέρα της μάχης των Αργινουσών: ο Έρμων τον συμβούλευε να μην πολεμήσει καθόλου με δυνάμεις πάρα πολύ άνισες τον στόλο των Αθηναίων: *Έρμων, του απάντησε, δεν αρέσει στο θεό να ακολουθήσω μια συμβουλή που οι συνέπειες της θα ήσαν τόσο καταστροφικές για την πατρίδα μου! Η Σπάρτη δεν θα ατιμαστεί ποτέ από τον στρατηγό της. Εδώ με το στρατό μου πρέπει να κερδίσω ή να χαθώ. Είναι ο Καλλικρατίδας που πρέπει να μάθει την τέχνη της υποχώρησης*

65 Τη στιγμή που τριακόσιοι Σπαρτιάτες υπερασπίζονταν τα στενά των Θερμοπυλών, αυτόμολοι της Αρκαδίας έχοντας δώσει στον Ξέρξη την αφήγηση των Ολυμπιακών Αγώνων, Ποιους άνδρες, αναφωνούσε ένας Πέρσης άρχοντας, *πάμε να πολεμήσουμε! Αδιάφοροι στο συμφέρον, είναι διψασμένοι μόνο για τη δόξα*.

σε άνδρες οι οποίοι, μέχρι σήμερα, δεν έχουν πληροφορηθεί για τον αριθμό, αλλά μόνο για τον τόπο όπου έχουν στρατοπεδεύσει οι εχθροί τους; Απάντηση τόσο ευγενική και τόσο υψηλή θα έμοιαζε τρελή στους περισσότερους ανθρώπους. Ποιοι άνθρωποι έχουν τόσο εξυψωμένη ψυχή, τόσο βαθιά γνώση της πολιτικής, για να αντιληφθούν, όπως ο Καλλικρατίδας, πόση σπουδαιότητα είχε να διατηρήσουν, στους Σπαρτιάτες, την θαρραλέα ισχυρογνωμοσύνη που τους έκανε ανίκητους; Αυτός ο ήρωας γνώριζε ότι το να είναι απασχολημένοι συνεχώς στο να τρέφουν μέσα τους το αίσθημα του θάρρους και της δόξας, τόσο μεγάλη σύνεση θα μπορούσε να φθείρει την λεπτότητα, και ότι ένας λαός δεν μπορεί να έχει καθόλου τις αρετές για τις οποίες δεν έχει την ευσυνειδησία να τις ακολουθήσει.

Οι μισό-πολιτικοί, από έλλειψη κατανόησης μιας αρκετά μεγάλης έκτασης χρόνου, πλήττονται πάντοτε πάρα πολύ έντονα από έναν κίνδυνο του παρόντος. Συνηθισμένοι να εξετάζουν κάθε πράξη ανεξάρτητα από την αλυσίδα που τις συνδέει όλες μεταξύ τους, όταν σκέπτονται να διορθώσουν έναν λαό από την κατάχρηση μιας αρετής, δεν κάνουν συχνότατα παρά να του αφαιρούν το Παλλάδιο στο οποίο είναι συνδεδεμένες οι επιτυχίες του και η δόξα του.

Στον αρχαίο θαυμασμό λοιπόν οφείλουμε το θαυμασμό του παρόντος που διατηρούμε για αυτές τις πράξεις: ακόμη αυτός ο θαυμασμός δεν είναι παρά υποκριτικός θαυμασμός ή θαυμασμός του προκατειλημμένου. Ένας θαυμασμός τον οποίον αισθανόμαστε θα μας έφερνε απαραίτητα στην μίμηση.

Αλλά, ποιος άνθρωπος, ανάμεσα σε αυτούς εκεί μάλιστα που λένε για τον εαυτό τους ότι είναι παθιασμένοι για τη δόξα, κοκκινίζει από μια νίκη που δεν την οφείλει αποκλειστικά στην αξία του και την επιδεξιότητα του; Υπάρχουν πολλοί Αντίοχοι - Σωτήρες; Αυτός ο ηγεμόνας αντιλαμβάνεται ότι δεν οφείλει την ήττα των Γαλατών παρά στον τρόπο που είχε σκορπίσει στις γραμμές τους η απρόσμενη εμφάνιση των ελεφάντων του, χύνει δάκρυα στους φοίνικες του θριάμβου του, και κάνει, στο πεδίο της μάχης, να στηθεί ένα τρόπαιο στους ελέφαντές του.

Εγκωμιάζουν την γενναιοδωρία του Γέλωνα. Μετά την ήττα του αμέτρητου στρατού της Καρθαγένης, όταν οι ηττημένοι περίμεναν τις πιο σκληρές συνθήκες, αυτός ο ηγεμόνας δεν απαιτεί από την ταπεινωμένη Καρθαγένη παρά να καταργήσει βάρβαρες τις θυσίες των ίδιων των παιδιών τους που έκαναν στον Κρόνο. Αυτός ο νικητής δεν θέλει να επωφεληθεί από τη νίκη του παρά για να ολοκληρώσει τη μόνη συνθήκη η οποία, ίσως, έγινε ποτέ προς όφελος της ανθρωπότητας. Ανάμεσα σε τόσους θαυμαστές, γιατί ο Γέλων δεν έχει καθόλου μιμητές; Χίλιοι ήρωες έχουν διαδοχικά υποδουλώσει την Ασία: εντούτοις δεν υπάρχει κανένας ο οποίος, ευαίσθητος στα κακά της ανθρωπότητας, να επωφελήθηκε από τη νίκη του για να ελαφρύνει του κατοίκους της ανατολής από το βάρος της αθλιότητας και του εξευτελισμού που τους έχει πνίξει ο δεσποτισμός. Κανείς από αυτούς δεν κατάστρεψε αυτά τα σπίτια του πόνου και των δακρύων, όπου η ζήλια ακρωτηριάζει χωρίς οίκτο τους δυστυχείς που είναι προορισμένοι να συγκρατούν τις ηδονές τους, και που είναι καταδικασμένοι στο βασανιστήριο μιας επιθυμίας που γεννιέται πάντοτε και είναι πάντοτε χω-

ρίς δύναμη. Έχουν λοιπόν για την πράξη του Γέλωνα μόνο υποκριτική εκτίμηση ή το αποτέλεσμα της προκατάληψης.

Τιμούμε την αξία, αλλά λιγότερο απ' ό,τι την τιμούσαν στην Σπάρτη: και δεν αισθανόμαστε, από την άποψη μιας οχυρωμένης πόλης, το αίσθημα της περιφρόνησης από το οποίο συγκλονίζονταν οι Λακεδαιμόνιοι. Μερικοί από αυτούς, καθώς περνούν κάτω από τα τείχη της Κορίνθου, *ποιες γυναίκες*, ερωτούσαν, *κατοικούν σε αυτή την πόλη; Είναι*, τους απάντησαν, *Κορίνθιοι. Δεν γνωρίζουν, συνέχισαν, αυτοί οι άθλιοι και δειλοί άνδρες, ότι τα μόνα αδιαπέραστα από τον εχθρό τείχη είναι οι πολίτες που είναι αποφασισμένοι να πεθάνουν*; Τέτοιο θάρρος και ανάταση ψυχής δεν συναντιέται παρά σε πολεμικές δημοκρατίες. Από όση αγάπη και αν διαπνεόμαστε για την πατρίδα, δεν θα δούμε καθόλου μητέρα, μετά από το χαμό ενός γιου που σκοτώθηκε στη μάχη, να επικρίνει τον γιό που της έμεινε επειδή επέζησε στην ήττα. Δεν θα πάρουμε καθόλου παράδειγμα από αυτές τις ενάρετες Σπαρτιάτισσες: μετά τη μάχη των Λεύκτρων, ταπεινωμένες που είχαν μέσα στα σπλάχνα τους άνδρες ικανούς για φυγή, αυτές που τα παιδιά τους είχαν ξεφύγει από τη σφαγή αποσύρθηκαν στο βάθος του σπιτιού τους, στο πένθος και τη σιωπή, ενώ αντίθετα οι μητέρες που τα παιδιά τους είχαν σκοτωθεί στη μάχη, γεμάτες χαρά και με το κεφάλι στεφανωμένο με άνθη, πήγαιναν στον ναό για να ευχαριστήσουν τους θεούς.

Όσο γενναίοι και αν είναι οι στρατιώτες μας, δεν θα δούμε καθόλου ένα σώμα χιλίων διακοσίων ανδρών, να συγκρατούν, όπως οι Ελβετοί, στη μάχη του S. Jacques-l'Hôpital ⁶⁶, τη δύναμη στρατού εξήντα χιλιάδων ανδρών, που πλήρωσε την νίκη του με την απώλεια οκτώ χιλιάδων ανδρών. Δεν θα δούμε καθόλου κυβερνήσεις να μεταχειρίζονται ως δειλούς, και να καταδικάζουν σαν τέτοιους με την εσχάτη των ποινών δέκα στρατιώτες, οι οποίοι, ξεφεύγοντας από τη σφαγή εκείνης της ημέρας, έφεραν στην πατρίδα τους το νέο μιας ήττας τόσο δοξασμένης.

Εάν στην ίδια την Ευρώπη, δεν έχουμε πλέον παρά στείρο θαυμασμό για όμοιες πράξεις και για παρόμοιες αρετές, ποια περιφρόνηση οι λαοί της ανατολής δεν οφείλουν να έχουν γι' αυτές τις ίδιες αρετές; Ποιος θα μπορούσε να τους κάνει να τις σεβαστούν; Αυτές οι χώρες κατοικούνται από ψυχές ελεεινές και φαύλες: αλλά, από τη στιγμή που οι ενάρετοι άνθρωποι δεν είναι πλέον αρκετά πολυάριθμοι σε ένα έθνος για να δώσουν το τόνο, τον δέχεται απαραίτητα από διεφθαρμένους ανθρώπους. Αυτοί οι τελευταίοι, που ενδιαφέρονται πάντοτε να γελοιοποιούν τα αισθήματα που δεν εγκρίνουν, κάνουν τους ενάρετους να σωπαίνουν. Δυστυχώς υπάρχουν λίγοι από αυτούς που δεν υποκύπτουν τις κραυγές εκείνων που τους περιβάλλουν, που είναι αρκετά θαρ-

66 Στην ιστορία του Λουδοβίκου ΙΑ', ο Duclos λέει ότι οι Ελβετοί, 3000 το πλήθος, συγκράτησαν τη δύναμη του στρατού του δελφίνου που αποτελείτο από 14000 Γάλλους και 8000 Άγγλους. Αυτή η μάχη έγινε κοντά στο Bottelen, και οι Ελβετοί σκοτώθηκαν σχεδόν όλοι.

Στη μάχη του de Morgarten, 1300 Ελβετοί, κατατρόπωσαν τον στρατό του Αρχιδούκα Λεοπόλδου, που αποτελείτο από 20000 άνδρες.

Κοντά στο Wesen, στο καντόνι του Glaris, 350 Ελβετοί νίκησαν 8000 Αυστριακούς: κάθε χρόνο γιορτάζουν την επέτειο της νίκης στο πεδίο της μάχης. Ένας ομιλητής εκφωνεί τον πανηγυρικό, και διαβάζει τον κατάλογο των τριακοσίων πενήντα ονομάτων.

ραλέοι για να αψηφούν την περιφρόνηση του έθνους τους, και που αντιλαμβάνονται αρκετά καθαρά ότι η εκτίμηση ενός έθνους που έχει πέσει σε ορισμένο βαθμό εξευτελισμού είναι εκτίμηση λιγότερο κολακευτική παρά εξευτελιστική.

Το ελάχιστο ενδιαφέρον για τον Αννίβα, στην αυλή του Αντίοχου, εξευτέλισε αυτόν το μεγάλο άνδρα; Η δειλία με την οποία ο Προυσίας θέλησε να τον πουλήσει στους Ρωμαίους, προσέβαλε την δόξα αυτού του διάσημου τέκνου της Καρθαγένης; Εξευτέλισε στα μάτια των επόμενων γενεών μόνο το βασιλιά, το συμβούλιο και τον λαό που τον παρέδωσαν.

Το αποτέλεσμα αυτών που είπα, είναι ότι οι άνθρωποι έχουν πραγματικά, στις δεσποτικές αυτοκρατορίες, μόνο περιφρόνηση για την αρετή, και ότι δεν τιμούν παρά το όνομα. Εάν κάθε μέρα την επικαλούνται, και εάν την απαιτούν από τους πολίτες, συμβαίνει, στην περίπτωση αυτή, με την αρετή όπως και με την αλήθεια, να την απαιτούν με την προϋπόθεση ότι θα είναι αρκετά προσεκτικοί για να την κρύβουν.

Κεφάλαιο 21.

Για την πτώση των αυτοκρατοριών που είναι υποταγμένες στην αυθαίρετη εξουσία. Τέταρτο αποτέλεσμα του δεσποτισμού.

Η αδιαφορία των ανατολικών για την αρετή, η άγνοια και η εξαθλίωση των ψυχών, απαραίτητο επακόλουθο της μορφής της κυβέρνησης τους, πρέπει συγχρόνως να κάνει πολίτες άτιμους μεταξύ τους, και χωρίς θάρρος απέναντι στον εχθρό.

Αυτή είναι η αιτία της εντυπωσιακής ταχύτητας με την οποίαν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι υποδούλωσαν την Ασία. Πως δούλοι, μεγαλωμένοι και τρεφόμενοι στον προθάλαμο ενός αφέντη, είχαν καταπνίξει μπροστά στο ξίφος των Ρωμαίων το συνηθισμένο αίσθημα του φόβου που ο δεσποτισμός τους είχε κάνει να αποκτήσουν; Πως άνθρωποι αποκτηνωμένοι, χωρίς εξύψωση στην ψυχή, συνηθισμένοι να πατούν τους αδύναμους, να σέρνονται μπροστά στους ισχυρούς, δεν είχαν υποχωρήσει στην μεγαλοψυχία, στην πολιτική, στο θάρρος των Ρωμαίων, και δεν είχαν φανεί το ίδιο δειλοί και στο συμβούλιο και στο πεδίο της μάχης;

Εάν οι Αιγύπτιοι, λέει γι' αυτό το θέμα ο Πλούταρχος, ήσαν διαδοχικά δούλοι σε όλα τα έθνη, είναι επειδή ήσαν υποταγμένοι στον πιο σκληρό δεσποτισμό: και δεν έδιναν σχεδόν ποτέ παρά δείγματα δειλίας. Όταν ο βασιλιάς Κλεομένης, κυνηγημένος από τη Σπάρτη, πήρε άσυλο στην Αίγυπτο, φυλακίστηκε από την δολοπλοκία ενός υπουργού ονόματι Sobisius, αλλά έχοντας σκοτώσει τη φρουρά του και έχοντας σπάσει τα δεσμά του, ο ηγεμόνας εμφανίζεται στους δρόμους της Αλεξάνδρειας. Αλλά ματαιώς παροτρύνει τους πολίτες να τον εκδικηθούν, να τιμωρήσουν την αδικία, να τινάξουν το ζυγό της τυραννίας: παντού, λέει ο Πλούταρχος, βρίσκει μόνο ακίνητους θαυμαστές. Έμεινε σε αυτόν τον άθλιο και δειλό λαό μόνο το είδος του θάρρους που κάνει να θαυμάζουν τις μεγάλες πράξεις, όχι αυτόν που τις εκτελεί.

Πως ένας λαός δούλων θα αντιστεκόταν σε ένα έθνος ελεύθερο και ισχυρό; Για να χρησιμοποιήσει ατιμωρητή αυθαίρετη εξουσία, ο δεσπότης είναι αναγκασμένος να εκνευρίζει το πνεύμα και το θάρρος των υπηκόων του. Αυτό που τον κάνει ισχυρό στο εσωτερικό, τον κάνει αδύναμο στο εξωτερικό: μαζί με την ελευθερία, καταργεί στην αυτοκρατορία του όλες τις αρετές. Δεν μπορούν, λέει ο Αριστοτέλης, να κατοικούν σε ψυχές δουλοπρεπείς. Πρέπει, προσθέτει ο διάσημος πρόεδρος de Montesquieu, τον οποίον έχουμε ήδη αναφέρει, να αρχίσει κανείς να είναι κακός πολίτης για να γίνει καλός δούλος. Μπορούν λοιπόν να εναντιωθούν στις επιθέσεις ενός λαού, όπως είναι οι Ρωμαίοι, μόνο ένα συμβούλιο και στρατηγοί εντελώς καινούργιοι στη πολιτική και τη στρατιωτική επιστήμη, και που έχουν βγει από αυτό το ίδιο έθνος που έχει μαλακώσει το θάρρος τους και έχει στενέψει το πνεύμα τους, πρέπει συνεπώς να ηττηθούν.

Αλλά, θα πει κάποιος, οι αρετές έχουν εντούτοις, στα δεσποτικά κράτη, πολλές φορές εκπέμψει μεγαλύτερη λάμψη; Ναι, όταν ο θρόνος έχει καταληφθεί διαδοχικά από πολλούς μεγάλους άνδρες. Η αρετή, ναρκωμένη από την παρουσία της τυραννίας, ξαναζωντανεύει από την εμφάνιση ενός ενάρετου ηγεμόνα: η παρουσία του συγκρίνεται με αυτή του ήλιου, όταν το φως του τρυπά και σκορπίζει τα ζοφερά σύννεφα που κάλυπταν τη γη, τότε όλα ξαναζωντα-

νεύουν, όλα στη φύση παίρνουν ζωή, οι πεδιάδες γεμίζουν από καλλιεργητές, τα λιβάδια αντηχούν από εναέριες συναυλίες, και ο φτερωτός λαός του ουρανού πετά μέχρι την κορυφή των βελανιδιών για να τραγουδήσει την επιστροφή του ήλιου. *Ευτυχισμένη εποχή*, αναφωνεί ο Τάκιτος την εποχή της βασιλείας του Τραϊανού, που δεν υπακούμε παρά στους νόμους, που μπορούμε να σκεπτόμαστε ελεύθερα, και να λέμε ελεύθερα αυτά που σκεπτόμαστε, που βλέπουμε όλες τις καρδιές να πετούν μπροστά στον ηγεμόνα, που μόνο να τον βλέπουμε είναι ευεργεσία!

Πάντως η λάμψη που εκπέμπουν παρόμοια έθνη έχει πάντοτε μικρή διάρκεια. Εάν κάποτε φτάνουν στον πιο υψηλό βαθμό της ισχύος και της δόξας, και δοξάζονται από επιτυχίες σε όλα τα είδη, αυτές οι επιτυχίες, συνδεδεμένες, όπως έχω μόλις πει, με τη φρόνηση των βασιλέων που τα κυβερνούσαν, και όχι με την μορφή της κυβερνήσεως τους, είναι πάντοτε τόσο περαστικές όσο είναι λαμπερές: η ισχύς παρομοίων κρατών, όσο επιβλητική και αν είναι, δεν είναι παρά απατηλή ισχύς: είναι ο Κολοσσός του Ναβουχοδονόσωρα, η βάση του είναι από άργιλο. Συμβαίνει με αυτές τις αυτοκρατορίες ότι συμβαίνει με το υπέροχο κυπαρίσσι, η κορυφή του αγγίζει τον ουρανό, το ζώα της πεδιάδας και του αέρα ψάχνουν καταφύγιο κάτω από τη σκιά του: αλλά, ριζωμένο στη γη με πολύ αδύναμες ρίζες, ανατρέπεται με την πρώτη καταιγίδα. Αυτά τα κράτη δεν έχουν παρά μια στιγμή ύπαρξης, εάν δεν περιβάλλονται από έθνη με λίγη διάθεση για μεγάλες επιχειρήσεις και υποταγμένα στην αυθαίρετη εξουσία. Η αντίστοιχη ισχύς τέτοιων κρατών συνίσταται λοιπόν στην ισορροπία της αδυναμίας τους. Εάν ένα δεσποτικό κράτος έχει δεχθεί κάποια προσβολή; Και εάν ο θρόνος δεν μπορεί να ασφαλισθεί παρά από λύση ανδρική και γενναία, αυτό το κράτος έχει καταστραφεί.

Οι λαοί που στενάζουν κάτω από μια αυθαίρετη εξουσία δεν έχουν λοιπόν παρά στιγμιαίες επιτυχίες, παρά αναλαμπές δόξας: πρέπει, αργά ή γρήγορα, να υποστούν το ζυγό ενός ελεύθερου και δραστήριου έθνους. Αλλά, υποθέτοντας ότι ιδιαίτερες συνθήκες και θέσεις τους σώζουν από αυτό τον κίνδυνο, η κακή διοίκηση αυτών των βασιλείων είναι αρκετή για να τους καταστρέψει, να τους ερημώσει και να τους μεταβάλει σε ερήμους. Η ληθαργική νωχέλεια, που καταλαμβάνει διαδοχικά όλα τα μέλη, δημιουργεί αυτό το αποτέλεσμα. Το χαρακτηριστικό του δεσποτισμού είναι να καταπνίγει τα πάθη: αλλά, από τη στιγμή που οι ψυχές έχουν χάσει, από έλλειψη παθών, την ενεργητικότητά τους, όταν οι πολίτες είναι, στην κυριολεξία, ναρκωμένοι από το όπιο της πολυτέλειας, της απραξίας της μαλθακότητας, τότε το κράτος πέφτει σε μαρασμό: η φαινομενική ηρεμία την οποίαν απολαμβάνει δεν είναι, στα μάτια του φωτισμένου ανθρώπου, παρά η καθίζηση που προμηνύει τον θάνατο. Χρειάζονται πάθη σε ένα έθνος, είναι η ψυχή του και η ζωή του. Ο πιο παθιασμένος λαός είναι, στο τέλος, ο θριαμβευτής λαός.

Ο μέτριος αναβρασμός των παθών είναι σωτήριοι στις αυτοκρατορίες: ομοιάζουν, από αυτή την άποψη, με τις θάλασσες που τα στάσιμα νερά τους θα ανέδιδαν λιμνάζοντας καταστρεπτικούς ατμούς για το σύμπαν, εάν, αναταράσσοντας τα, η καταιγίδα δεν τα καθάριζε.

Αλλά, εάν το μεγαλείο των εθνών που είναι υποταγμένα στην αυθαίρετη εξουσία δεν είναι παρά στιγμιαίο μεγαλείο, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις κυβερ-

νήσεις όπου η ισχύς, όπως στη Ρώμη και την Ελλάδα, μοιράζεται ανάμεσα στο λαό, τους μεγάλους και τους βασιλείς. Σε αυτά τα κράτη, το ιδιαίτερο συμφέρον, που συνδέεται στενά με το δημόσιο συμφέρον, μετατρέπει τους ανθρώπους σε πολίτες. Είναι σε αυτές τις χώρες που ένας λαός, που οι επιτυχίες του εξαρτώνται από την ίδια τη συγκρότηση της κυβέρνησης του, μπορεί να ελπίζει ότι θα έχουν μεγάλη διάρκεια. Η ανάγκη στην οποία βρίσκεται τότε ο πολίτης να ασχολείται με σημαντικά πράγματα, η ελευθερία που έχει να σκέπτεται τα πάντα και να λέει τα πάντα, δίνει μεγαλύτερη δύναμη και ανύψωση στην ψυχή του: το θάρρος του πνεύματος του περνά στην καρδιά του, τον κάνει να αντιλαμβάνεται πιο εκτεταμένα προγράμματα, πιο θαρραλέα, να εκτελεί πράξεις πιο θαρραλέες. Θα προσθέσω μάλιστα ότι, εάν το ιδιαίτερο συμφέρον δεν είναι καθόλου εντελώς αποσυνδεδεμένο από το δημόσιο συμφέρον, εάν τα ήθη ενός λαού, όπως οι Ρωμαίοι, δεν είναι τόσο διεφθαρμένα όσο ήσαν την εποχή του Μάριου και του Σύλλα, το πνεύμα της φατρίας, που υποχρεώνει τους πολίτες να παρακολουθούν ο ένας τον άλλον και να συγκρατούνται αμοιβαία, είναι το συντηρητικό πνεύμα αυτών των αυτοκρατοριών. Διατηρούνται μόνο από την εξισορρόπηση αντιθέτων συμφερόντων. Ποτέ τα θεμέλια αυτών των κρατών δεν είναι περισσότερο εξασφαλισμένα από τις περιόδους εξωτερικών αναβρασμών όπου φαίνονται έτοιμα να καταρρεύσουν. Έτσι, ο βυθός των θαλασσών είναι ήρεμος και ήσυχος, ακόμη και όταν οι βόρειοι άνεμοι, απλώνονται στις επιφάνειες τους, φαίνονται να τις αναταράσσουν μέχρι μέσα στην άβυσσο τους.

Αφού έχουμε αναγνωρίσει, στον δεσποτισμό της ανατολής, την αιτία της άγνοιας των βεζιρηδών, της αδιαφορίας των λαών για την αρετή και της ανατροπής αυτοκρατοριών που είναι υποταγμένες σε αυτή τη μορφή κυβέρνησης, θα δείξω, σε άλλες συγκροτήσεις του κράτους, την αιτία για τα αντίθετα αποτελέσματα.

Κεφάλαιο 22.

Για την αγάπη κάποιων λαών για τη δόξα και την αρετή.

Αυτό το κεφάλαιο είναι τόσο απαραίτητη συνέπεια του προηγούμενου, που θα σκεπτόμουν ο ίδιος ότι μπορώ να αποφύγω κάθε εξέταση αυτού του θέματος, εάν δεν αντιλαμβανόμουν πόσο η έκθεση κατάλληλων μέσων για να αναγκάσουν τους ανθρώπους στην αρετή μπορεί να είναι ευχάριστη στο λαό, και πόσο οι λεπτομέρειες, σε ένα παρόμοιο θέμα, είναι διδακτικές ακόμη και γι' αυτούς που το κατέχουν καλύτερα. Μπαίνω λοιπόν στο θέμα. Ρίχνω το βλέμμα μου στις δημοκρατίες τις πιο γόνιμες σε ενάρετους ανθρώπους, το σταματώ στην Ελλάδα, στη Ρώμη: και βλέπω σε αυτές να γεννιέται μια πλειάδα ηρώων. Οι μεγάλες τους πράξεις, που διατηρούνται με φροντίδα στην ιστορία, φαίνονται να έχουν συγκεντρωθεί για να σκορπίσουν τα αρώματα της αρετής στους πιο διεφθαρμένους και τους πιο μακρινούς αιώνες: συμβαίνει με αυτές τις πράξεις ότι συμβαίνει με αυτά τα δοχεία με θυμίαμα, που, τοποθετημένα στο βωμό των θεών, είναι αρκετά για να γεμίσουν με αρώματα τη μεγάλη έκταση του ναού τους.

Εξετάζοντας τη συνέχιση ενάρετων πράξεων τις οποίες παρουσιάζει η ιστορία αυτών των λαών, εάν θέλω να ανακαλύψω την αιτία τους, την αντιλαμβάνομαι στην επιδεξιότητα με την οποία οι νομοθέτες αυτών των εθνών είχαν συνδέσει το ιδιαίτερο συμφέρον με το δημόσιο συμφέρον⁶⁷.

Παίρνω την πράξη του Régulus για απόδειξη αυτής της αλήθειας. Δεν υποθέτω ότι αυτός ο στρατηγός είχε κανένα αίσθημα ηρωισμού, ούτε ακόμη και αυτά τα οποία έπρεπε να του εμπνεύσει η ρωμαϊκή παιδεία: και λέω ότι, στην εποχή αυτού του ύπατου, η νομοθεσία, από ορισμένες απόψεις, είχε πραγματικά τελειοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, που μη έχοντας συμβουλευθεί παρά το προσωπικό του συμφέρον, ο Régulus δεν μπορούσε να αποφύγει την γενναιοδωρή πράξη που έκανε. Πράγματι, όταν έχει κάποιος διδαχθεί την πειθαρχία των ρωμαίων, θυμάται ότι η φυγή, ή ακόμη η απώλεια του ξίφους του στη μάχη, τιμωρείτο με την ποινή του ραβδισμού, κατά τον οποίον συχνά ο ένοχος πέθαινε, δεν είναι προφανές ότι ένας ηττημένος ύπατος, γίνεται αιχμάλωτος, και αντιπρόσωπος από τους Καρθαγένειους για να διαπραγματευθεί την ανταλλαγή των αιχμαλώτων, δεν μπορούσε να εκθέσει τον εαυτό του στα μάτια των Ρωμαίων χωρίς να φοβάται αυτή την περιφρόνηση που είναι πάντοτε τόσο ατιμωτική από μέρους των ρεπουμπλικάνων, και τόσο ανυπόφορη για μια ανώτερη ψυχή; Ότι έτσι, η μόνη θέση που έπρεπε να πάρει ο Régulus, ήταν να σβήσει, με κάποια ηρωική πράξη, την ντροπή της ήττας του; Έπρεπε λοιπόν να αντιταχθεί στην συνθήκη της ανταλλαγής που η σύγκλητος ήταν έτοιμη να υπογράψει. Εξέθετε, χωρίς αμφιβολία, τη ζωή του με αυτή τη συμβουλή: αλλά αυτός ο κίνδυνος δεν ήταν άμεσος, ήταν αρκετά πιθανό, έκπληκτη από το θάρρος του, η σύγκλητος θα ήταν μόνο πιο βιαστική για να καταλήξει σε μια συνθήκη, η οποία έπρεπε να της επιστρέψει ένα πολίτη τόσο ενάρετο. Εξάλλου, υποθέτοντας ότι η σύγκλητος θα συντασσόταν με την άποψη του, ήταν ακόμη πολύ πιθανό, από φόβο για αντίποινα, ή από θαυμασμό για την αρετή του, οι Καρθαγένειοι δεν θα του επέβαλαν την ποινή με την

67 Σε αυτή την ένωση συνίσταται το αληθινό πνεύμα των νόμων.

οποίαν τον είχαν απειλήσει. Ο Régulus δεν εκτίθετο λοιπόν παρά στον κίνδυνο στον οποίον, δεν λέω ένας ήρωας, αλλά ένας άνδρας συνετός και ευαίσθητος έπρεπε να υποβάλει τον εαυτό του για να αποφύγει την περιφρόνηση, και να προσφερθεί στο θαυμασμό των Ρωμαίων.

Είναι λοιπόν τέχνη να υποχρεώνει κανείς τους ανθρώπους σε ηρωικές πράξεις, όχι ότι θα ισχυριζόμουν ότι υπαινίσσομαι εδώ ότι ο Régulus δεν έκανε τίποτε περισσότερο από το να υπακούσει σε αυτή την αναγκαιότητα, και ότι θέλω να προσβάλω τη δόξα του. Η πράξη του Régulus ήταν, χωρίς αμφιβολία, το αποτέλεσμα του ορμητικού ενθουσιασμού που τον οδήγησε στην αρετή: αλλά ένας παρόμοιος ενθουσιασμός δεν μπορούσε να ανάψει παρά στη Ρώμη.

Οι φαυλότητες και οι αρετές ενός λαού είναι πάντοτε αναγκαίο αποτέλεσμα της νομοθεσίας του: και είναι η γνώση αυτής της αλήθειας που, χωρίς αμφιβολία, έδωσε θέση σε αυτό τον ωραίο νόμο της Κίνας: για να γονιμοποιήσουν τα σπέρματα της αρετής, θέλουν οι μανδαρίνοι να συμμετέχουν στη δόξα ή την ντροπή ενάρτων ή αισχρών πράξεων⁶⁸ που έπρατταν κατά την περίοδο των κυβερνήσεων τους, και κατά συνέπεια, αυτοί οι μανδαρίνοι να ανεβαίνουν σε ανώτερες θέσεις, ή να υποβιβάζονται σε κατώτερους βαθμούς.

Πώς να αμφιβάλλουμε ότι η αρετή δεν είναι σε όλους τους λαούς το αποτέλεσμα της μεγαλύτερης ή μικρότερης φρόνησης της διοίκησης; Εάν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι διαπνέονταν για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα από αυτές τις ανδρικές και θαρραλέες αρετές, που είναι, όπως λέει ο Balzac, *οι πορείες που κάνει η ψυχή πέραν από τα κοινά καθήκοντα*, είναι επειδή οι αρετές αυτού του είδους είναι σχεδόν πάντοτε το μερίδιο των λαών όπου κάθε πολίτης έχει μέρος στην κυριαρχία.

Μόνο σε αυτές τις χώρες βρίσκει κάποιος έναν Fabricius. Πιεσμένος από τον Πύρρο να τον ακολουθήσει στην Ήπειρο: *Πύρρο, του λέει, είσαι χωρίς αμφιβολία διάσημος ηγεμόνας, μεγάλος πολεμιστής, αλλά οι λαοί σου στενάζουν στην αθλιότητα. Πόση τόλμη να θέλεις να με φέρεις στην Ήπειρο; Αμφιβάλεις ότι, σύντομα στοιχισμένοι κάτω από το νόμο μου, οι λαοί σου δεν θα προτιμούσαν την εξαίρεση από φόρους από την αύξηση των φόρων, και την ασφάλεια από την αβεβαιότητα των κτημάτων τους. Σήμερα ευνοούμενος σου, αύριο θα είμαι ο κύριος σου*. Τέτοια λόγια δεν θα μπορούσαν να λεχθούν παρά από έναν Ρωμαίο. Είναι στις δημοκρατίες⁶⁹ που αντιλαμβανόμαστε, με έκπληξη, μέχρι που μπορεί να φτάσει το μέγεθος του θάρρους και ο ηρωισμός της υπομονής. Θα αναφέρω τον Θεμιστοκλή για παράδειγμα σε αυτό το είδος: λίγες

68 Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις άλλες αυτοκρατορίες της ανατολής, οι κυβερνήσεις δεν είναι επιφορτισμένες παρά για να αυξάνουν τους φόρους και να καταστέλλουν τις στάσεις. Εξάλλου, δεν απαιτεί κανείς από αυτούς παρά να ασχολούνται με την ευτυχία των λαών της περιφέρειας τους: η εξουσία τους ακόμη από αυτή την άποψη είναι πολύ περιορισμένη.

69 Βλέπουμε από τις επιστολές του καρδινάλιου Mazarin, ότι αντιλαμβανόταν όλα τα πλεονεκτήματα αυτής της συγκρότησης του κράτους. Φοβόταν ότι η Αγγλία, καθώς μετασχηματιζόταν σε δημοκρατία, θα γινόταν πάρα πολύ επίφοβη στους γείτονές της. Στην επιστολή στον le Tellier, λέει: « Ο Μεγ. Λουδοβίκος και εγώ, γνωρίζουμε καλά ότι ο Κάρολος II είναι έξω από τα βασίλεια που του ανήκουν, αλλά, ανάμεσα σε όλους τους λόγους που μπορούν απασχολήσουν τους βασιλείς και Κυρίους μας να σκεφθούν την ανόρθωση του, ένας από τους πλέον ισχυρούς είναι να εμποδίσουμε την Αγγλία να σχηματίσει ισχυρή δημοκρατία η οποία, στη συνέχεια, θα έδινε αιτία σε όλους τους γείτονες να σκεφθούν γι' αυτούς.»

μέρες πριν από την ναυμαχία της Σαλαμίνας, αυτός ο πολεμιστής, προσβεβλημένος σε πλήρες συμβούλιο από τον στρατηγό των Λακεδαιμονίων, δεν απάντησε στην προσβολή του παρά μόνο με δυο λέξεις: *πάταξον μέν, ἄκουσον δέ*. Σε αυτό το παράδειγμα θα προσθέσω αυτό του Τιμολέοντα, έχει κατηγορηθεί για κατάχρηση, ο λαός είναι έτοιμος να κάνει κομμάτια τους κατηγορούς του, σταματά την οργή του λέγοντας: *Συρακούσιοι, τι πάτε να κάνετε; Σκεφθείτε ότι όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να με κατηγορήσουν: φυλαχθείτε, υποκύπτοντας στην ευγνωμοσύνη, από το να προσβάλετε αυτή την ίδια την ελευθερία, που είναι τόσο μεγάλη δόξα για μένα που σας την αποκατέστησα.*

Εάν η ιστορία της Ελλάδας και της Ρώμης είναι γεμάτες από αυτές τις ηρωικές πράξεις, και εάν διατρέξουμε σχεδόν ανώφελα όλη την ιστορία του δεσποτισμού για να βρούμε σε αυτήν παρόμοιες πράξεις, είναι επειδή, σε αυτές τις κυβερνήσεις, το ιδιαίτερο συμφέρον δεν συνδέεται ποτέ με το δημόσιο συμφέρον, είναι επειδή σε αυτές τις χώρες, ανάμεσα σε χίλια προτερήματα, τιμούν την κατωτερότητα, ανταμείβουν την μετριότητα⁷⁰, σε αυτή τη μετριότητα εμπιστεύονται σχεδόν πάντοτε την δημόσια διοίκηση, παραμερίζουν από αυτήν τους ανθρώπους του πνεύματος. Υπερβολικά ανήσυχοι και υπερβολικά ζωηροί, θα αλλοίωναν, λένε, την ηρεμία του κράτους: ηρεμία που μπορεί να συγκριθεί με τη στιγμιαία σιωπή, που, στη φύση, προηγείται κάποιες στιγμές της καταιγίδας. Η ηρεμία ενός κράτους δεν δείχνει πάντοτε την ευτυχία των υπηκόων. Στις αυθαίρετες κυβερνήσεις, οι άνθρωποι είναι όπως αυτά τα άλογα που, σφιγμένα από το χαλινάρι, υποφέρουν, χωρίς να κινούνται, τις πιο βάνασες επιχειρήσεις: το μεγάλο και ωραίο άλογο ελεύθερο τσινάει με το πρώτο κτύπημα. Παίρνουν, σε αυτές τις χώρες, το λήθαργο για ηρεμία. Το πάθος για την δόξα, άγνωστο σε αυτά τα έθνη, μπορεί μόνο του να διατηρήσει, στο πολιτικό σώμα, τη σιγανή ωρίμανση που το κάνει υγιές και δυνατό, και που αναπτύσσει κάθε είδους αρετή και ικανότητα. Οι πιο ευνοϊκοί αιώνες για τα γράμματα ήσαν, για το λόγο αυτό, πάντοτε οι πιο γόνιμοι σε μεγάλους στρατηγούς και μεγάλους πολιτικούς: ο ίδιος ήλιος ζωντανεύει τις στάχτες και τα πλατάνια.

Κατά τα άλλα, αυτό το πάθος για δόξα, που, θεοποιημένο στους παγανιστές, έχει δεχθεί τους επαίνους όλων των δημοκρατιών, αλλά κυρίως έχει τιμηθεί σε δημοκρατίες πτωχές και πολεμικές.

⁷⁰ Σε αυτές τις χώρες, το πνεύμα και οι ικανότητες δεν τιμώνται παρά στους μεγάλους ηγεμόνες και τους μεγάλους υπουργούς.

Κεφάλαιο 23.

Ότι τα πτωχά έθνη ήσαν πάντοτε πιο διψασμένα για δόξα, και πιο γόνιμα σε μεγάλους άνδρες από τα πλούσια έθνη.

Οι ήρωες, στις εμπορικές δημοκρατίες, φαίνεται να μην εμφανίζονται παρά για να καταστρέψουν την τυραννία και να εξαφανιστούν μαζί της. Ήταν στη πρώτη στιγμή της ελευθερίας της Ολλανδίας που ο Balzac έλεγε για τους κατοίκους της, ότι *άξιζαν να έχουν μόνο το Θεό για βασιλιά, επειδή δεν άντεχαν να έχουν βασιλιά για Θεό*. Το κατάλληλο έδαφος για την δημιουργία μεγάλων ανδρών, σε αυτές τις δημοκρατίες, σύντομα εξαντλείται. Η δόξα της Καρθαγένης εξαφανίστηκε με τον Αννίβα. Το πνεύμα του εμπορείου καταστρέφει απαραίτητα το πνεύμα της δύναμης και του θάρρους. *Οι πλούσιοι λαοί, λέει ο Balzac, κυβερνούνται από τους λόγους της λογικής που καταλήγει στην ωφελιμότητα, και όχι σύμφωνα με την ηθική κατάσταση που προτείνει για τον εαυτό του ο έντιμος και ο τολμηρός*.

Το ενάρετο θάρρος δεν διατηρείται παρά σε πτωχά έθνη. Από όλους τους λαούς, οι Σκύθες ήσαν, ίσως, οι μόνοι που τραγουδούσαν ύμνους προς τιμήν των θεών, χωρίς ποτέ να τους ζητήσουν καμία χάρη, πεισμένοι, έλεγαν, ότι τίποτα δεν λείπει στον θαρραλέο άνδρα. Υποταγμένοι σε αρχηγούς που η δύναμη τους είχε μεγάλο εύρος, ήσαν ανεξάρτητοι, επειδή σταματούσαν να υπακούουν στον αρχηγό όταν ο αρχηγός σταματούσε να υπακούει στους νόμους. Δεν συμβαίνει στα πλούσια έθνη, ότι συμβαίνει στους Σκύθες, που δεν είχαν άλλη ανάγκη από αυτή της δόξας. Παντού όπου ανθίζει το εμπόριο, προτιμούν τα πλούτη από τη δόξα, επειδή αυτά τα πλούτη είναι η ανταλλαγή όλων των ηδονών, και επειδή η απόκτηση τους είναι πιο εύκολη.

Αλλά αυτή η προτίμηση πόση στείριότητα αρετών και ικανοτήτων δεν πρέπει καθόλου να προκαλέσει; Η δόξα καθώς δεν μπορεί ποτέ να απονέμεται παρά από την δημόσια ευγνωμοσύνη, η απόκτηση της δόξας είναι πάντοτε το βραβείο των υπηρεσιών που έχουν προσφερθεί στην πατρίδα: η επιθυμία για τη δόξα προϋποθέτει πάντοτε την επιθυμία να γίνεται κάποιος χρήσιμος στο έθνος του.

Δεν συμβαίνει το ίδιο με την επιθυμία για τα πλούτη. Μπορεί να είναι κάποιες φορές το βραβείο της τοκογλυφίας, της ποταπότητας, της κατασκοπίας, και συχνά του εγκλήματος, είναι σπάνια το μερίδιο των πιο έξυπνων και των πιο ενάρετων. Η αγάπη για τα πλούτη δεν φέρνει λοιπόν απαραίτητα την αγάπη για την αρετή. Οι εμπορικές χώρες πρέπει λοιπόν να είναι πιο γόνιμες σε καλούς διαπραγματευτές παρά σε καλούς πολίτες, σε μεγάλους τραπεζίτες παρά σε ήρωες.

Δεν είναι λοιπόν στο πεδίο της πολυτέλειας και του πλούτου, αλλά σε αυτό της φτώχειας, που αναπτύσσονται έξοχες αρετές⁷¹, τίποτα τόσο σπάνιο από το να συναντήσουμε ανώτερες ψυχές⁷² στις πλούσιες αυτοκρατορίες, οι πολίτες

71 Θα προσθέσω σε αυτές την ευτυχία. Αυτό που είναι αδύνατον να πούμε για τους ιδιώτες, μπορούμε να το πούμε για τους λαούς, είναι ότι οι πιο ενάρετοι είναι πάντοτε οι πιο ευτυχισμένοι: αλλά, οι πιο ευτυχισμένοι δεν είναι οι πιο πλούσιοι και οι πιο εμπορικοί.

72 Από όλους τους λαούς της Γερμανίας, οι Σάξωνες, λέει ο Τάκιτος, είναι οι μόνοι, που, σύμφωνα με το παράδειγμα των Ρωμαίων, λαμβάνουν υπόψη τα πλούτη, και που, όπως αυτοί, είναι υποταγμένοι στο δεσποτισμό.

σε αυτές αποκτούν πάρα πολλές ανάγκες. Όποιος τις έχει πολλαπλασιάζει έχει δώσει στην τυραννία τους όμηρους της ποταπότητας της και της δειλίας της. Η αρετή, που αρκείται στα λίγα, είναι η μόνη που είναι προστατευμένη από την διαφθορά. Είναι αυτό το είδος αρετής που υπαγόρευσε την απάντηση την οποίαν έδωσε στον υπουργό της Αγγλία ένας άνδρας διακεκριμένος για την αξία του. Η αυλή έχοντας συμφέρον να τον προσελκύσει με το μέρος της, ο Walpole πήγε να τον βρει: *έρχομαι, του λέει, εκ μέρους του βασιλιά, να σας διαβεβαιώσω για την προστασία του, να σας υπογραμμίσω την λύπη του επειδή δεν έχει κάνει ακόμη τίποτε για σας, και να σας προσφέρω θέση πιο κατάλληλη για την αξία σας. Μιλόρδε, του απαντά ο Άγγλος άρχοντας, πριν απαντήσω στις προσφορές σας, επιτρέψτε μου να σερβιριστεί το γεύμα μου μπροστά σας. Του σερβίρουν την ίδια στιγμή κιμά από το περίσσειμα από ένα μπούτι που είχε γευματίσει. Γυρνώντας τότε προς το μέρος του Walpole, Μιλόρδε, πρόσθεσε, νομίζετε ότι ένας άνθρωπος που αρκείται σε ένα παρόμοιο γεύμα, είναι ένας άνθρωπος που θα μπορούσε να κερδίσει εύκολα η αυλή; Να πείτε στον βασιλέα αυτό που είδατε, είναι η μόνη απάντηση που έχω να του δώσω. Παρόμοια λόγια μέρος ενός χαρακτήρα που γνωρίζει να στενεύει τον κύκλο των αναγκών του: και πόσοι τέτοιοι υπάρχουν που, σε μια πλούσια χώρα, ανθίστανται στην συνεχή τάση για το περιττό; Πως η φτώχεια ενός έθνους δεν δίνει στην πατρίδα ενάρετους άνδρες που η πολυτέλεια θα είχε διαφθείρει; Φιλόσοφοι, αναφωνούσε συχνά ο Σωκράτης, εσείς που εκπροσωπείτε τους θεούς στη γη, να γνωρίζετε σαν και αυτούς να αρκείστε στον ίδιο τον εαυτό σας, να αρκείστε στο λίγο, κυρίως μην πηγαίνετε, έρχοντας, να ενοχλείτε τους ηγεμόνες και τους βασιλείς. Τίποτα πιο σταθερό και πιο ενάρετο, λέει ο Κικέρων, από τον χαρακτήρα των πρώτων σοφών της Ελλάδας. Κανένας κίνδυνος δεν τους τρόμαζε, κανένα εμπόδιο δεν τους αποθάρρυνε, κανένας υπολογισμός δεν τους συγκρατούσε, και δεν τους έκανε να θυσιάσουν την αλήθεια στις απόλυτες θελήσεις των ηγεμόνων. Αλλά αυτοί οι φιλόσοφοι είχαν γεννηθεί σε μια πτωχή χώρα: και οι διάδοχοι τους δεν διατηρούσαν πάντοτε τις ίδιες αρετές. Επικρίνουν αυτούς της Αλεξάνδρειας ότι είχαν πολύ μεγάλη φιλοφρόνηση για τους ηγεμόνες τους ευεργέτες τους, και ότι είχαν αγοράσει με ποταπότητες την ήσυχη άνεση που τους άφηναν αυτοί οι ηγεμόνες να απολαμβάνουν. Σε αυτό το θέμα ο Πλούταρχος αναφωνεί: *ποιο θέαμα πιο εξευτελιστικό για την ανθρωπότητα από το να βλέπει τους σοφούς να εκπορνεύουν τους επαίνους τους στους ανθρώπους με αξιώματα! Πρέπει οι αυλές των βασιλέων να είναι τόσο συχνά ο σκόπελος της σοφίας και της αρετής! Οι μεγάλοι δεν θα έπρεπε να αντιλαμβάνονται ότι όλοι αυτοί που δεν τους απασχολούν παρά με πράγματα επιπόλαια τους εξαπατούν*⁷³; Ο αληθινός τρόπος να τους υπηρετήσουν είναι να τους επικρίνουν για τις φαυλότητες τους και την κακή*

73 Υπήρξε χωρίς αμφιβολία κάποια εποχή όπου οι άνθρωποι του πνεύματος δεν είχαν δικαίωμα να ομιλούν στους ηγεμόνες παρά για να τους πουν πράγματα πραγματικά χρήσιμα. Κατά συνέπεια, οι φιλόσοφοι της Ινδίας δεν έβγαιναν παρά μια φορά το χρόνο από το καταφύγιο τους. Ήταν για να πάνε στο ανάκτορο του βασιλιά. Εκεί, ο καθένας διακήρυσσε υψηλόφωνα και τις πολιτικές σκέψεις για τη διοίκηση, και τις αλλαγές ή τις τροποποιήσεις που έπρεπε να κάνουν στους νόμους. Αυτοί που οι σκέψεις τους κρίνονταν, τρεις φορές στη σειρά, εσφαλμένες ή καθόλου σημαντικές, έχαναν το δικαίωμα να ομιλούν. *Κριτική Ιστορία της Φιλοσοφίας, τόμος III.*

συμπεριφορά, και να τους διδάξουν ότι τους προξενεί κακό να περνούν τις μέρες τους στις διασκεδάσεις. Να η μόνη έντιμη γλώσσα ενός ενάρετου ανθρώπου, το ψέμα και η κολακεία δεν κατοικούν ποτέ στα χείλη του.

Αυτό το επιφώνημα του Πλούταρχου είναι χωρίς αμφιβολία πολύ ωραίο, αλλά αποδεικνύει περισσότερη αγάπη για την αρετή από τη γνώση για την ανθρωπότητα. Το ίδιο συμβαίνει με αυτό του Πυθαγόρα: αρνούμαι, λέει, να ονομάζω φιλοσόφους αυτούς που υποκύπτουν στη διαφθορά των αυλών: αυτοί εκεί είναι άξιοι αυτού του ονόματος, που είναι έτοιμοι να θυσιάσουν, μπροστά στους βασιλείς, την ζωή τους, τα πλούτη τους, τα αξιώματά τους, τις οικογένειές τους, και ακόμη την φήμη τους. Με αυτή την αγάπη, προσθέτει ο Πυθαγόρας, για την αλήθεια συμμετέχουν στο θείο, και ενώνονται με αυτό με τον πιο ευγενή τρόπο και τον πιο ενδόμυχο.

Τέτοιοι άνδρες δεν γεννιούνται αδιακρίτως σε όλα τα είδη κυβερνήσεων: τέτοιες αρετές είναι το αποτέλεσμα ή του φιλοσοφικού φανατισμού που απλώνεται γρήγορα, ή μια μοναδικής εκπαίδευσης, ή μιας εξαιρετικής νομοθεσίας. Το είδος των φιλοσόφων για τους οποίους μιλούν ο Πλούταρχος και ο Πυθαγόρας, έχουν σχεδόν όλοι δει το φως σε πτωχούς και παθιασμένους για τη δόξα λαούς.

Όχι ότι θεωρώ την πενία σαν την πηγή των αρετών: Στη διαχείριση, περισσότερο ή λιγότερο συνετή, των τιμών και των ανταμοιβών που πρέπει, σε όλους τους λαούς, να αποδώσουμε τη δημιουργία μεγάλων ανδρών. Αλλά δεν θα φανταστούμε χωρίς κόπο, ότι οι αρετές και οι ικανότητες δεν ανταμείβονται πουθενά με τρόπο τόσο κολακευτικό, όσο στις πτωχές και πολεμικές δημοκρατίες.

Κεφάλαιο 24.

Απόδειξη αυτής της αλήθειας.

Για να αφαιρέσουμε από αυτή την πρόταση κάθε όψη παραδοξότητας, αρκεί να παρατηρήσουμε ότι τα δύο πιο γενικά πράγματα της επιθυμίας των ανθρώπων είναι τα πλούτη και οι τιμές. Ανάμεσα σε αυτά τα δυο πράγματα, οι άνθρωποι είναι πιο άπληστοι για τις τιμές, όταν αυτές οι τιμές παρέχονται με τρόπο κολακευτικό για την αγάπη για τον εαυτό τους.

Η επιθυμία για να τις αποκτήσουν κάνει τότε τους ανθρώπους ικανούς για τις πιο μεγάλες προσπάθειες, και τότε κάνουν θαύματα. Αλλά αυτές οι τιμές δεν διανέμονται πουθενά με μεγαλύτερη δικαιοσύνη, από τους λαούς οι οποίοι, μην έχοντας παρά αυτό το νόμισμα για να πληρώσουν τις προσφερθείσες υπηρεσίες προς την πατρίδα, έχουν, κατά συνέπεια, το πιο μεγάλο συμφέρον να το κρατήσουν σε αξία: και οι πτωχές δημοκρατίες της Ρώμης και της Ελλάδας δημιούργησαν περισσότερους μεγάλους άνδρες από όλες τις μεγάλες και πλούσιες αυτοκρατορίες της ανατολής.

Στους πλούσιους και υποταγμένους λαούς στο δεσποτισμό, δίνουν και πρέπει να δίνουν μικρή σημασία στο νόμισμα των τιμών. Πράγματι, εάν οι τιμές παίρνουν την αξία τους με τον τρόπο με τον οποίον παρέχονται, και εάν στην ανατολή οι σουλτάνοι είναι οι χορηγοί τους, αντιλαμβανόμαστε ότι πρέπει συχνά να τις φέρνουν σε ανυποληψία με την κακή επιλογή αυτών τους οποίους στολίζουν με αυτές. Και, σε αυτές τις χώρες, οι τιμές δεν είναι κανονικά παρά τίτλοι, δεν μπορούν έντονα να κολακεύσουν την υπερηφάνεια, επειδή σπάνια συνδέονται με τη δόξα, η οποία δεν είναι καθόλου στην διάθεση των ηγεμόνων, αλλά στη διάθεση του λαού, επειδή η δόξα δεν είναι άλλο πράγμα από την επευφημία της δημόσιας ευγνωμοσύνης. Αλλά, όταν οι τιμές εξευτελίζονται, η επιθυμία να τις αποκτήσει κάποιος ατονεί, αυτή η επιθυμία δεν οδηγεί πλέον τους ανθρώπους σε μεγάλα πράγματα, και οι τιμές γίνονται στο κράτος κίνητρο χωρίς δύναμη, που οι άνθρωποι με αξιώματα παραλείπουν αιτιολογημένα να τις χρησιμοποιήσουν.

Υπάρχει καντόνι στην Αμερική, όπου, όταν ένας άγριος έχει φέρει μια νίκη, ή έχει χειριστεί με επιδεξιότητα μια διαπραγματεύση, του λένε σε μια συνέλευση του έθνους: *Είσαι άνδρας*. Αυτός ο έπαινος τον παρακινεί περισσότερο σε μεγάλες πράξεις από όσο όλα τα αξιώματα που προτείνονται στα δεσποτικά κράτη σε αυτούς που διακρίνονται με τις ικανότητες τους.

Για να αντιληφθούμε όλη την περιφρόνηση που πρέπει να ρίξουμε κάποιες φορές στις τιμές με το γελοίο τρόπο με τον οποίον τις παρέχουν, ας θυμηθούμε την κατάχρηση που τους έκαναν κατά την βασιλεία του Κλαύδιου: υπό την εξουσία αυτού του αυτοκράτορα, λέει ο Πλίνιος, ένας πολίτης σκότωσε ένα κοράκι που ήταν διάσημο για την επιδεξιότητα του, ο πολίτης αυτός εκτελέστηκε, έκαναν σε αυτό το πουλί εξαιρετική κηδεία, ένας μουσικός, που έπαιζε φλάουτο, προπορευόταν από την κλίνη της παρέλασης πάνω στην οποίαν δυο δούλοι κρατούσαν το κοράκι, και η πομπή σχηματιζόταν από άπειρο κόσμο κάθε ηλικίας και φύλου. Γι' αυτό το θέμα ο Πλίνιος αναφωνεί: *τι θα έλεγαν οι πρόγονοι μας, εάν, σε αυτή την ίδια τη Ρώμη, όπου έχουν θαφτεί οι*

πρώτοι μας βασιλείς χωρίς πομπή, όπου δεν έχουμε καθόλου εκδικηθεί το θάνατο του καταστροφέα της Καρθαγένης και της Νουμιδίας, παρακολουθούσαν τη κηδεία ενός κορακιού!

Αλλά, θα πει κάποιος, στις χώρες που είναι υποταγμένες στην αυθαίρετη εξουσία, οι τιμές είναι εντούτοις κάποιες φορές το βραβείο της αξίας. Ναι, χωρίς αμφιβολία: αλλά είναι πιο συχνά το βραβείο της φαυλότητας και της ποταπότητας. Οι τιμές συγκρίνονται, σε αυτές τις κυβερνήσεις, με αυτά τα σκόρπια δένδρα στις ερήμους, που τους καρπούς τους, κάποιες φορές τους παίρνουν τα πουλιά του ουρανού, γίνονται πολύ συχνά η λεία του φιδιού που, από τις ρίζες του δένδρου, ανεβαίνει έρποντας μέχρι την κορυφή του.

Οι τιμές από τη στιγμή που εξευτελίζονται, οι προσφερθείσες υπηρεσίες στο κράτος πληρώνονται πλέον μόνο με το χρήμα. Αλλά, κάθε έθνος που δεν εξοφλεί παρά με το χρήμα σύντομα επιβαρύνεται με δαπάνες, το εξαντλημένο κράτος γίνεται σύντομα αφερέγγυο, τότε δεν υπάρχει πλέον ανταμοιβή για τις αρετές και τις ικανότητες. Μάταια θα πει κάποιος ότι φωτισμένοι από την ανάγκη, οι ηγεμόνες, σε αυτή την ακραία περίπτωση, θα έπρεπε να καταφύγουν στο νόμισμα των τιμών: εάν, στις πτωχές δημοκρατίες, όπου το έθνος ως σώμα είναι αυτό που κατανέμει τις χάρες, είναι εύκολο να ανυψώσει την αξία αυτών των τιμών, τίποτα δεν είναι πιο δύσκολο από το να τους δώσει αξία σε μια δεσποτική χώρα.

Πόση εντιμότητα αυτή η διαχείριση του χρήματος των τιμών δεν θα προϋπέθετε σε αυτόν που θα ήθελε να της δώσει αξία; Πόση δύναμη χαρακτήρα για να αντισταθεί στις δολοπλοκίες των αυλικών; Πόση διορατικότητα για να μην αποδώσει αυτές τις τιμές παρά σε μεγάλες ικανότητες και μεγάλες αρετές, και να τις αρνηθεί σταθερά σε όλους αυτούς τους μέτριους ανθρώπους που θα τις ντρόπιαζαν; Πόση ακρίβεια πνεύματος για να αντιληφθεί τη συγκεκριμένη στιγμή που αυτές οι τιμές καθώς έχουν γίνει πολύ κοινές, δεν παρακινούν πλέον τους πολίτες να καταβάλλουν τις ίδιες προσπάθειες, όπου πρέπει, κατά συνέπεια, να δημιουργήσουν νέες τιμές.

Δεν συμβαίνει με τις τιμές ότι συμβαίνει με τα πλούτη. Εάν το δημόσιο συμφέρον απαγορεύει το ξαναλιώσιμο μαζί των χρυσών και αργυρών νομισμάτων, απαιτεί, αντίθετα, να το κάνουν στο χρήμα των τιμών, όταν αυτές έχουν χάσει την αξία την οποίαν οφείλουν μόνο στην γνώμη των ανθρώπων.

Θα παρατηρήσω, σε σχέση με αυτό το θέμα, ότι δεν μπορούμε, χωρίς έκπληξη, να εξετάσουμε την συμπεριφορά των περισσοτέρων εθνών, που επιφορτίζουν τόσους ανθρώπους στην διαχείριση των οικονομικών τους, και δεν αναθέτουν σε κανέναν να παρακολουθεί την διαχείριση των τιμών. Τι πιο χρήσιμο εντούτοις από τη σοβαρή συζήτηση της αξίας αυτών που ανεβάζουν στα αξιώματα; Γιατί κάθε έθνος να μην έχει ένα δικαστήριο που, μετά από μια βαθιά και δημόσια εξέταση, θα μπορούσε να το διαβεβαιώσει για την πραγματικότητα των ικανοτήτων που ανταμείβει; Πόση αξία δεν θα έδινε στις τιμές μια παρόμοια εξέταση; Πόση επιθυμία να τις αξίζει κάποιος; Πόση ευτυχισμένη αλλαγή αυτή η επιθυμία δεν θα προκαλούσε και στην ιδιωτική εκπαίδευση, και σιγά-σιγά, στη δημόσια εκπαίδευση; Αλλαγή από την οποίαν εξαρτάται, ίσως, όλη η διαφορά την οποίαν παρατηρούμε στους λαούς.

Ανάμεσα στους κακούς και δειλούς αυλικούς του Αντίοχου, πόσοι άνδρες, εάν είχαν από την παιδική τους ηλικία εκπαιδευτεί στη Ρώμη, θα είχαν δημιουργήσει, όπως ο Ποπίλιος, γύρω από τον βασιλέα τον κύκλο από τον οποίον δεν μπορούσε κάποιος να βγει χωρίς να κάνει τον εαυτό του τον δούλο ή τον εχθρό των Ρωμαίων;

Αφού απέδειξα ότι οι μεγάλες ανταμοιβές κάνουν τις μεγάλες αρετές, και ότι η συνετή διαχείριση των τιμών είναι ο πιο δυνατός δεσμός που οι νομοθέτες θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν για να ενώσουν το ιδιαίτερο συμφέρον με το γενικό συμφέρον, και να δημιουργήσουν ενάρετους πολίτες, έχω, νομίζω, το δικαίωμα να συμπεράνω ότι η αγάπη ή η αδιαφορία ορισμένων λαών για την αρετή είναι το αποτέλεσμα της διαφορετικής μορφής των κυβερνήσεων τους. Αλλά αυτό που λέω για το πάθος της αρετής, που το πήρα για παράδειγμα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε κάθε άλλο είδος πάθους. Δεν είναι λοιπόν καθόλου στη φύση που πρέπει να αποδώσουμε αυτό τον άνισο βαθμό των παθών για τον οποίον οι διαφορετικοί λαοί φαίνονται ικανοί.

Σαν τελευταία απόδειξη αυτής της αλήθειας, θα δείξω ότι η δύναμη των παθών μας είναι πάντοτε ανάλογη με την δύναμη των μέσων που χρησιμοποιούμε για να τα διεγείρουμε.

Κεφάλαιο 25.

Για τη ακριβή σχέση ανάμεσα στη δύναμη των παθών και το μέγεθος των επιβραβεύσεων που προτείνεται γι' αυτήν.

Για να αντιληφθούμε όλη την ακρίβεια αυτής της σχέσης, είναι αναγκαίο να πάρουμε βοήθεια από την ιστορία. Ανοίγω αυτήν του Μεξικού: βλέπω στοίβες χρυσού να προσφέρονται στην φιλαργυρία των Ισπανών περισσότερο πλούτη από αυτά που θα τους είχε δώσει η λεηλασία ολόκληρης της Ευρώπης. Διαπνεόμενοι από την επιθυμία να τα αρπάξουν, αυτοί οι ίδιοι Ισπανοί εγκαταλείπουν τα αγαθά τους, τις οικογένειες τους, αναλαμβάνουν, υπό την καθοδήγηση του Κορτέζ, την κατάληψη του νέου κόσμου, πολεμούν συγχρόνως το κλίμα, την ανάγκη, το πλήθος, την αξία, και θριαμβεύουν με θάρρος τόσο επίμονο όσο και ορμητικό.

Ακόμη πιο ερεθισμένοι από την δίψα του χρυσού, και τόσο περισσότερο άπληστοι για πλούτη όσο είναι περισσότερο πτωχοί, βλέπω τους πειρατές να περνούν από τις θάλασσες του Βορρά σε αυτές του νότου, να επιτίθενται σε απροσπέλαστες οχυρώσεις, να διαλύουν με μια χούφτα ανδρών, πολυάριθμα σώματα πειθαρχημένων στρατιωτών: και αυτοί οι ίδιοι πειρατές, αφού έχουν ερημώσει τις ακτές του νότου, ανοίγουν ξανά πέρασμα στις θάλασσες του βορρά, υπερβαίνοντας, με απίστευτα έργα, με συνεχείς μάχες και θάρρος σε κάθε αγώνα, τα εμπόδια που οι άνθρωποι και η φύση έβαζαν στην επιστροφή τους.

Εάν στρέψω τα μάτια μου στην ιστορία του βορρά, οι πρώτοι λαοί, που εμφανίζονται στο βλέμμα μου είναι οι οπαδοί του Οντίν. Διαπνέονται από την ελπίδα μιας φανταστικής ανταμοιβής, είναι η πιο μεγάλη από όλες, όταν η πίστη την πραγματοποιεί. Και, όσο διαπνέονται από έντονη πίστη, δείχνουν θάρρος που, ανάλογο με τις ουράνιες ανταμοιβές, είναι ακόμη ανώτερο από αυτό των πειρατών. *Οι πολεμιστές μας, άπληστοι για θάνατο, λέει ένας ποιητής τους, τον αναζητούν με πάθος: στις μάχες, κτυπημένοι θανάσιμα, τους βλέπουμε να πέφτουν, να γελούν και να πεθαίνουν.* Είναι αυτό που ένας από τους βασιλείς τους, ονόματι Lodbrog, βεβαιώνει, όταν αναφωνεί, στο πεδίο της μάχης: *ποια άγνωστη χαρά με κατέχει; Πεθαίνω: ακούω τη φωνή του Οντίν που με καλεί, ήδη οι πύλες του ανάκτορου του ανοίγουν, βλέπω να βγαίνουν από αυτό μισόγυμνες κοπέλες, είναι τυλιγμένες με μπλε εσάρπα που υπογραμμίζει τη λευκότητα του στήθους τους, έρχονται προς το μέρος μου, και μου προσφέρουν υπέροχη μπύρα μέσα στο ματωμένο κρανίο των εχθρών μου.*

Εάν από το βορρά περάσω στη μεσημβρία, βλέπω εκεί τον Μωάμεθ, δημιουργό μιας παρόμοιας θρησκείας με αυτή του Οντίν, να αποκαλεί τον εαυτό του απεσταλμένο του ουρανού, να αναγγέλλει στους Σαρακηνούς ότι Αυτός που είναι πολύ ψηλά τους έχει υποσχεθεί τη γη, ότι θα κάνει να περάσουν από μπροστά τους ο τρόμος και η καταστροφή, αλλά ότι πρέπει να είναι αντάξιοι της αυτοκρατορίας με την αξία τους. Για να ερεθίσει το θάρρος τους, διδάσκει ότι το Αιώνιο έχει ρίξει γέφυρα στην άβυσσο της κόλασης. Αυτή η γέφυρα είναι πιο στενή από την κόψη του γιαταγανιού. Μετά την ανάσταση, ο γενναίος θα την διασχίσει ελαφροπατώντας για να ανέβει στους ουράνιους

θόλους, και ο δειλός, θα γκρεμισθεί από αυτή την γέφυρα, πέφτοντας, θα γίνει δεκτός στο στόμα του φοβερού φιδιού που κατοικεί στη σκοτεινή σπηλιά του σπιτιού του καπνού. Για να επιβεβαιώσουν την αποστολή του προφήτη, οι μαθητές του προσθέτουν ότι, ανεβασμένος στο Al-bogak, διέσχισε τους επτά ουρανούς, είδε τον άγγελο του θανάτου και τον λευκό πετεινό, που, με τα πόδια βαλμένα στον πρώτο ουρανό, κρύβει το κεφάλι του στον έβδομο. Ότι ο Μωάμεθ έσκισε τη σελήνη στο δυο, έκανε να αναβλύσουν πηγές από τα δάκτυλα του, ότι έδωσε λόγο στα ζώα, ότι έκανε να τον ακολουθήσουν δάση, να τον χαιρετήσουν βουνά⁷⁴, και ότι φίλος του Θεού, τους έφερε τους νόμους που αυτός ο Θεός του υπαγόρευσε. Εντυπωσιασμένοι από αυτά τα λόγια, οι Σαρακηνοί άκουγαν τα λόγια του Μωάμεθ με τόσο μεγαλύτερη πίστη, όσο τους δίνει πιο ηδονικές περιγραφές της ουράνιας παραμονής που προορίζεται για τους άξιους άνδρες. Δείχνοντας ενδιαφέρον από τις ηδονές των αισθήσεων για την ύπαρξη αυτών των ωραίων τόπων, τους βλέπω, ερεθισμένους από την πιο έντονη πίστη και αναστενάζοντας συνεχώς μετά τα ουρί, να ορμούν με βία πάνω στους εχθρούς τους. *Πολεμιστές, αναφωνεί μέσα στη μάχη ένας από τους στρατηγούς τους, ονόματι Ikrimach, τις βλέπω, αυτές τις ωραίες κοπέλες με τα μαύρα μάτια, είναι ογδόντα. Εάν η μία από αυτές εμφανιζόταν στη γη, όλοι οι βασιλείς θα κατέβαιναν από το θρόνο για να την ακολουθήσουν. Αλλά τι βλέπω; είναι μια που προχωρά, έχει χρυσούς κοθόρνους για υποδήματα, στο ένα χέρι κρατά μαντίλι από πράσινο μετάξι, και στο άλλο κούπα από τοπάζι, μου κάνει νόημα με το κεφάλι, λέγοντας μου: έλα εδώ, πολυαγαπημένε μου... Περίμενε με, θεϊκό ουρί, ορμάω στα τάγματα των απίστων, σκορπίζω τον θάνατο, δέχομαι το θάνατο και σε ξανασυναντώ.*

Όσο τα πιστά μάτια των Σαρακηνών έβλεπαν τόσο καθαρά τα ουρί, το πάθος για τις κατακτήσεις, ανάλογο σε αυτούς με το μέγεθος των ανταμοιβών που ανέμεναν, τους εμπύχωνε με θάρρος ανώτερο από αυτό που εμπνέει η αγάπη για την πατρίδα: και δημιουργήσε μεγαλύτερα αποτελέσματα, και τους είδαμε, σε λιγότερο από έναν αιώνα, να υποτάσσουν περισσότερα έθνη από όσα είχαν υποδουλώσει οι Ρωμαίοι σε εξακόσια χρόνια.

Και οι Έλληνες, ανώτεροι από τους Άραβες, σε πλήθος, σε πειθαρχία, σε οπλισμό και σε πολεμικές μηχανές, έφευγαν μπροστά τους, όπως τα περι-

74 Αναφέρουν πολλά άλλα θαύματα του Μωάμεθ. Μια αντίθεση καμήλα καθώς τον αντιλήφθηκε από μακριά, ήρθε, λένε, να πέσει στα γόνατα αυτού του προφήτη που την κολάκευσε και την διέταξε να διορθωθεί. Διηγούνται ότι μια άλλη φορά αυτό ο ίδιος προφήτης χόρτασε τριάντα χιλιάδες ανθρώπους με το συκώτι ενός προβάτου. Ο π. Maracio επιβεβαιώνει το γεγονός, και ισχυρίζεται ότι αυτό ήταν έργο του διαβόλου. Σε σχέση με ακόμη πιο συγκλονιστικά θαύματα, όπως να σκίσει τη σελήνη στα δυο, να κάνει τα βουνά να χορεύουν, να μιλούν οι ψημένοι ώμοι των προβάτων, οι μουσουλμάνοι βεβαιώνουν ότι, εάν τα έκανε, είναι επειδή θαύματα τόσο εντυπωσιακά και που υπερβαίνουν τόσο πολύ όλη τη δύναμη και την απάτη των ανθρώπων, είναι απολύτως απαραίτητα για να πείσουν τα δυνατά πνεύματα, που είναι πάντοτε πολύ δύσκολο να πεισθούν σε σχέση με τα θαύματα.

Οι Πέρσες, σύμφωνα με την αναφορά του Chardin, πιστεύουν ότι η Φατιμά γυναίκα του Μωάμεθ, ανέβηκε όταν ζούσε στους ουρανούς. Γιορτάζουν την ανάληψη της.

στέρια στην θεά του γερακιού⁷⁵. Όλα τα έθνη συνασπισμένα δεν θα μπορούσαν τότε να αντιτάξουν παρά αδύναμα φράγματα.

Για να τους αντισταθούν, θα ήταν αναγκαίο να σπλίσουν τους χριστιανούς με το ίδιο πνεύμα με το οποίο ο νόμος του Μωάμεθ εμπύχωνε του μουσουλμάνους, να υποσχεθούν τον ουρανό και το φοίνικα του μάρτυρα, όπως το υποσχέθηκε ο Αγ. Βερνάρδος την εποχή των σταυροφοριών, σε κάθε πολεμιστή που θα πέθαινε πολεμώντας τους άπιστους: πρόταση που ο αυτοκράτορας Νικηφόρος έκανε στους συγκεντρωμένους επισκόπους, οι οποίοι, λιγότερο επιδέξιοι από τον Αγ. Βερνάρδο, την απέρριψαν με μια φωνή⁷⁶. Δεν αντελήφθησαν καθόλου ότι αυτή η άρνηση αποθάρρυνε τους Έλληνες, ευνοούσε το σβήσιμο του χριστιανισμού και την πρόοδο των Σαρακηνών, στους οποίους δεν μπορούσαν να αντιτάξουν παρά το πρόχωμα ενός ζήλου ίσου με τον φανατισμό τους. Αυτοί οι επίσκοποι συνέχισαν λοιπόν να αποδίδουν στα εγκλήματα του έθνους τις συμφορές που κατέθλιβαν την αυτοκρατορία, και που το φωτισμένο μάτι θα είχε αναζητήσει και θα είχε ανακαλύψει την αιτία τους στην τύφλωση αυτών των ίδιων αρχιερέων, οι οποίοι, σε παρόμοιες συγκυρίες, μπορούσαν να θεωρούνται οι ράβδοι που χρησιμοποιούσε ο ουρανός για να κτυπήσει την αυτοκρατορία, και η πληγή με την οποίαν την έθλιβε.

Οι εκπληκτικές επιτυχίες των Σαρακηνών εξαρτώντο εντελώς από τη δύναμη των παθών τους, και η δύναμη των παθών τους από τα μέσα που χρησιμοποιούσαν για να τα ανάψουν σε αυτούς, ότι αυτοί οι ίδιοι Άραβες, αυτοί οι τόσο φοβεροί πολεμιστές, μπροστά στους οποίους έτρεμε η γη και τα ελληνικά στρατεύματα έφευγαν σκορπισμένα όπως η ομίχλη μπροστά στο ξεροβόρι, έτρεμαν οι ίδιοι στην εμφάνιση μιας αίρεσης μουσουλμάνων που ονομάζονταν Σαφριανοί⁷⁷. Ερεθισμένοι, όπως όλοι οι μεταρρυθμιστές, από πιο άγρια υπε-

75 Ο αυτοκράτορας Ηράκλειος, κατάπληκτος από τις πολλαπλές ήττες των στρατευμάτων του, συγκαλεί για το θέμα αυτό συμβούλιο, αποτελούμενο λιγότερο από άνδρες του κράτους παρά από θεολόγους: εκθέτουν σε αυτό τα τρέχοντα κακά της αυτοκρατορίας, και αναζητούν τις αιτίες τους. Και καταλήγουν, σύμφωνα με την συνήθεια εκείνης της εποχής, ότι τα εγκλήματα του έθνους είχαν ερεθίσει αυτόν που στέκεται πολύ ψηλά, και ότι δεν θα μπορούσαν να τερματίσουν αυτές τις δυστυχίες παρά με τη νηστεία, τα δάκρυα και την προσευχή.

Από ελήφθη αυτή η απόφαση, ο αυτοκράτορας δεν εξετάζει καμία από τις λύσεις που του απέμεναν ακόμη μετά από τόσες καταστροφές, λύσεις που θα είχαν παρουσιασθεί κατ' αρχήν οι ίδιες στο μυαλό του, εάν είχε γνωρίσει ότι το θάρρος δεν ήταν ποτέ παρά το αποτέλεσμα των παθών, ότι, από την καταστροφή της δημοκρατίας, οι Ρωμαίοι καθώς δεν διαπνέονταν πλέον από την αγάπη για την πατρίδα, ήταν το να αντιτάξει κάποιος ταπεινά πρόβατα σε μανιασμένους λύκους, το ίδιο με το να βάλει άνδρες χωρίς πάθος να συμπλέκονται με φανατικούς.

76 Επικαλούντο, υπέρ της γνώμης τους, την αρχαία πειθαρχία της εκκλησίας της Ανατολής, και τον δέκατο τρίτο κανόνα της επιστολής του Μεγάλου Βασιλείου προς τον Αμφίλοχο. Αυτή η επιστολή διακήρυττε ότι κάθε στρατιώτης που σκότωνε έναν εχθρό στη μάχη, δεν μπορούσε, για τρία χρόνια, να λάβει την κοινωνία. Εξ' αυτού θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι, εάν είναι πλεονεκτικό να κυβερνώνται οι λαοί από έναν άνδρα φωτισμένο και ενάρετο, τίποτα δεν θα ήταν κάποιες φορές πιο επικίνδυνο από το να κυβερνώνται από έναν άγιο.

77 Αυτοί οι Σαφριανοί ήσαν τόσο φοβεροί, που ο Αδί, στρατηγός με μεγάλη φήμη, έχοντας δεχθεί διαταγή να επιτεθεί, με εξακόσιους άνδρες, σε εκατόν είκοσι από αυτούς τους φανατικούς που είχαν συγκεντρωθεί στην κυβέρνηση ενός που ονομαζόταν Ben-Mervan. Αυτός ο στρατηγός ανέφερε ότι άπληστοι για θάνατο, ο καθένας από αυτούς τους αιρετικούς μπορούσε να πολεμήσει με πλεονέκτημα ενάντια σε είκοσι Άραβες. Και ότι έτσι η ανισότητα του θάρρους καθώς δεν αντισταμιζόταν καθόλου σε αυτή την περίπτωση από την ανισότητα του πλήθους, δεν θα τολμούσε καθόλου μια μάχη όπου η αποφασιστική αξία αυτών των φανατι-

ρηφάνεια και από πιο σταθερή πίστη, αυτοί οι αιρετικοί έβλεπαν, με ματιά πιο ξεκάθαρη, τις ουράνιες ηδονές, απ' όσο η ελπίδα δεν παρουσίαζε στους άλλους μουσουλμάνους παρά σε πιο συγκεχυμένη απόσταση. Και οι μαινόμενοι Σαφριανοί ήθελαν να καθαρίσουν τη γη από τα σφάλματα της, να φωτίσουν ή να εξοντώσουν τα έθνη, που, έλεγαν, κατά την άποψη τους, έπρεπε, κτυπημένα από τον τρόπο ή από το διαφωτισμό, να απαλλαγούν από τις προκαταλήψεις τους ή από τις γνώμες τους τόσο γρήγορα όσο το βέλος αποχωρίζεται από το τόξο από το οποίο ρίχνεται.

Αυτό που λέω για τους Άραβες και τους Σαφριανούς μπορεί να εφαρμοσθεί σε όλα τα έθνη που επηρεάζονται από θρησκευτικά κίνητρα. Είναι σε αυτό το είδος ο ίσος βαθμός της πίστης, που, σε όλους τους λαούς, παράγει την ισορροπία των παθών τους και του θάρρους τους.

Σε σχέση με άλλου είδους πάθη, είναι ακόμη ο άνισος βαθμός της δύναμης τους, που προκαλείται πάντοτε από την διαφορετικότητα των κυβερνήσεων και των θέσεων των λαών, που, στη ίδια ακραία κατάσταση, τους κάνει να αποφασίζουν να δρουν με πολύ διαφορετικούς τρόπους.

Όταν ο Θεμιστοκλής πήγε, οπλισμένος, να σηκώσει σημαντικές αρωγές από τους πλούσιους συμμάχους της δημοκρατίας του, αυτοί οι σύμμαχοι, λέει ο Πλούταρχος, βιάζονταν να του τις διαθέσουν, επειδή ανάλογος φόβος με τα πλούτη που μπορούσε να τους πάρει τους έκανε συγκαταβατικούς στις θελήσεις των Αθηναίων. Αλλά, όταν ο ίδιος ο Θεμιστοκλής απευθύνθηκε σε πτωχούς λαούς, που, αφού αποβιβάστηκε στην Άνδρο, έκανε τα ίδια αιτήματα σε αυτούς τους νησιώτες, διακηρύσσοντας τους ότι ερχόταν, συνοδευόμενος από δυο ισχυρές θεότητες, *την Ανάγκη και τη Δύναμη, οι οποίες, έλεγε, σέρνουν πάντοτε την Πειθώ πίσω τους. Θεμιστοκλή, του απάντησαν οι κάτοικοι της Άνδρου, θα υποτασσόμασταν, όπως οι άλλοι σύμμαχοι, στις εντολές σου, εάν δεν μας προστάτευαν δυο θεότητες τόσο ισχυρές όσο οι δικές σου, η Ένδεια, και η Απελπισία που αψηφά τη Δύναμη.*

Η ζωντανία των παθών εξαρτάται λοιπόν είτε από τα μέσα⁷⁸ που ο νομοθέτης χρησιμοποιεί για να τα προκαλέσει σε μας, είτε από τις θέσεις όπου η τύχη μας τοποθετεί. Όσο περισσότερο τα πάθη μας είναι έντονα, τόσο περισσότερο τα αποτελέσματα που παράγουν είναι μεγάλα. Και, οι επιτυχίες, όπως το αποδεικνύει όλη η ιστορία, συνοδεύουν πάντοτε τους λαούς που διαπνέο-

κών θα την έκανε τόσο άνηση.

78 Μικρά μέσα παράγουν πάντοτε μικρά πάθη και μικρά αποτελέσματα, χρειάζονται μεγάλα κίνητρα για να μας παρακινήσουν σε τολμηρές επιχειρήσεις. Είναι η αδυναμία, ακόμη περισσότερο από την βλακεία, η οποία στις περισσότερες κυβερνήσεις διαγωνίζει τις καταχρήσεις. Δεν είμαστε τόσο βλάκες όσο θα φαινόμαστε στις επόμενες γενεές. Υπάρχει, για παράδειγμα, άνθρωπος που δεν αντιλαμβάνεται τον παραλογισμό του νόμου που απαγορεύει στους πολίτες να κατέχουν τα αγαθά τους πριν να είναι είκοσι ετών, και που τους επιτρέπει στα δέκα έξι τους να δεσμεύουν την ελευθερία τους στους μοναχούς; Ο καθένας γνωρίζει το φάρμακο γι' αυτό το κακό, και αντιλαμβάνεται συγχρόνως πόσο δύσκολο θα ήταν να το χρησιμοποιήσει. Πόσα εμπόδια, πράγματι, το συμφέρον κάποιων κοινωνιών δεν θα έβαζε από αυτή την άποψη στο δημόσιο καλό; Πόσο μεγάλες και επώδυνες προσπάθειες θάρρους και πνεύματος, πόση τελικά εμπιστοσύνη δεν θα προϋπέθετε η εκτέλεση ενός παρόμοιου προγράμματος; Για να το επιχειρήσει, ίσως θα έπρεπε ένας άνθρωπος με θέση να παρακινήθει σε αυτό από την ελπίδα της πιο μεγάλης δόξας, και να μπορούσε να κολακεύσει τον εαυτό του να δει την δημόσια ευγνωμοσύνη να του ανεγείρει παντού αγάλματα. Πρέπει πάντοτε να θυμόμαστε ότι στην ηθική, όπως και στη φυσική και στη μηχανική, τα αποτελέσματα είναι πάντοτε ανάλογα με τις αιτίες.

νται από δυνατά πάθη: αλήθεια που είναι πολύ λίγο γνωστή, και που η άγνοια της αντιτίθεται στις προόδους που θα είχαν κάνει στη τέχνη να εμπνέουν πάθη, τέχνη άγνωστη μέχρι τώρα, ακόμη και σε αυτούς τους πολιτικούς που έχουν φήμη, που υπολογίζουν αρκετά καλά τα συμφέροντα και τις δυνάμεις ενός κράτους, αλλά δεν έχουν ποτέ αντιληφθεί τις μοναδικές βοήθειες που σε κρίσιμες στιγμές μπορούμε να πάρουμε από πάθη όταν γνωρίζουμε την τέχνη να τα προκαλούμε.

Οι αρχές αυτής της τέχνης, τόσο βέβαιες όσο αυτές της γεωμετρίας, δεν φαίνονται, πράγματι, να έχουν γίνει αντιληπτές μέχρι εδώ παρά από μεγάλους άνδρες στον πόλεμο ή στην πολιτική. Σε αυτό θα παρατηρήσω ότι, εάν η αρετή, το θάρρος, και κατά συνέπεια τα πάθη από τα οποία διακατέχονται οι στρατιώτες, δεν συνεισφέρουν λιγότερο στην νίκη των μαχών, από όσο η τάξη με την οποία έχουν παραταχθεί, μια πραγματεία πάνω στην τέχνη να τους εμπνέει δεν θα ήταν λιγότερο χρήσιμη στην διδασχία των στρατηγών απ' ό,τι η εξαιρετική πραγματεία του διάσημου ιππότη Folard σχετικά με την τακτική⁷⁹.

Ήσαν τα πάθη, ενωμένα με την αγάπη για την ελευθερία και με το μίσος για την υποδούλωση, που, περισσότερο από την επιδεξιότητα των μηχανικών, έκαναν τις περίφημες και επίμονες άμυνες της Αβύδου, της Σαγούντος, της Καρθαγένης, της Νουμάνθιας και της Ρόδου.

Ήταν στην τέχνη να διεγείρει τα πάθη που ο Αλέξανδρος ξεπέρασε σχεδόν όλους τους άλλους μεγάλους στρατηγούς: είναι σε αυτή την ίδια τέχνη που όφειλε τις επιτυχίες του, που αποδίδονταν τόσες φορές, από αυτούς τους οποίους ονομάζουν συνετούς ανθρώπους, στην τύχη, ή σε μια τρελή τόλμη, επειδή δεν αντιλαμβάνονται καθόλου τα κίνητρα τα σχεδόν αόρατα που αυτός ο ήρωας χρησιμοποιούσε για να εκτελέσει τόσα θαύματα.

Το συμπέρασμα αυτού του κεφαλαίου, είναι ότι η δύναμη των παθών είναι πάντοτε ανάλογη με τα χρησιμοποιούμενα μέσα για να τα εμπνεύσουν. Τώρα πρέπει να εξετάσω εάν τα ίδια πάθη μπορούν, σε όλους τους ανθρώπους που έχουν καλό οργανισμό, να φτάσουν στο σημείο να τους προικίσουν με αυτή την συνέχεια της προσοχής με την οποία συνδέεται η ανωτερότητα του πνεύματος.

79 Η πειθαρχία δεν είναι, στην κυριολεξία, παρά η τέχνη να εμπνέουμε στους στρατιώτες περισσότερο φόβο για τους αξιωματικούς τους παρά για τους εχθρούς. Αυτός ο φόβος έχει συχνά συνέπεια το θάρρος, αλλά δεν υπερσχύει μπροστά στην αξία ενός λαού που διαπνέεται από τον άγριο και επίμονο φανατισμό ή την έντονη αγάπη για την πατρίδα.

Κεφάλαιο 26.

Σε πιο βαθμό παθών οι άνθρωποι είναι δεκτικοί.

Εάν, για να προσδιορίσω αυτό το βαθμό, μεταφέρομαι στα βουνά της Αβησ-
συνίας, βλέπω εκεί, με την εντολή των χαλίφηδων τους, άνδρες, ανυπόμο-
νους για το θάνατο, να ρίχνονται άλλοι μεν στη μύτη των μαχαιριών και των
βράχων, και άλλοι στις αβύσσους της θάλασσας: δεν τους προτείνουν εντού-
τοις καθόλου άλλη επιβράβευση εκτός από τις ουράνιες ηδονές που έχουν
υποσχεθεί σε όλους τους μουσουλμάνους, αλλά η κατοχή τους φαίνεται πιο
εξασφαλισμένη. Κατά συνέπεια, η επιθυμία να τις απολαύσουν γίνεται πιο
έντονα αισθητή σε αυτούς, και οι προσπάθειες τους για να είναι αντάξιοι αυ-
τών των ηδονών είναι πιο μεγάλες.

Σε κανένα άλλο μέρος εκτός από την Αβησσυνία, δεν χρησιμοποιούσαν τόση
φροντίδα και τέχνη για να ισχυροποιήσουν την πεποίθηση αυτών των τυφλών
και αφοσιωμένων εκτελεστών των θελήσεων του ηγεμόνα. Τα θύματα τα προ-
ορισμένα γι' αυτή τη δραστηριότητα δεν λάμβαναν και δεν θα είχαν λάβει που-
θενά τόσο κατάλληλη εκπαίδευση για να δημιουργήσει φανατικούς. Μεταφερ-
μένοι, από την πιο τρυφερή ηλικία, σε ένα μέρος του σαραγιού απομακρυ-
σμένο, έρημο και άγριο, εκεί παραπλανούσαν τη λογική τους στα βάθη της
μουσουλμανικής πίστης, τους ανάγγελλαν την αποστολή, το νόμο του προφή-
τη, τα θαύματα που έγιναν από αυτόν τον προφήτη, και την ολική αφοσίωση
που όφειλαν στις εντολές του χαλίφη: εκεί, δίνοντας τους τις πιο ηδονικές πε-
ριγραφές του παραδείσου, τους προκαλούσαν τη πιο φλογερή δίψα για τις ου-
ράνιες ηδονές. Μόλις είχαν φτάσει σε αυτή την ηλικία που γίνονται ευαίσθητοι
στις ηδονές, όπου με παρορμητικές επιθυμίες, η φύση επισημαίνει και την
ανυπομονησία και την ισχύ που έχει να απολαμβάνει τις πιο έντονες ηδονές,
τότε, για να ισχυροποιήσουν την πίστη ενός νέου άνδρα και να πυροδοτήσουν
τον πιο βίαιο φανατισμό, οι ιερείς, αφού ανακάτευαν στο ποτό του ένα υπνω-
τικό λικέρ, τον μετέφεραν, ενώ κοιμόταν, από τη θλιβερή του κατοικία σε έναν
γοητευτικό άλσος που ήταν προορισμένο για αυτή τη χρήση.

Εκεί, ξαπλωμένος πάνω σε άνθη, περιτριγυρισμένος από αναβλύζουσες πη-
γές, ξεκουράζεται μέχρι τη στιγμή που η ανατολή, δίνοντας τη μορφή και το
χρώμα στο σύμπαν, ξυπνά όλες τις παραγωγικές δυνάμεις της φύσης, και
κάνει να κυκλοφορεί ο έρωτας στις φλέβες της νεότητας. Κτυπημένος από την
πρωτοτυπία των πραγμάτων που τον περιβάλλουν, ο νέος γυρίζει το βλέμμα
του παντού, και το σταματά πάνω σε γοητευτικές γυναίκες, που η πιστή του
φαντασία τις μεταμορφώνει σε ουρί. Συνένοχες της δολιότητας των ιερέων,
έχουν διδαχθεί την τέχνη να θέλγουν: τις βλέπει να έρχονται προς αυτόν χο-
ρεύοντας, απολαμβάνουν το θέαμα της έκπληξης του, με χίλια παιδικά παιχνί-
δια, διεγείρουν σε αυτόν άγνωστες επιθυμίες, παρεμβάλλουν τη λεπτή γάζα
μιας προσποιητής ντροπής στην ανυπομονησία των επιθυμιών που ερεθίζο-
νται: παραδίδονται τελικά στον έρωτά του. Τότε, αντικαθιστώντας αυτά τα
παιδικά παιχνίδια με τα χάδια που φέρνει η μέθη, τον βυθίζουν σε αυτή την
έκσταση που τις απολαύσεις της μόλις που μπορεί η ψυχή του να τις αντέξει.
Αυτή τη μέθη, διαδέχεται ένα αίσθημα ηρεμίας, αλλά ηδονικό, που αμέσως

διακόπτεται από νέες ηδονές, μέχρις ότου τελικά εξαντλημένος από τις επιθυμίες αυτός ο νέος, καθισμένος από αυτές τις ίδιες γυναίκες σε ένα απολαυστικό συμπόσιο, μεθάει ξανά, και μεταφέρεται κοιμισμένος στην πρώτη του κατοικία. Αναζητά σε αυτήν, όταν ξυπνά, τα πράγματα που τον έχουν γοητεύσει, είναι σαν μια απατηλή οπτασία, εξαφανισμένη από τα μάτια του. Καλεί ακόμη τα ουρί, δεν ξαναβρίσκει δίπλα του παρά ιμάμηδες: τους διηγείται τα όνειρα που τον έχουν κουράσει: σε αυτά τα λόγια, με το μέτωπο ακουμπισμένο στη γη, οι ιμάμηδες αναφωνούν: « Ω σκεύος επιλογής! Ω παιδί μου! Χωρίς αμφιβολία ο άγιος προφήτης μας σε άρπαξε στους ουρανούς, σε έκανε να απολαύσεις ηδονές που επιφυλάσσονται στους πιστούς, για να ισχυροποιήσει την πίστη σου και το θάρρος σου. Γίνε άξιος μιας τέτοιας προτίμησης με απόλυτη αφοσίωση στις εντολές του χαλίφη.»

Με παρόμοια εκπαίδευση οι δερβίσηδες ενέπνεαν στους Ισμαηλίτες την πιο σταθερή πίστη: με αυτό τον τρόπο τους έκαναν να παίρνουν, τολμών να πω, τη ζωή με μίσος και το θάνατο με αγάπη, με αυτό τον τρόπο τους έκαναν να θεωρούν τις πύλες του θανάτου σαν είσοδο στις ουράνιες ηδονές, και τους ενέπνεαν τελικά αυτό το αποφασιστικό θάρρος, το οποίο, κάποιες στιγμές, εξέπληξε το σύμπαν.

Λέω κάποιες στιγμές, επειδή αυτό το είδος του θάρρους εξαφανίζεται αμέσως μαζί με την αιτία που το προκαλεί. Από όλα τα πάθη, αυτό του φανατισμού, το οποίο, θεμελιωμένο στην επιθυμία των ουράνιων ηδονών, είναι χωρίς αντίρρηση το πιο δυνατό, είναι πάντοτε σε έναν λαό το λιγότερο διαρκές πάθος, επειδή ο φανατισμός δεν στηρίζεται παρά σε γοητείες και σε θέλητρα που η λογική πρέπει ανεπαίσθητα να υποσκάπτει τα θεμέλια του. Και οι Άραβες, οι Αβησσυνοί, και γενικά όλοι οι μωαμεθανικοί λαοί, έχασαν στη διάρκεια ενός αιώνα, όλη την υπεροχή του θάρρους που είχαν σε σχέση με τα άλλα έθνη, και σε αυτό το σημείο ήσαν πολύ κατώτεροι από τους Ρωμαίους.

Η αξία αυτών των τελευταίων, δυναμωμένη από το πάθος του πατριωτισμού, θεμελιωμένη σε πραγματικές και πρόσκαιρες ανταμοιβές, θα ήταν πάντοτε η ίδια, εάν η πολυτέλεια δεν είχε περάσει στη Ρώμη με τα λάφυρα της Ασίας, εάν η επιθυμία του πλούτου δε είχε σπάσει τους δεσμούς που ένωναν το ατομικό συμφέρον με το γενικό συμφέρον, και δεν είχαν συγχρόνως διαφθαρεί σε αυτόν τον λαό τα ήθη και η μορφή της κυβέρνησης.

Δεν μπορώ να εμποδίσω τον εαυτό μου να παρατηρήσει, στο θέμα αυτών των δυο ειδών θάρρους, που θεμελιώνονται, το ένα στον φανατισμό της θρησκείας, το άλλο στην αγάπη για την πατρίδα, ότι το τελευταίο είναι το μόνο που ένας επιδέξιος νομοθέτης πρέπει να εμπνεύσει στους συμπολίτες του. Το θάρρος του φανατισμού μειώνεται και σβήνει σύντομα. Εξάλλου, αυτό το θάρρος έχοντας τη πηγή του στη τύφλωση και τη δεισιδαιμονία, από τη στιγμή που ένα έθνος έχει χάσει τον φανατισμό του, δεν του μένει παρά η βλακεία του, τότε γίνεται η περιφρόνηση όλων των λαών από τους οποίους είναι πραγματικά κατώτερο από κάθε άποψη.

Στη βλακεία των μουσουλμάνων οι χριστιανοί οφείλουν τόσα πλεονεκτήματα που κέρδισαν από τους Τούρκους, οι οποίοι, μόνο με το πλήθος τους, λέει ο ιππότης Folard, θα ήσαν τόσο φοβεροί, εάν έκαναν κάποιες ελαφρές αλλαγές στη διάταξη τους στη μάχη, στην πειθαρχία τους και τον οπλισμό τους, εάν

εγκατέλειπαν τη σπάθα για την μπαγιονέτα, και εάν μπορούσαν τελικά να βγουν από την αποκτήνωση όπου η δεισιδαιμονία τους κρατούσε πάντοτε: επειδή η θρησκεία τους, προσθέτει αυτός ο διάσημος συγγραφέας, είναι κατάλληλη για να δικαιώνει την βλακεία και την ανικανότητα αυτού του έθνους.

Έδειξα ότι τα πάθη μπορούσαν, τολμώ να πω, να εξάπτονται σε μας μέχρι το θαύμα: αποδεδειγμένη αλήθεια και από το απελπισμένο θάρρος των Ισμαηλιτών. Και από τους στοχασμούς των Γυμνοσοφιστών, που κατάσταση του δοκίμου δεν ολοκληρωνόταν παρά μετά από τριάντα επτά χρόνια απόσυρσης, μελέτης και σιωπής. Και από τα βάρβαρα και συνεχή μουλιάσματα των φακίρηδων. Και από το εκδικητικό πάθος των Ιαπώνων⁸⁰. Και από τις μονομαχίες των Ευρωπαίων, και τελικά από την σταθερότητα των μονομάχων, αυτών των ανδρών, που έχουν ληφθεί στην τύχη, οι οποίοι, κτυπημένοι με θανάσιμο κτύπημα, έπεφταν και πέθαιναν στην αρένα με το ίδιο θάρρος με το οποίο είχαν αγωνισθεί.

Όλοι οι άνθρωποι, όπως έχω προτείνει στον εαυτό μου να αποδείξω, είναι λοιπόν, γενικά, δεκτικοί σε βαθμό πάθους περισσότερο από αρκετό για να τους κάνει να θριαμβεύσουν στην οκνηρία τους, και να τους προικίσει με την συνέχεια της προσοχής με την οποία συνδέεται η ανωτερότητα του διαφωτισμού.

Η μεγάλη ανισότητα πνεύματος που αντιλαμβανόμαστε ανάμεσα στους ανθρώπους εξαρτάται λοιπόν αποκλειστικά και από την διαφορετική εκπαίδευση που δέχονται, και από την άγνωστη και διαφορετική αλληλουχία των περιστάσεων στις οποίες βρίσκονται τοποθετημένοι.

Πράγματι, εάν όλες οι λειτουργίες του πνεύματος ανάγονται στο να αισθάνεται, να αναθυμάται, και να παρατηρεί τις σχέσεις που αυτά τα ποικίλα πράγματα έχουν μεταξύ τους και με μας, είναι προφανές ότι όλοι οι άνθρωποι καθώς είναι προικισμένοι, όπως έχω αποδείξει, με λεπτότητα αίσθησης, με ευρύτητα μνήμης, και τελικά με την ικανότητα προσοχής που είναι απαραίτητη για να ανυψωθεί στις πιο υψηλές ιδέες, ανάμεσα στους ανθρώπους που έχουν γενικά καλό οργανισμό⁸¹, δεν υπάρχει κανείς, κατά συνέπεια, που δεν θα μπορούσε να διδαχθεί από αυτούς που έχουν μεγάλα ταλέντα.

Θα προσθέσω, σαν δεύτερη απόδειξη αυτής της αλήθειας, ότι όλες οι λανθασμένες κρίσεις, όπως έχω αποδείξει στο πρώτο μου δοκίμιο, είναι το αποτέλεσμα είτε της άγνοιας, είτε των παθών: της άγνοιας, όταν δεν έχουμε καθόλου στη μνήμη μας τα αντικείμενα της σύγκρισης από τα οποία πρέπει να προκύπτει η αλήθεια την οποία αναζητούμε: των παθών, όταν τροποποιούνται τόσο πολύ, ώστε έχουμε συμφέρον να βλέπουμε τα αντικείμενα διαφορετικά απ' ότι είναι. Αλλά, αυτές οι δυο μοναδικές και γενικές αιτίες των σφαλμάτων μας είναι δυο τυχαίες αιτίες. Η άγνοια, πρώτον, δεν είναι καθόλου απαραίτητη, δεν είναι το αποτέλεσμα κανενός μειονεκτήματος του οργανισμού, επειδή δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος, όπως έχω αποδείξει στην αρχή αυτού του δοκίμιου, που να μην είναι προικισμένος με μνήμη ικανή να συγκρατεί συνεχώς

80 Σκίζουν τη κοιλιά τους παρουσία αυτού που τους έχει προσβάλει, και αυτός εδώ είναι, με την ποιή της ατίμωσης, με όμοιο τρόπο υποχρεωμένος να ανοίξει τη δική του.

81 Δηλαδή, αυτοί στον οργανισμό των οποίων δεν αντιλαμβανόμαστε κανένα μειονέκτημα, όπως είναι οι περισσότεροι άνθρωποι.

περισσότερα πράγματα απ' όσα απαιτεί η ανακάλυψη των πιο υψηλών αληθειών. Σε σχέση με τα πάθη, οι φυσικές ανάγκες καθώς είναι τα μόνα πάθη που έχουν δοθεί αμέσως από τη φύση, και οι ανάγκες καθώς δεν είναι καθόλου απατηλές, είναι επίσης προφανές ότι το μειονέκτημα της ακρίβειας στο πνεύμα δεν είναι καθόλου το αποτέλεσμα ενός μειονεκτήματος του οργανισμού, ότι έχουμε όλοι μέσα μας την δύναμη να σχηματίζουμε τις ίδιες κρίσεις για τα ίδια πράγματα. Αλλά, το να έχει κάποιος την ίδια γνώμη, σημαίνει να έχει ίσες πνευματικές ικανότητες. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι η ανισότητα του πνεύματος, που γίνεται αντιληπτή στους ανθρώπους που λέω ότι έχουν γενικά καλό οργανισμό, δεν εξαρτάται καθόλου από την μεγαλύτερη ή μικρότερη τελειότητα του οργανισμού τους⁸², αλλά από την διαφορετική εκπαίδευση που δέχονται, από τις διαφορετικές περιστάσεις στις οποίες βρίσκονται, τελικά από την μικρή συνήθεια που έχουν για συλλογισμό, από το μίσος που κατά συνέπεια αποκτούν, κατά την πρώτη τους νεότητα, για την χρήση του για την οποία γίνονται εντελώς ανίκανοι σε πιο προχωρημένη ηλικία.

Πόσο πιθανή μπορεί να είναι αυτή η γνώμη, καθώς η πρωτοτυπία της μπορεί ακόμη να εκπλήσσει, καθώς δύσκολα απαλλασσόμαστε από παλαιές προκαταλήψεις, και καθώς τελικά η αλήθεια ενός συστήματος αποδεικνύεται από την ερμηνεία των φαινομένων που εξαρτώνται από αυτήν, θα αποδείξω, σύμφωνα με τις αρχές μου, στο επόμενο κεφάλαιο, γιατί βρίσκουμε τόσο λίγους ανθρώπους του πνεύματος ανάμεσα σε τόσους ανθρώπους, όταν όλοι έχουν σχηματισθεί για να έχουν αυτό το πνεύμα.

82 Θα παρατηρήσω σε σχέση με αυτό το θέμα ότι, εάν ο τίτλος του πνευματικού ανθρώπου, όπως το έχω δείξει στο δεύτερο δοκίμιο, δεν αποδίδεται καθόλου στο πλήθος, στην λεπτότητα, αλλά στην ευτυχή επιλογή των ιδεών που παρουσιάζουν στο λαό. Και εάν το τυχαίο, όπως δείχνει η εμπειρία, μας κάνει να αποφασίζουμε μελέτες περισσότερο ή λιγότερο ενδιαφέρουσες, και διαλέγει πάντοτε για μας τα θέματα τα οποία μελετάμε, αυτοί που εξετάζουν το πνεύμα σαν δώρο της φύσης είναι υποχρεωμένοι, σε αυτή εδώ την ίδια υπόθεση, να συμφωνήσουν ότι το πνεύμα είναι μάλλον το αποτέλεσμα του τυχαίου παρά της τελειότητας του οργανισμού, και ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν γνήσιο δώρο της φύσης, εκτός αν εννοούμε με τη λέξη φύση, τον αιώνιο και παγκόσμιο συνειρμό που συνδέει μεταξύ τους όλα τα γεγονότα του κόσμου, και μέσα στον οποίον περιλαμβάνεται η ίδια η ιδέα του τυχαίου.

Κεφάλαιο 27.

Για τη σχέση των γεγονότων με τις αρχές που καθιερώθηκαν πιο πάνω.

Η εμπειρία φαίνεται να διαψεύδει τα επιχειρήματα μου, και αυτή η φαινομενική αντίφαση μπορεί να κάνει την γνώμη μου ύποπτη. Εάν όλοι οι άνθρωποι, θα πει κάποιος, είχαν ίση διάθεση στο πνεύμα, γιατί, σε ένα βασίλειο που αποτελείται από δέκα έξη έως δέκα οκτώ εκατομμύρια ψυχές, βλέπουμε τόσο λίγους Turenne, Rosny, Colbert, Descartes, Corneille, Molière, Quinault, Brun, από αυτούς τους ανθρώπους που τελικά αναφέρονται ως η τιμή του αιώνα τους και της χώρας τους;

Για να λύσω αυτό το ερώτημα, ας εξετάσουμε την πολλαπλότητα των περιστάσεων που η σύμπτωση τους είναι εντελώς απαραίτητη για να σχηματίσουν διάσημους ανθρώπους, σε οποιοδήποτε είδος, και θα παραδεχθούμε ότι οι άνθρωποι τοποθετούνται τόσο σπάνια σε αυτή την ευτυχή σύμπτωση περιστάσεων, όσο οι άνθρωποι της πρώτης τάξεως πρέπει να είναι, πράγματι, τόσο σπάνιοι όσο είναι.

Ας υποθέσουμε ότι στη Γαλλία υπάρχουν δέκα έξη εκατομμύρια ψυχές που είναι προικισμένες με την πιο μεγάλη διάθεση στο πνεύμα, ας υποθέσουμε στην κυβέρνηση μια έντονη επιθυμία να δώσει αξία σε αυτές τις διαθέσεις, εάν, όπως αποδεικνύει η εμπειρία, τα βιβλία, οι άνθρωποι και οι κατάλληλες βοήθειες να αναπτύξουν σε μας αυτές τις διαθέσεις, δεν βρίσκονται παρά σε μια πλούσια πόλη, κατά συνέπεια, στις οκτακόσιες χιλιάδες ψυχές που ζουν ή έχουν ζήσει στο Παρίσι⁸³ για πολύ καιρό, πρέπει να αναζητήσουμε και μπορούμε να βρούμε ανθρώπους ανώτερους σε διαφορετικά είδη επιστημών και τεχνών. Αλλά, από αυτές τις οκτακόσιες χιλιάδες ψυχές, εάν κατ' αρχήν εξαιρέσουμε τις μισές, δηλαδή, τις γυναίκες, που η εκπαίδευση τους και η ζωή τους αντιτίθεται στην πρόοδο που θα μπορούσαν να κάνουν στις επιστήμες και στις τέχνες. Ας αφαιρέσουμε ακόμη τα παιδιά, τους γέρους, τους τεχνίτες, τους κατασκευαστές, τους υπηρέτες, τους μοναχούς, τους στρατιώτες, τους εμπόρους, και γενικά όλους αυτούς οι οποίοι, λόγω της κατάστασης τους, των αξιωμάτων τους, του πλούτου τους, υποτάσσονται σε καθήκοντα ή είναι παραδομένοι σε ηδονές που γεμίζουν ένα μέρος της μέρας τους. Εάν δεν θεωρήσουμε τελικά παρά τον μικρό αριθμό αυτών που, τοποθετημένοι από την νεότητα τους σε αυτή την κατάσταση της μετριότητας που δεν αισθάνονται άλλο πόνο παρά αυτόν να μην μπορούν να ανακουφίσουν όλους τους δυστυχισμένους, ή τουλάχιστον μπορούν, χωρίς ανησυχία, να παραδοθούν εντελώς στη μελέτη και στο συλλογισμό, είναι βέβαιο ότι αυτός ο αριθμός δεν μπορεί να υπερβεί τις έξι χιλιάδες. Ότι από αυτές τις έξι χιλιάδες, δεν υπάρχουν εξακόσιοι που διακατέχονται από την επιθυμία να μορφωθούν. Ότι, από αυτούς του εξακόσιους, δεν υπάρχουν οι μισοί που να διακατέχονται από αυτή την

83 Ας διατρέξουμε τον κατάλογο των μεγάλων ανδρών: θα δούμε ότι άνθρωποι όπως ο Molière, ο Quinault, ο Corneille, ο Condé, ο Pascal, ο Fontenelle, ο Mallebranche κλπ, είχαν ανάγκη, για να τελειοποιήσουν το πνεύμα τους, την βοήθεια της πρωτεύουσας, ότι τα ταλέντα της υπαίθρου είναι πάντοτε καταδικασμένα στη μετριότητα, και ότι οι Μούσες, που αναζητούν με τόσο ζήλο τα δάση, τις πηγές, και τα λιβάδια, δεν θα ήσαν παρά χωριάτισσες, εάν δεν έπαιρναν κατά καιρούς τον αέρα των μεγάλων πόλεων.

επιθυμία, σε βαθμό ζέσης κατάλληλης να γονιμοποιήσει σε αυτούς τις μεγάλες ιδέες. Ότι δεν θα μετρήσουμε εκατό, οι οποίοι, στην επιθυμία να μορφωθούν, συνδυάζουν την απαραίτητη επιμονή και την απαραίτητη υπομονή για να τελειοποιήσουν τα ταλέντα τους, και που ενώνουν με αυτόν τον τρόπο δυο προτερήματα, που η ματαιοδοξία, τόσο ανυπόμονη να δημιουργηθεί, τα κάνει σχεδόν πάντοτε να μην μπορούν να συνδυαστούν, Ότι τελικά δεν υπάρχουν ίσως πενήντα που, στην πρώτη τους νεότητα, έχουν πάντοτε εφαρμόσει το ίδιο είδος σπουδής, που είναι πάντοτε αναίσθητοι στον έρωτα και την φιλοδοξία, δεν θα είχαν χάσει, είτε σε σπουδές πολύ διαφορετικές, είτε στις ηδονές, είτε στις δολοπλοκίες, στιγμές που η απώλεια τους είναι πάντοτε ανεπανόρθωτη για οποιονδήποτε θέλει να γίνει ανώτερος σε κάποια επιστήμη ή σε κάποια τέχνη όποια και αν είναι αυτή. Αλλά από αυτόν τον αριθμό των πενήντα, που, διαιρούμενος με αυτόν των διαφορετικών ειδών σπουδής, δεν θα έδινε παρά έναν ή δυο ανθρώπους σε κάθε είδος, εάν αφαιρέσω αυτούς που δεν έχουν διαβάσει τα έργα, δεν έχουν ζήσει με τους ανθρώπους τους πιο κατάλληλους να τους δια φωτίσουν, και ότι, από αυτόν τον αριθμό που έχει περιορισθεί με αυτόν τον τρόπο, αφαιρώ ακόμη όλους αυτούς που ο θάνατος τους, οι αναποδιές της τύχης ή άλλα παρόμοια συμβάντα έχουν σταματήσει την πρόοδο τους, λέω ότι, στην τρέχουσα μορφή της κυβέρνησης μας, η πολλαπλότητα των περιστάσεων, που η σύμπτωση τους είναι απολύτως απαραίτητη για να σχηματίσει μεγάλους άνδρες, αντιτίθεται στον πολλαπλασιασμό τους, και ότι οι άνθρωποι του πνεύματος πρέπει να είναι τόσο σπάνιοι όσο είναι.

Πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε αποκλειστικά στην ηθική την πραγματική αιτία της ανισότητας των πνευμάτων. Τότε, για να μετρήσουμε την ένδεια ή την αφθονία μεγάλων ανδρών σε ορισμένους αιώνες ή σε ορισμένες χώρες, δεν έχουμε πλέον προσφυγή στις επιδράσεις του αέρα, στις διαφορετικές αποστάσεις που έχουν τα κλίματα από τον ήλιο, ούτε σε όλα τα παρόμοια επιχειρήματα, που, επαναλαμβανόμενα πάντοτε, διαψεύδονται πάντοτε από την εμπειρία και την ιστορία. Εάν η διαφορετική θερμοκρασία των κλιμάτων είχε τόση επίδραση στις ψυχές και στα πνεύματα, γιατί αυτοί οι Ρωμαίοι⁸⁴, τόσο μεγαλόψυχοι, τόσο θαρραλέοι κάτω από μια δημοκρατική κυβέρνηση, θα ήσαν σήμερα τόσο μαλθακοί και τόσο θηλυπρεπείς; Γιατί αυτοί οι Έλληνες και αυτοί οι Αιγύπτιοι, οι οποίοι, κάποτε άξιοι εκτίμησης για το πνεύμα τους και για την αρετή τους, ήσαν ο θαυμασμός της γης, είναι σήμερα η περιφρόνηση της; Γιατί αυτοί οι Ασιάτες, τόσο γενναίοι με το όνομα Ελεαμίτες, τόσο δειλοί και τόσο άθλιοι την εποχή του Αλέξανδρου με το όνομα Πέρσες, θα γίνονταν, με το όνομα Πάρθοι, ο τρόμος των Ρωμαίων, σε έναν αιώνα όπου οι Ρωμαίοι δεν είχαν ακόμη χάσει τίποτε από το θάρρος τους και την πειθαρχία τους; Γιατί οι Λακεδαιμόνιοι, οι πιο γενναίοι και οι πιο ενάρετοι από τους Έλληνες, όσο ήσαν θρησκευτικοί παρατηρητές των νόμων του Λυκούργου, έχασαν και τη μια και την άλλη από αυτές τις φήμες, όταν μετά τον Πελοποννησιακό πόλε-

84 Αν και ορισμένοι παραδέχονται ότι οι σημερινοί Ρωμαίοι δεν μοιάζουν καθόλου με τους αρχαίους Ρωμαίους, ισχυρίζονται ότι έχουν αυτό το πράγμα κοινό, ότι είναι οι κυρίαρχοι του κόσμου. Εάν η αρχαία Ρώμη, λένε, το κατέκτησε με τις αρετές της και την αξία της, η σύγχρονη Ρώμη τον κατέκτησε με την πανουργία και τα πολιτικά της τεχνάσματα, και ο Πάπας Γρηγόριος VII είναι ο Καίσαρας αυτής της δεύτερης Ρώμης.

μο, άφησαν να εισαχθεί το χρυσάφι και η πολυτέλεια η χώρα τους; Γιατί αυτοί οι αρχαίοι Cattes, τόσο φοβεροί στους Γαλάτες, δεν είχαν πλέον το ίδιο θάρρος; Γιατί αυτοί οι Εβραίοι, τόσο συχνά ηττημένοι από τους εχθρούς τους, έδειχναν, κάτω από τη καθοδήγηση των Μακκαβαίων, θάρρος που ήταν άξιο των πιο φιλοπόλεμων εθνών; Γιατί οι επιστήμες και οι τέχνες, καλλιεργημένες και παραμελημένες διαδοχικά στους διαφόρους λαούς, έχουν διασχίσει διαδοχικά σχεδόν όλα τα κλίματα;

Σε έναν διάλογο του Λουκιανού, «Δεν ήταν καθόλου στην Ελλάδα, λέει ο φιλόσοφος, που είχα την πρώτη μου κατοικία. Στην αρχή οδήγησα τα βήματα μου προς τον Ινδό, και ο Ινδός, για να με ακούσει, κατέβηκε ταπεινά από τον ελέφαντα του. Από τις Ινδίες, γύρισα προς την Αιθιοπία, μεταφέρθηκα στην Αίγυπτο: από την Αίγυπτο, πέρασα στην Βαβυλώνα, σταμάτησα στην Σκυθία, και γύρισα από την Θράκη. Συνομίλησα με τον Ορφέα, και ο Ορφέας με έφερε στην Ελλάδα.»

Γιατί η φιλοσοφία πέρασε από την Ελλάδα στην Εσπερία, από την Εσπερία στην Κωνσταντινούπολη και στην Αραβία; Και γιατί, ξαναπερνώντας από την Αραβία στην Ιταλία, βρήκε άσυλο στην Γαλλία, την Αγγλία, και μέχρι το βορρά της Ευρώπης; Γιατί δεν βρίσκουμε πλέον Φωκίωνα στην Αθήνα, Πελοπίδα στις Θήβες, και Δέκιο στη Ρώμη; Η θερμοκρασία αυτών των κλιμάτων δεν έχει αλλάξει: σε τι λοιπόν θα αποδώσουμε την μετανάστευση των τεχνών, των επιστημών, του θάρρους και της αρετής, εάν δεν είναι σε ηθικές αιτίες;

Σε αυτές τις αιτίες οφείλουμε την ερμηνεία μιας απειρίας πολιτικών φαινομένων, που προσπαθούμε μάταια να ερμηνεύσουμε με την φυσική. Τέτοιες είναι οι κατακτήσεις των λαών του βορρά, η υποδούλωση των Ανατολικών, το αλληγορικό πνεύμα αυτών των ίδιων εθνών, η ανωτερότητα ορισμένων λαών σε ορισμένα είδη επιστημών, ανωτερότητα που θα πάψουμε, νομίζω, να αποδίδουμε στη διαφορετική θερμοκρασία των κλιμάτων, όταν θα έχω υποδείξει γρήγορα την αιτία αυτών των βασικών αποτελεσμάτων.

Κεφάλαιο 28.

Για τις κατακτήσεις των λαών του βορρά.

Η φυσική αιτία των κατακτήσεων των βορείων λαών, λένε, περιέχεται σε αυτή την ανωτερότητα του θάρρους ή της δύναμης με την οποία η φύση έχει προικίσει κατά προτίμηση τους λαούς του βορρά σε σχέση με αυτούς του νότου. Αυτή η γνώμη, κατάλληλη να κολακεύσει την υπερηφάνεια των εθνών της Ευρώπης, που, σχεδόν όλα, έχουν την προέλευση τους στους λαούς του βορρά, δεν έχει συναντήσει καμιά αντίρρηση. Εντούτοις, για να βεβαιωθούμε για την αλήθεια μιας τόσο κολακευτικής γνώμης, ας εξετάσουμε εάν οι λαοί του βορρά είναι πραγματικά πιο θαρραλέοι και πιο δυνατοί από ότι οι λαοί του νότου. Για το λόγο αυτό, ας μάθουμε κατ' αρχήν τι είναι το θάρρος, και ας ανέβουμε ξανά μέχρι τις αρχές που μπορούν να φωτίσουν ένα από τα πιο σημαντικά θέματα της ηθικής και της πολιτικής.

Το θάρρος δεν είναι, στα ζώα, παρά το αποτέλεσμα των αναγκών τους: αυτές οι ανάγκες ικανοποιούνται; Γίνονται δειλά: το πεινασμένο λιοντάρι επιτίθεται στον άνθρωπο, το χορτασμένο λιοντάρι απομακρύνεται από αυτόν. Η πείνα του ζώου από τη στιγμή που σβήνει, η αγάπη κάθε πλάσματος για την συντήρησή του το απομακρύνει από κάθε κίνδυνο. Το θάρρος, στα ζώα, είναι λοιπόν το αποτέλεσμα της ανάγκης τους. Εάν ονομάζουμε ταπεινά τα φυτοφάγα ζώα, είναι επειδή δεν είναι υποχρεωμένα να μάχονται για να τραφούν, είναι επειδή δεν έχουν κανένα κίνητρο να αψηφούν του κινδύνους: έχουν κάποια ανάγκη; Έχουν θάρρος. Το ελάφι σε ίστρο είναι τόσο εξαγριωμένο όσο ένα σαρκοβόρο ζώο.

Ας εφαρμόσουμε στον άνθρωπο ότι έχω πει για τα ζώα. Οι πόνοι προηγούνται πάντοτε του θανάτου, η ζωή συνοδεύεται πάντοτε από κάποιες ηδονές. Συνδεόμαστε με τη ζωή από τον φόβο του πόνου και από την αγάπη για ηδονή, όσο περισσότερο είναι ευτυχισμένη η ζωή, τόσο περισσότερο φοβόμαστε να την χάσουμε: και από αυτό προέρχεται ο τρόμος τον οποίον νοιώθουν, τη στιγμή του θανάτου, αυτοί που ζουν μέσα στην αφθονία. Αντίθετα, όσο λιγότερο είναι ευτυχισμένη η ζωή, τόσο λιγότερο λυπούνται να την εγκαταλείψουν: από αυτό προέρχεται αυτή η αναισθησία με την οποία ο αγρότης περιμένει το θάνατο.

Αλλά, εάν η αγάπη για την ύπαρξη μας στηρίζεται στο φόβο του πόνου και την αγάπη για την ηδονή, η επιθυμία να είμαστε ευτυχισμένοι είναι λοιπόν σε μας πιο ισχυρή από την επιθυμία να υπάρχουμε. Για να αποκτήσει το αντικείμενο με τη κατοχή του οποίου συνδέει την ευτυχία του, ο καθένας είναι λοιπόν ικανός να εκτίθεται σε μεγαλύτερους ή μικρότερους κινδύνους, αλλά πάντοτε ανάλογους με την περισσότερο ή λιγότερο έντονη επιθυμία που έχει για να κατέχει αυτό το αντικείμενο⁸⁵. Για να είναι εντελώς χωρίς θάρρος, θα έπρεπε να είναι εντελώς χωρίς επιθυμία.

⁸⁵ Το πιο θαρραλέο έθνος είναι, για το λόγο αυτό, το έθνος όπου η αξία ανταμείβεται περισσότερο, και η δειλία τιμωρείται περισσότερο.

Τα αντικείμενα των επιθυμιών των ανθρώπων είναι ποικίλα, διακατέχονται από διαφορετικά πάθη, όπως είναι η φιλαργυρία, η φιλοδοξία, η αγάπη για την πατρίδα, αυτή για τις γυναίκες, κλπ. Κατά συνέπεια, ο άνθρωπος ο κατάλληλος για τις πιο τολμηρές αποφάσεις για να ικανοποιήσει ένα συγκεκριμένο πάθος, θα είναι χωρίς θάρρος όταν θα πρόκειται για άλλο πάθος. Έχουμε δει χίλιες φορές τον πειρατή, ενώ διαπνέεται από αξία περισσότερο από ανθρώπινη όταν στηριζόταν στην ελπίδα του λάφυρου, να βρίσκεται χωρίς θάρρος για να εκδικηθεί μια προσβολή. Ο Καίσαρ, τον οποίον κανένας κίνδυνος δεν τον εντυπωσίαζε όταν βιάζετο προς τη δόξα, δεν ανέβαινε παρά τρέμοντας στο άρμα του, και δεν καθόταν ποτέ σε αυτό εάν δεν είχε απαγγείλει από πρόληψη τρεις φορές ένα συγκεκριμένο στίχο που φανταζόταν ότι έπρεπε να τον εμποδίσει να πέσει από αυτό⁸⁶. Ο άτολμος, που τον τρομάζει κάθε κίνδυνος, μπορεί να διαπνέεται από απελπισμένο θάρρος, εάν πρόκειται να υπερασπίσει τη γυναίκα του, την ερωμένη του ή τα παιδιά του. Να με ποιο τρόπο μπορούμε να ερμηνεύσουμε ένα μέρος των φαινομένων του θάρρους, και την αιτία για την οποίαν ο ίδιος άνθρωπος είναι γενναίος και άτολμος, ανάλογα με τις ποικίλες περιστάσεις στις οποίες είναι τοποθετημένος.

Αφού έχω αποδείξει ότι το θάρρος είναι αποτέλεσμα των αναγκών μας, μια δύναμη που μας μεταδίδεται από τα πάθη μας, και που ασκείται στα εμπόδια που το τυχαίο ή το συμφέρον των άλλων βάζουν στην ευτυχία μας, πρέπει τώρα, για να προλάβω κάθε αντίρρηση και να φωτίσω περισσότερο ένα θέμα τόσο σημαντικό, να διακρίνω δυο είδη θάρρους.

Υπάρχει ένα που ονομάζω αληθινό θάρρος: συνίσταται στο να βλέπει κανείς τον κίνδυνο όπως είναι και να τον αντιμετωπίζει. Υπάρχει ένα άλλο που δεν έχει, στην κυριολεξία, παρά αποτελέσματα: αυτό το είδος του θάρρους, κοινό σε όλους σχεδόν τους ανθρώπους, τους κάνει να αψηφούν τους κινδύνους, επειδή τους αγνοούν, επειδή τα πάθη, εστιάζοντας την προσοχή τους στο αντικείμενο της επιθυμίας τους, τους κρύβουν τουλάχιστον ένα μέρος από τον κίνδυνο στον οποίον τους εκθέτουν.

Για να έχουμε το ακριβές μέτρο του αληθινού θάρρους αυτού του είδους των ανθρώπων, θα έπρεπε να μπορούμε να απομακρύνουμε κάθε μέρος του κινδύνου που τα πάθη ή οι προκαταλήψεις τους κρύβουν, και αυτό το μέρος είναι συνήθως πολύ σημαντικό. Προτείνετε τη λεηλασία μιας πόλης σε αυτόν τον ίδιον στρατιώτη που ανεβαίνει με φόβο στην επίθεση, η φιλαργυρία θα γοητεύσει τα μάτια του, θα περιμένει με ανυπομονησία την ώρα της επίθεσης, όταν ο κίνδυνος θα εξαφανισθεί, θα είναι τόσο περισσότερο ατρόμητος, όσο θα είναι περισσότερο διψασμένος. Χίλιες άλλες αιτίες παράγουν το αποτέλεσμα της φιλαργυρίας: ο γέρος στρατιώτης είναι γενναίος, επειδή η συνήθεια ενός κινδύνου από τον οποίον έχει πάντοτε ξεφύγει κάνει στα μάτια του τον κίνδυνο ένα τίποτα. Ο δοξασμένος στρατιώτης βαδίζει προς τον εχθρό με αφοβία, επειδή δεν περιμένει καθόλου την αντίσταση του, και πιστεύει ότι θα θριαμβεύσει χωρίς κίνδυνο. Αυτός εδώ είναι τολμηρός, επειδή θεωρεί τον εαυτό του ευτυχισμένο, αυτό εκεί, επειδή θεωρεί τον εαυτό του σκληρό, ένας τρίτος επειδή θεωρεί τον εαυτό του επιδέξιο. Το θάρρος σπάνια λοιπόν στηρίζε-

86 Δες την Κριτική Ιστορία της φιλοσοφίας.

ται στην αληθινή περιφρόνηση του θανάτου. Και ο απρόμητος άνδρας με το ξίφος στο χέρι, θα είναι συχνά άτολμος στη μάχη με το πιστόλι. Μεταφέρετε σε ένα πλοίο τον στρατιώτη που αψηφά το θάνατο στη μάχη, δεν θα τον δει παρά με τρόμο στην καταιγίδα, επειδή δεν τον βλέπει πραγματικά παρά εκεί.

Το θάρρος είναι λοιπόν συχνά το αποτέλεσμα μιας όχι ξεκάθαρης αντίληψης του κινδύνου τον οποίον αντιμετωπίζει κάποιος, ή της ολικής άγνοιας αυτού του ίδιου κινδύνου. Πόσοι άνθρωποι καταλαμβάνονται από τρόμο στο θόρυβο της βροντής, και θα φοβόντουσαν να περάσουν τη νύχτα από ένα απομακρυσμένο από τους μεγάλους δρόμους δάσος, όταν δεν βλέπουμε κανέναν που να πηγαίνει τη νύχτα και χωρίς φόβο από το Παρίσι στις Βερσαλλίες; Εντούτοις η αδεξιότητα ενός οδηγού ταχυδρομικής άμαξας, ή η συνάντηση ενός δολοφόνου σε έναν μεγάλο δρόμο, είναι τα πιο κοινά περιστατικά, και κατά συνέπεια πρέπει να τα φοβάται κάποιος περισσότερο από το κτύπημα της βροντής ή τη συνάντηση αυτού του ίδιου δολοφόνου σε ένα απόμακρο δάσος. Γιατί λοιπόν ο τρόμος είναι πιο κοινός στην πρώτη περίπτωση από ότι είναι στη δεύτερη; Είναι επειδή η λάμψη των αστραπών και ο ήχος της βροντής, όπως και το σκοτάδι των δασών, παρουσιάζουν κάθε στιγμή στο πνεύμα την εικόνα ενός κινδύνου που δεν ξυπνά καθόλου ο δρόμος από το Παρίσι στις Βερσαλλίες. Αλλά υπάρχουν λίγοι άνθρωποι που αντέχουν την παρουσία του κινδύνου: αυτή η εμφάνιση έχει σε αυτούς τέτοια δύναμη, που έχουμε δει ανθρώπους, ντροπιασμένους από την δειλία τους, να αυτοκτονούν και να μην μπορούν να εκδικηθούν μια προσβολή. Η εμφάνιση των εχθρών έπνιγε στο στήθος τους τη κραυγή της τιμής, έπρεπε, για να υπακούσουν σε αυτήν, να αρπάξουν, μόνοι και έχοντας πάθος οι ίδιοι από αυτό το συναίσθημα, τη στιγμή μιας έκρηξης για να δώσουν στον εαυτό τους, τολμώ να πω, το θάνατο, χωρίς να το αντιληφθούν. Επίσης για να προλάβουν το αποτέλεσμα που παράγει, σε όλους σχεδόν τους ανθρώπους, η θέα του κινδύνου, που στον πόλεμο, δεν είναι ικανοποιημένοι να τοποθετήσουν τους στρατιώτες τους σε μια διάταξη που να κάνει την φυγή τους πολύ δύσκολη, θέλουν ακόμη, στην Ασία, να τους εξάπτουν με όπιο, στην Ευρώπη, με ρακί, και να τους ζαλίζουν είτε με τον ήχο του ταμπούρλου είτε με τις κραυγές που τους κάνουν να βγάζουν⁸⁷. Με αυτό το μέσον, κρύβοντας τους ένα μέρος του κινδύνου στον οποίον τους εκθέτουν, βάζουν την αγάπη τους για την τιμή σε ισορροπία με τον φόβο τους. Αυτό που λέω για τους στρατιώτες, το λέω και για τους στρατηγούς: ανάμεσα στους πιο θαρραλέους, υπάρχουν λίγοι, οι οποίοι, στο κρεβάτι⁸⁸ ή στην λαιμητόμο, αντικρίζουν τον θάνατο με ήρεμο βλέμμα. Πόση αδυ-

87 Ο στρατάρχης de Saxe, μιλώντας για τους Πρώσους, λέει για το θέμα αυτό, στο έργο του *Rêveries*, ότι η συνήθεια που έχουν να γεμίζουν τα όπλα τους στην πορεία είναι πολύ καλή. Έχοντας αποσπάσει την προσοχή του με αυτή την ασχολία, ο στρατιώτης, προσθέτει, βλέπει λιγότερο τον κίνδυνο.

Μιλώντας για έναν λαό που ονομάζεται Aries, που έβαφαν το σώμα τους με τρόπο τρομακτικό, γιατί ο Τάκιτος λέει ότι, στη μάχη, τα μάτια είναι τα πρώτα που ηττώνται; Είναι επειδή ένα νέο αντικείμενο θυμίζει πιο ευκρινώς στη μνήμη του στρατιώτη την εικόνα του θανάτου τον οποίον δεν διέκρινε παρά συγκεχυμένα.

88 Εάν οι νέοι δείχνουν γενικά περισσότερο θάρρος στο κρεβάτι για τον θάνατο, και περισσότερη ευγένεια στη λαιμητόμο, από τους γέρους, είναι επειδή στην πρώτη περίπτωση, οι νέοι διατηρούν περισσότερη ελπίδα, και επειδή, στη δεύτερη περίπτωση, υφίστανται πολύ μεγαλύτερη απώλεια.

ναμία αυτός ο στρατάρχης De Biron, τόσο γενναίος στη μάχη, δεν έδειξε στα βασανιστήρια;

Για να υποφέρει κάποιος την παρουσία του θανάτου, πρέπει να είναι είτε αηδιασμένος από τη ζωή, είτε να τον έχουν κατασπαράξει τα δυνατά πάθη που έκαναν να αποφασίσουν ο Κάλανος, ο Κάτων και η Πορκία, να αυτοκτονήσουν. Αυτοί που διακατέχονται από όλα αυτά τα δυνατά πάθη δεν αγαπούν τη ζωή παρά κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες: το πάθος τους δεν τους κρύβει καθόλου τον κίνδυνο στον οποίο εκτίθενται, τον βλέπουν έτσι όπως είναι, και τον αψηφούν. Ο Βρούτος θέλει να απαλλάξει την Ρώμη από την τυραννία, δολοφονεί τον Καίσαρα, σχηματίζει στρατό, επιτίθεται, πολεμά τον Οκτάβιο, ηττάται, αυτοκτονεί: η ζωή του είναι ανυπόφορη χωρίς την ελευθερία της Ρώμης.

Όποιος είναι ευαίσθητος σε τόσο έντονα πάθη είναι ικανός για τα πιο μεγάλα πράγματα: όχι μόνο αψηφά τον θάνατο, αλλά ακόμη και τον πόνο. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τους ανθρώπους αυτούς που αυτοκτονούν από αηδία για τη ζωή: αξίζουν σχεδόν τόσο να ονομάζονται σοφοί όσο να ονομάζονται θαρραλέοι, οι πιο πολλοί δεν θα είχαν θάρρος στα μαρτύρια: δεν έχουν καθόλου αρκετή ζωή και δύναμη μέσα τους για να υποφέρουν τους πόνους. Η περιφρόνηση της ζωής δεν είναι καθόλου, γι' αυτούς, το αποτέλεσμα ενός δυνατού πάθους, αλλά το αποτέλεσμα της απουσίας παθών, είναι το αποτέλεσμα ενός υπολογισμού με τον οποίο αποδεικνύουν στον εαυτό τους ότι είναι καλύτερα να μην υπάρχουν παρά να είναι δυστυχημένοι. Αλλά αυτή η διάθεση της ψυχής τους τους κάνει ανίκανους για μεγάλα πράγματα. Όποιος είναι αηδιασμένος από τη ζωή, ασχολείται λίγο με τις υποθέσεις αυτού του κόσμου. Και ανάμεσα σε τόσους Ρωμαίους που έχουν εθελοντικά δοθεί στο θάνατο, υπάρχουν λίγοι οι οποίοι, με την σφαγή των τυράννων, θα είχαν τολμήσει να τον κάνουν χρήσιμο στην πατρίδα τους. Μάταια θα έλεγε κάποιος ότι η φρουρά που, από όλες τις πλευρές, περιέβαλε τα ανάκτορα της τυραννίας, θα τους εμπόδιζε την πρόσβαση: ήταν ο φόβος των βασανιστηρίων που απόπλιζε τα χέρια τους. Τέτοιοι άνδρες πνίγουν το εαυτό τους, ανοίγουν τις φλέβες τους, αλλά δεν εκτίθενται καθόλου σε άγρια βασανιστήρια: κανένα κίνητρο δεν τους κάνει να αποφασίσουν κάτι τέτοιο.

Είναι ο φόβος του πόνου που μας εξηγεί όλες τις παραδοξότητες αυτού του είδους του θάρρους. Εάν ο άνδρας που είναι τόσο θαρραλέος για να τινάξει τα μυαλά του στον αέρα με ένα πιστόλι δεν τολμά να κτυπήσει τον εαυτό του με ένα στιλέτο, εάν έχει τρόπο για κάποια είδη θανάτου, αυτό ο τρόμος στηρίζεται στον αληθινό ή ψεύτικο φόβο ενός μεγαλύτερου πόνου.

Οι αρχές που καθιερώθηκαν πιο πάνω δίνουν, νομίζω, την λύση όλων των θεμάτων αυτού του είδους, και αποδεικνύουν ότι το θάρρος δεν είναι καθόλου, όπως ισχυρίζονται κάποιοι, αποτέλεσμα της διαφορετικής θερμοκρασίας των κλιμάτων, αλλά των κοινών παθών και των κοινών αναγκών σε όλους τους ανθρώπους. Τα όρια του θέματος μου δεν μου επιτρέπουν να μιλήσω εδώ για τα διαφορετικά ονόματα που αποδίδουν στο θάρρος, τέτοια όπως *ανδρεία*, *αξία*, *τόλμη*, κλπ. Δεν είναι κανονικά παρά οι διαφορετικές μορφές με τις οποίες εμφανίζεται το θάρρος.

Αφού εξετάστηκε αυτό το θέμα, περνώ στο δεύτερο. Αφορά στο να μάθουμε εάν, όπως υποστηρίζουν, πρέπει να αποδοθούν οι κατακτήσεις των λαών του

βορρά στη δύναμη και στο ιδιαίτερο σθένος με τα οποία η φύση, λένε, τους έχει προικίσει.

Για να βεβαιωθούμε για την αλήθεια αυτής της γνώμης, μάταια θα καταφεύγαμε στη βοήθεια της εμπειρίας: τίποτε δεν δείχνει, μέχρι τώρα, στον ευσυνείδητο ερευνητή, ότι η φύση είναι, στις δημιουργίες της στο βορρά, πιο δυνατή παρά σε αυτές στο νότο. Εάν ο βορράς έχει τις λευκές του αρκούδες και τα βουβάλια του, η Αφρική έχει τα λιοντάρια της, τους ρινόκερους της, τους ελέφαντές της. Δεν έκαναν καθόλου να αγωνισθούν ένας ορισμένος αριθμός νέγρων της χρυσής Ακτής ή της Σενεγάλης, με παρόμοιο αριθμό Ρώσων ή Φιλανδών: δεν έχουν καθόλου μετρήσει την ανισότητα των δυνάμεων τους από το διαφορετικό βάρος που θα μπορούσαν να σηκώσουν. Απέχουν τόσο πολύ από το να έχουν διαπιστώσει οτιδήποτε από αυτή την άποψη, που, εάν ήθελα να καταπολεμήσω μια προκατάληψη με μια προκατάληψη, θα αντέτασσα, σε όλα όσα λένε για τη δύναμη των ανθρώπων του βορρά, τον έπαινο που κάνουν γι' αυτήν των Τούρκων. Δεν μπορούμε λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε τη γνώμη που έχουν για τη δύναμη και το θάρρος των βορίων, παρά στην ιστορία των κατακτήσεων τους: αλλά τότε, όλα τα έθνη μπορούν να έχουν τις ίδιες αξιώσεις, να τα κρίνουν με τα ίδια κριτήρια, και να πιστεύουν ότι όλα είναι εξίσου ευνοημένα από τη φύση.

Ας διατρέξουμε την ιστορία: εκεί θα δούμε του Ούννους να εγκαταλείπουν την Παλού Μετιτίδη⁸⁹ για να υποδουλώσουν έθνη που βρίσκονται βόρεια από τη χώρα τους, θα δούμε του Σαρακηνούς να κατεβαίνουν μαζικά από την καυτή άμμο της Αραβίας για να τιμωρήσουν τη γη, να υποτάξουν τα έθνη, να θριαμβεύσουν κατά των Ισπανών, και να φέρουν τη θλίψη μέχρι την καρδιά της Γαλλίας. Θα δούμε τους ίδιους Σαρακηνούς να σπάνε με νικηφόρο χέρι τα λάβαρα των σταυροφοριών, και τα έθνη της Ευρώπης, με επαναλαμβανόμενες απόπειρες, να πολλαπλασιάζουν, στην Παλαιστίνη, τις ήττες τους και την ντροπή τους. Εάν ρίξω το βλέμμα μου σε άλλες περιοχές, βλέπω εκεί ξανά την αλήθεια της επιβεβαιωμένης γνώμης μου, και με τους θριάμβους του Ταμερλάνου, ο οποίος, από τις όχθες του Ινδού, κατεβαίνει κατακτώντας μέχρι το παγωμένο κλίμα της Σιβηρίας, και με τις κατακτήσεις των Ίνκας, και με την αξία των Αιγυπτίων, οι οποίοι, είχαν θεωρηθεί την εποχή του Κύρου οι πιο θαρραλέοι λαοί, φάνηκαν, στη μάχη της Tembreia, τόσο άξιοι της φήμης τους, και τελικά με αυτούς του Ρωμαίους που οδήγησαν τα νικηφόρα τους στρατεύματα μέχρι την Σαρματία, και τα Βρετανικά νησιά. Αλλά, εάν η νίκη πέταξε εναλλακτικά από το νότο στο βορά, και από το βορά στο νότο, εάν όλοι οι λαοί ήσαν, με τη σειρά, νικητές και ηττημένοι, εάν, όπως μας διδάσκει η ιστορία, οι λαοί του βορά⁹⁰ δεν είναι λιγότερο ευαίσθητοι στην καυτή ζέστη του νότου, από όσο είναι οι λαοί του νότου στην τραχύτητα του κρύου του βορά, και εάν κάνουν πόλεμο με ίσο μειονέκτημα στα κλίματα τα τόσο διαφορετικά από το δικό τους, είναι προφανές ότι οι κατακτήσεις των βορίων είναι εντελώς ανε-

89 Πρώην όνομα της Αζοφικής Θάλασσας. Σημ. Μετ.

90 Ο Τάκιτος λέει ότι, εάν οι βόρειοι υποφέρουν καλύτερα την πείνα και το κρύο από τους μεσογειακούς αυτοί οι τελευταίοι υποφέρουν καλύτερα από αυτούς την δίψα και τη ζέστη.

Ο ίδιο ο Τάκιτος στο έργο του *Ήθη των Γερμανών* λέει ότι δεν υποφέρουν καθόλου την κούραση του πολέμου.

ξάρτητες από την ιδιαίτερη θερμοκρασία του κλίματος τους, και ότι θα αναζητούσαμε μάταια στην φυσική την αιτία ενός γεγονότος που η ηθική δίνει απλή και φυσική ερμηνεία.

Εάν ο βοράς έχει δημιουργήσει τους τελευταίους κατακτητές της Ευρώπης, είναι επειδή ανελέητοι λαοί που είναι ακόμη άγριοι⁹¹ όπως ήσαν άλλοτε οι βόρειοι λαοί, είναι, όπως παρατηρεί ο ιππότης Folard, απείρως πιο θαρραλέοι και πιο κατάλληλοι για πόλεμο από λαούς που τρέφονται μέσα στην πολυτέλεια, την μαλθακότητα, και είναι υποδουλωμένοι στην αυθαίρετη εξουσία, όπως ήσαν τότε⁹² οι Ρωμαίοι. Υπό τους τελευταίους αυτοκράτορες, οι Ρωμαίοι δεν ήσαν πλέον αυτός ο λαός που, νικητής των Γαλατών και των Γερμανών, κρατούσε ακόμη κάτω από τους νόμους τους το νότο: τότε αυτοί οι κύριοι του κόσμου κατέρρεαν κάτω από τις ίδιες αρετές που τους είχαν κάνει να θριαμβεύσουν στο σύμπαν. Αλλά, για να υποτάξουν την Ασία, δεν είχαν, λένε, παρά να τους φέρουν αλυσίδες. Η ταχύτητα, θα απαντήσω, με την οποίαν την κατέκτησαν, δεν δείχνει καθόλου την δειλία των λαών του νότου. Πόσες πόλεις του βορρά έχουν υπερασπισθεί τον εαυτό τους με περισσότερο πείσμα από την Μασσαλία, την Νουμάντια, την Σαγκούντια, τη Ρόδο; Την εποχή του Κράσου, οι Ρωμαίοι δεν βρήκαν στους Πάρθους εχθρούς αντάξιους τους; Είναι λοιπόν στην υποδούλωση και την μαλθακότητα των ασιατών που οι Ρωμαίοι όφειλαν την ταχύτητα των επιτυχιών τους.

Όταν ο Τάκιτος λέει ότι η μοναρχία των Πάρθων είναι λιγότερο επίφοβη στους Ρωμαίους από την ελευθερία των Γερμανών, αποδίδει την ανωτερότητα του θάρρους τους στη μορφή της κυβέρνησης αυτών των τελευταίων. Είναι λοιπόν στις ηθικές αιτίες, και όχι στην ιδιαίτερη θερμοκρασία των χωρών του βορρά, που πρέπει να αποδώσουμε τις κατακτήσεις των βορείων.

91 Ο Olaüs Vormius, στο έργο του *Αρχαιότητες της Δανίας*, παραδέχεται ότι έχει πάρει τις περισσότερες από τις γνώσεις του από τους βράχους της Δανίας, δηλαδή, επιγραφές που ήσαν σκαλισμένες με Ρουνικούς και Γοθτικούς χαρακτήρες. Αυτοί οι βράχοι σχημάτιζαν μια συνέχεια ιστορίας και χρονικού που αποτελούσε σχεδόν όλη τη βιβλιοθήκη του βορρά.

Για να διατηρήσουν την μνήμη κάποιων γεγονότων χρησιμοποιούσαν ακατέργαστες πέτρες, με τεράστιο μέγεθος, άλλες ήσαν πεταμένες συγκεχυμένα, έδιναν σε άλλες κάποια συμμετρία. Βλέπουμε πολλές από αυτές τις πέτρες στην πεδιάδα του Salisbury στην Αγγλία, που χρησίμευαν για ενταφιασμό των Βρετόνων ηγεμόνων και ηρώων, όπως το αποδεικνύει η μεγάλη ποσότητα οστών και πανοπλιών που έχουν βρει.

92 Εάν οι Γαλάτες, λέει ο Καίσαρ, κάποτε πιο φιλοπόλεμοι από του Γερμανούς, τους παραχωρούν τώρα την δόξα των όπλων, είναι επειδή από τη στιγμή που διδάχθηκαν από τους Ρωμαίους το εμπόριο, έγιναν πλούσιοι και πολιτισμένοι.

Αυτό που συνέβη, λέει ο Τάκιτος, στους Γαλάτες, συνέβη στους Βρετόνους, αυτοί οι δυο λαοί έχασαν το θάρρος τους με την ελευθερία τους.

Κεφάλαιο 29.

Για την δουλεία και για το αλληγορικό πνεύμα των ανατολικών.

Κτυπημένοι εξίσου από το βάρος του ανατολικού δεσποτισμού, και από τη μακρά και δειλή υπομονή των λαών που είναι υποταγμένοι σε αυτόν τον βάνουσο ζυγό, οι ανατολικοί, υπερήφανοι για την ελευθερία τους, είχαν στήριγμα στις φυσικές αιτίες για να ερμηνεύσουν αυτό το πολιτικό φαινόμενο. Έχουν υποστηρίξει ότι η Ασία της πολυτέλειας δεν γεννούσε παρά άνδρες χωρίς δύναμη, χωρίς αρετή, και οι οποίοι, παραδομένοι σε ζωώδεις ηδονές, δεν είχαν γεννηθεί παρά για την δουλεία. Έχουν προσθέσει ότι οι χώρες του νότου δεν μπορούσαν, κατά συνέπεια, να υιοθετήσουν παρά μια αισθησιοκρατική θρησκεία.

Οι υποθέσεις τους διαψεύδονται από την εμπειρία της ιστορίας: γνωρίζουμε ότι η Ασία έχει θρέψει έθνη πολύ φιλοπόλεμα, ότι ο έρωτας δεν ελαττώνει καθόλου το θάρρος⁹³, ότι τα πιο ευαίσθητα έθνη στις ηδονές τους είναι συχνά, όπως παρατηρούν ο Πλάτων και ο Πλούταρχος, τα πιο γενναία και τα πιο θαρραλέα, ότι η φλογερή επιθυμία για τις γυναίκες δεν μπορεί ποτέ να θεωρείται απόδειξη της αδυναμίας της ιδιοσυγκρασίας⁹⁴ των ασιατών, και ότι τελικά, πολύ πριν από τον Μωάμεθ, ο Οντίν είχε καθιερώσει, στα πιο βόρεια έθνη, θρησκεία εντελώς όμοια με αυτή του προφήτη της ανατολής⁹⁵.

Υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν αυτή τη γνώμη, και να αποκαταστήσουν, τολμών να πω, την ψυχή και το σώμα των ασιατών, αναζήτησαν, στη φυσική θέση των λαών της ανατολής, την αιτία της δουλείας τους: κατά συνέπεια, θεωρούσαν το νότο σαν μια μεγάλη πεδιάδα που το εύρος της παρείχε στην τυραννία τα μέσα να κρατούν τους λαούς στην δουλεία. Αλλά αυτή η υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται από τη γεωγραφία: γνωρίζουμε ότι ο νότος της γης από όλες τις μεριές έχει υψωμένα βουνά, ότι ο βορράς, αντίθετα, μπορεί να θεωρηθεί σαν μια μεγάλη πεδιάδα, έρημη και καλυμμένη από δάση, όπως ήσαν πιθανόν κάποτε οι πεδιάδες της Ασίας.

Αφού μάταια εξαντλήσαμε τις φυσικές αιτίες για να βρούμε σε αυτές τα θεμέλια του ανατολικού δεσποτισμού, πρέπει να στηριχθούμε στις ηθικές αιτίες, και κατά συνέπεια στην ιστορία. Μας διδάσκει ότι καθώς εκπολιτίζονται τα έθνη χάνουν ανεπαίσθητα το θάρρος τους, την αρετή τους, και ακόμη και την αγάπη τους για την ελευθερία, ότι πολύ σύντομα μετά το σχηματισμό της, κάθε κοινωνία, ανάλογα με τις διαφορετικές περιστάσεις στις οποίες βρίσκε-

93 Οι Γαλάτες, λέει ο Τάκιτος, αγαπούσαν τις γυναίκες, είχαν γι' αυτές την πιο μεγάλη λατρεία, τις θεωρούσαν σαν ένα είδος θεότητας, τις δέχονταν στα συμβούλια τους, και συζητούσαν μαζί τους τις υποθέσεις του κράτους. Οι Γερμανοί μεταχειρίζονταν τις δικές τους με όμοιο τρόπο, οι αποφάσεις των γυναικών περνούσαν, σε αυτούς, σαν χρησμοί. Υπό τον Βεσπασιανό, μια *Velleda*, πριν από αυτή μια *Aurinia* και πολλές άλλες προσέλκυαν την ίδια λατρεία. Είναι τελικά, λέει ο Τάκιτος, στην κοινότητα των γυναικών που οι Γερμανοί οφείλουν το θάρρος τους στις μάχες και τη φρόνηση τους στα συμβούλια.

94 Σύμφωνα με την αναφορά του ιππότη de Beaujeu, οι βόρειοι υπήρξαν πάντοτε πολύ ευαίσθητοι στις ηδονές του έρωτα. Ο Ogerius, στο έργο *Itinere Danico*, λέει τα ίδια πράγματα.

95 Δες στο Κεφάλαιο 25, την ακριβή σύμπτωση αυτών των δυο θρησκειών.

ται, βαδίζει πιο γρήγορα ή πιο αργά προς την δουλεία. Αλλά, οι λαοί του νότου καθώς ήσαν οι πρώτοι που ενώθηκαν σε κοινωνία, πρέπει, κατά συνέπεια, να ήσαν οι πρώτοι που υποδουλώθηκαν στον δεσποτισμό, επειδή σε αυτόν καταλήγει κάθε είδος κυβέρνησης, και είναι η μορφή που κάθε κράτος διατηρεί μέχρι την ολοκληρωτική του καταστροφή.

Αλλά, θα πουν αυτοί που θεωρούν τον κόσμο πιο αρχαίο απ' όσο πιστεύουμε, πως υπάρχουν ακόμη δημοκρατίες στη γη; Εάν κάθε κοινωνία, θα απαντήσουμε, τείνει, καθώς εκπολιτίζεται, στο δεσποτισμό, κάθε δεσποτική εξουσία τείνει προς την μείωση του πληθυσμού. Τα κλίματα που υπόκεινται σε αυτή την εξουσία, αμόρφωτα και με μειωμένο πληθυσμό μετά από κάποιους αιώνες, μετατρέπονται σε ερήμους. Οι πεδιάδες, όπου εκτείνονταν μεγάλες πόλεις, όπου υψώνονταν μεγαλοπρεπή κτίρια, καλύπτονται λίγο-λίγο από δάση όπου βρίσκουν καταφύγιο κάποιες οικογένειες, οι οποίες ανεπαίσθητα σχηματίζουν νέα άγρια έθνη, και αυτή η διαδοχή πρέπει πάντοτε να διατηρεί δημοκρατίες στη γη.

Θα προσθέσω μόνο σε αυτά που μόλις είπα, ότι, εάν οι λαοί του νότου είναι οι πιο αρχαίοι λαοί δούλων, και εάν τα έθνη της Ευρώπης, με εξαίρεση τους Μοσχοβίτες, μπορούν να θεωρούνται ελεύθερα έθνη, είναι επειδή αυτά τα έθνη είναι εκπολιτισμένα πιο πρόσφατα: είναι, επειδή την εποχή του Τάκιτου, οι Γερμανοί και οι Γαλάτες δεν ήσαν ακόμη παρά είδος αγρίων, και επειδή εκτός εάν επιβάλουν αμέσως, με τη δύναμη των όπλων, τη σκλαβιά σε ένα ολόκληρο έθνος, οι τύραννοι μόνο μετά από μακρά σειρά αιώνων και με ανεπαίσθητες προσπάθειες, αλλά συνεχείς, μπορούν να σβήσουν από τις καρδιές την ενάρετη αγάπη που όλοι οι άνθρωποι έχουν φυσικά για την ελευθερία, και να εξουτελίσουν αρκετά τις ψυχές για να τις γονατίσουν στην δουλεία. Από τι στιγμή που μία φορά έχει έλθει σε αυτή την κατάσταση, ένα λαός γίνεται ανίκανος για οποιαδήποτε πράξη γενναιοδωρίας⁹⁶. Εάν τα έθνη της Ασίας περιφρονούνται από την Ευρώπη, είναι επειδή ο χρόνος τα έχει υποδουλώσει σε έναν δεσποτισμό ασύμβατο με μια ορισμένη εξύψωση της ψυχής. Είναι αυτός ο ίδιος δεσποτισμός, καταστροφέας κάθε είδους πνευμάτων και ταλέντων, που κάνει ακόμη να θεωρείται η βλακεία ορισμένων λαών της ανατολής, σαν το αποτέλεσμα μειονεκτήματος του οργανισμού. Θα ήταν εντούτοις εύκολο να αντιληφθούμε ότι η εξωτερική διαφορά που παρατηρούμε, για παράδειγμα, στη φυσιογνωμία του Κινέζου και του Σουηδού, δεν μπορεί να έχει καμία επίδραση στο πνεύμα τους, και ότι εάν όλες οι ιδέες μας, όπως το έχει δείξει ο Locke, προέρχονται από τις αισθήσεις, οι βόρειοι μη έχοντας μεγαλύ-

96 Σε αυτές τις χώρες, η μεγαλοψυχία δεν θριαμβεύει καθόλου στην εκδίκηση. Δεν θα δούμε καθόλου στην Τουρκία αυτό που έχουμε δει εδώ και κάποια χρόνια στην Αγγλία. Ο πρίγκιπας Εδουάρδος, καταδικασμένος από τα στρατεύματα του βασιλιά, βρίσκει άσυλο στο σπίτι ενός αξιωματούχου. Αυτός ο αξιωματούχος κατηγορείται ότι έδωσε καταφύγιο στον διεκδικητή. Τον κλητεύουν ενώπιον των δικαστών, παρουσιάζεται ενώπιον τους, και τους λέει: *ανεχθείτε με πριν υποστώ την ανάκριση σας, σας ερωτώ ποιος από σας, εάν ο διεκδικητής είχε δεχθεί καταφύγιο στο σπίτι του θα είχε φανεί τόσο ποταπός και τόσο δειλός για να τον παραδώσει;* Σε αυτή την ερώτηση, το δικαστήριο σιωπά, σηκώνεται, και ελευθερώνει τον κατηγορούμενο.

Δεν βλέπουμε καθόλου στη Τουρκία κάτοχο γης να ασχολείται με το καλό των υποτελών του. Ένας Τούρκος δεν ιδρύει βιομηχανίες στην ιδιοκτησία του, δεν θα υποστηρίξει καθόλου, με μυστική ευχαρίστηση, την αυθάδεια των κατωτέρων του, αυθάδεια που μια αιφνίδια τύχη εμπνέει σχεδόν πάντοτε αυτούς που γεννιούνται στην ένδεια. Δεν θα ακούσουμε ποτέ να βγαίνει από το στόμα του αυτή η ωραία απάντηση την οποίαν, σε παρόμοια περίπτωση, έδωσε ένας Άγγλος αξιωματούχος σε αυτούς που τον κατηγορούσαν για τόσο μεγάλη καλοσύνη: *εάν ήθελα μεγαλύτερο σεβασμό από τους υποτελείς μου, γνωρίζω, όπως εσείς, ότι η φτώχεια έχει φωνή ταπεινή και σεμνή, αλλά θέλω την ευτυχία τους: και ευχαριστώ τον Θεό, επειδή η αυθάδεια τους με βεβαιώνει τώρα ότι είναι πιο πλούσιοι και πιο ευτυχισμένοι.*

τερο αριθμό αισθήσεων από τους νότιους, όλοι κατά συνέπεια έχουν, από την φυσική τους συγκρότηση, ίσες διαθέσεις στο πνεύμα.

Δεν είναι λοιπόν παρά στη διαφορετική συγκρότηση των αυτοκρατοριών, και κατά συνέπεια, σε ηθικές αιτίες, που πρέπει να αποδώσουμε όλες τις διαφορές του πνεύματος και του χαρακτήρα που ανακαλύπτουμε ανάμεσα στα έθνη. Είναι, για παράδειγμα, στη μορφή των κυβερνήσεων τους που οι ανατολικοί οφείλουν αυτό το αλληγορικό πνεύμα, που κάνει και που πραγματικά πρέπει να κάνει τον διακριτό χαρακτήρα των έργων τους. Στις χώρες όπου οι επιστήμες καλλιεργούνται, όπου διατηρούν ακόμη την επιθυμία να γράφουν, όπου εντούτοις είναι υποδουλωμένοι στην αυθαίρετη εξουσία, όπου κατά συνέπεια η αλήθεια δεν μπορεί να εμφανίζεται παρά κάτω από κάποιο έμβλημα, είναι βέβαιο ότι οι συγγραφείς πρέπει ανεπαίσθητα να αποκτούν τη συνήθεια να μην σκέπτονται παρά αλληγορικά. Έτσι, για να κάνει αντιληπτή σε δεν ξέρω ποιόν τύραννο την αδικία των προσβολών του, την αυστηρότητα με την οποία μεταχειριζόταν τους υποτελείς του, και την αμοιβαία και απαραίτητη εξάρτηση που ενώνει τους λαούς και τους ηγεμόνες, ένας Ινδός φιλόσοφος εφεύρε, λένε, το παιχνίδι που λέγεται *σκάκι*. Έδωσε με αυτό μαθήματα στον τύραννο, τον έκανε να παρατηρήσει, ότι, εάν, στο παιχνίδι, τα κομμάτια γίνονταν άχρηστα μετά την απώλεια του βασιλιά, ο βασιλιάς, μετά την κατάληψη των κομματιών του, βρισκόταν σε αδυναμία να υπερασπίσει τον εαυτό του, και ότι, και στη μια και την άλλη περίπτωση, η παρτίδα είχε εξίσου χαθεί⁹⁷.

Θα μπορούσα να δώσω άλλα χίλια παραδείγματα για την αλληγορική μορφή υπό την οποία οι ιδέες παρουσιάζονται στους Ινδούς, αυτά τα παραδείγματα θα έκαναν, νομίζω, κατανοητό ότι η μορφή της κυβέρνησης, στην οποία τα έθνη της ανατολής οφείλουν τόσο ευφυείς αλληγορίες πρέπει, σε αυτά τα ίδια τα έθνη, να έχει προκαλέσει μεγάλη ένδεια ιστορικών. Πράγματι, το είδος της ιστορίας, που προϋποθέτει, χωρίς αμφιβολία, πολύ πνεύμα, δεν απαιτεί εντούτοις περισσότερο από κάθε άλλο είδος γραφής. Γιατί λοιπόν, ανάμεσα στους συγγραφείς, οι καλοί ιστορικοί είναι τόσο σπάνιοι; Είναι επειδή, για να διαπρέψει κάποιος σε αυτό το είδος, πρέπει όχι μόνο να γεννηθεί σε ευτυχισμένη σύμπτωση περιστάσεων που είναι κατάλληλες να σχηματίσουν έναν μεγάλο άνδρα, αλλά ακόμη σε μια χώρα όπου να μπορέσει ατιμώρητα να ασκήσει την αρετή και να πει την αλήθεια. Αλλά, ο δεσποτισμός αντιτίθεται σε αυτό, και κλείνει τα στόματα των ιστορικών⁹⁸, εάν η δύναμη του δεν περιορίζε-

97 Οι βεζίρηδες έχουν βρει, με όμοια επιδεξιότητα, το μέσον για να δίνουν χρήσιμα μαθήματα στους ηγεμόνες. «Ένας βασιλιάς της Περσίας, οργισμένος, καθαίρεσε τον μεγάλο του βεζίρη, και στη θέση του έβαλε έναν άλλον. Εντούτοις, επειδή εξάλλου ήταν ευχαριστημένος από τις υπηρεσίες του καθαιρεμένου, το είπε να επιλέξει μέσα στο κράτος του ένα μέρος το οποίο του άρεσε, για να απολαύσει το υπόλοιπο των ημερών του, με την οικογένεια του, και τα ευεργετήματα που είχε δεχθεί από αυτόν μέχρι τότε. Ο βεζίρης του απάντησε: *δεν έχω ανάγκη από όλα τα αγαθά με τα οποία με γέμισε η μεγαλειότητα σας, την παρακαλώ να τα πάρει πίσω: και, εάν, έχει ακόμη κάποια καλοσύνη για μένα, δεν του ζητώ ένα μέρος που να είναι κατοικημένο, του ζητώ με επιμονή να μου παραχωρήσει κάποιο έρημο χωριό, το οποίο θα μπορέσω να το κατοικήσω ξανά και να το ανασυγκροτήσω με τους ανθρώπους μου, με την εργασία μου, τις φροντίδες μου και την επιδεξιότητά μου.* Ο βασιλιάς έδωσε εντολή να βρουν κάποια χωριά όπως τα ζητούσε, αλλά μετά από μεγάλη έρευνα, αυτοί που είχαν αναλάβει την αποστολή, ήρθαν να αναφέρουν ότι δεν είχαν βρει ούτε ένα. Ο βασιλιάς το λέει στον καθαιρεμένο βεζίρη, που του λέει: *Γνώριζα πολύ καλά ότι δεν υπήρχε ούτε ένα μέρος κατεστραμμένο σε όλες τις χώρες των οποίων μου είχε ανατεθεί η φροντίδα. Αυτό που έκανα γι' αυτό, ήταν ώστε η μεγαλειότητα σας να γνωρίζει η ίδια σε ποια κατάσταση της τις παραδίδω, και να αναθέσει σε άλλον που να μπορέσει να του δώσει έναν εξίσου καλό λογαριασμό.*» Galland, *Bons mots des Orientaux*.

98 Εάν, σε αυτές τις χώρες, ο ιστορικός δεν μπορεί, χωρίς να εκτεθεί σε μεγάλους κινδύνους, να ονομάσει τους προδότες οι οποίοι, στους προηγούμενους αιώνες, έχουν πουλήσει

ται, από αυτή την άποψη, με κάποια προκατάληψη, κάποια δεισιδαιμονία ή κάποια ιδιαίτερη θέσπιση. Τέτοια είναι, στην Κίνα, η θέσπιση ενός δικαστηρίου ιστορίας, δικαστήριο εξίσου κουφό, μέχρι σήμερα, στις προσευχές όπως και στις απειλές των βασιλέων⁹⁹.

Αυτό που λέω για την ιστορία το λέω και για την ρητορεία. Εάν η Ιταλία ήταν τόσο γόνιμη σε ρήτορες, δεν οφείλεται, όπως έχει υποστηρίξει η σοφή βλακεία κάποιων ψευτοφιλόσοφων του κολεγίου, στο ότι το έδαφος της Ρώμης ήταν πιο κατάλληλο από αυτό της Λισαβόνας ή της Κωνσταντινούπολης για να δημιουργήσει μεγάλους ρήτορες. Ο Ρώμη έχασε την ίδια στιγμή την ρητορική της και την ελευθερία της: εν τω μεταξύ κανένα περιστατικό που συνέβη στη γη δεν είχε, κάτω από την εξουσία των αυτοκρατόρων, αλλάξει το κλίμα της Ρώμης. Σε τι λοιπόν να αποδώσουμε την ένδεια ρητόρων στην οποία βρέθηκαν τότε οι Ρωμαίοι, εάν δεν πρόκειται για ηθικές αιτίες, δηλαδή, στις αλλαγές που συνέβησαν στην μορφή της κυβέρνησης τους; Ποιος αμφιβάλει ότι υποχρεώνοντας τους ρήτορες να ασκούνται σε μικρά θέματα¹⁰⁰, ο δεσποτισμός δεν εξάντλησε τις πηγές της ρητορικής; Η δύναμη της συνίσταται κυρίως στη

κάποτε την πατρίδα τους, εάν είναι υποχρεωμένος να θυσιάσει έτσι την αλήθεια στην ματαιοδοξία των επιγόνων που συχνά είναι τόσο ένοχοι όσο οι πρόγονοί τους, πως, σε αυτές τις χώρες, ένας υπουργός θα έκανε το δημόσιο καλό; Ποια εμπόδια δεν θα έβαζαν στα σχέδια του οι ισχυροί, απείρως πιο ιδιοτελείς στην παράταση μιας κατάχρησης από ότι στη φήμη των πατέρων τους; Πως, σε αυτές τις κυβερνήσεις, να τολμήσει κανείς να ζητήσει αρετές από έναν πολίτη; Να τολμήσει να απαγγείλει ενάντια στην κακία των ανθρώπων; Δεν είναι καθόλου οι άνθρωποι που είναι κακοί, είναι η νομοθεσία που τους κάνει τέτοιους, τιμωρώντας όποιον κάνει το καλό και λέει την αλήθεια.

99 Το δικαστήριο της ιστορίας, λέει ο Freret, αποτελείται από δύο είδη ιστορικών. Οι μεν είναι επιφορτισμένοι να γράφουν ότι συμβαίνει έξω από το ανάκτορο, δηλαδή, όλα όσα αφορούν τις γενικές υποθέσεις, και οι άλλοι όλα όσα συμβαίνουν και λέγονται μέσα στο ανάκτορο, δηλαδή, όλες τις πράξεις και τις ομιλίες του ηγεμόνα, των υπουργών και των αξιωματούχων. Κάθε ένα από τα μέλη αυτού του δικαστηρίου γράφει σε ένα φύλλο όλα όσα έχει μάθει. Το υπογράφει, και το ρίχνει, χωρίς να το κοινοποιεί στους συναδέλφους του, σε ένα μεγάλο κουτί τοποθετημένο στη μέση της αίθουσας όπου συγκεντρώνονται. Για να κάνει γνωστό το πνεύμα του δικαστηρίου, ο Freret αναφέρει ότι ένας ονόματι Τι-φου-ι-σογκ δολοφόνησε τον Τι-σουάνγκ-σογκ του οποίου ήταν στρατηγός. (ήταν για να εκδικηθεί για την προσβολή που αυτός ο ηγεμόνας του είχε κάνει παίρνοντας του τη γυναίκα.) Το δικαστήριο της ιστορίας έκανε αναφορά αυτού του γεγονότος, και την έβαλε στα αρχεία του. Ο στρατηγός αφοί ενημερώθηκε, καθαίρεσε τον πρόεδρο, τον καταδίκασε σε θάνατο, εξαφάνισε την αναφορά, και ονόμασε έναν άλλον πρόεδρο. Μόλις αυτός εκεί τοποθετήθηκε στο αξίωμα, προκάλεσε να κάνουν νέα υπομνήματα γι' αυτό το γεγονός, για να αντικαταστήσει την απώλεια των πρώτων. Όταν ο στρατηγός ενημερώθηκε για αυτή την τόλμη κατήργησε το δικαστήριο, και προκάλεσε τον θάνατο όλων των μελών του. Αμέσως η αυτοκρατορία κατακλύστηκε από δημόσια έγγραφα, όπου η συμπεριφορά του στρατηγού περιγραφόταν με τα πιο μαύρα χρώματα. Φοβήθηκε μια στάση, αποκατέστησε το δικαστήριο της ιστορίας.

Τα αρχεία της δυναστείας των Τανγκ αναφέρουν ένα άλλο γεγονός σχετικό με αυτό το θέμα. Ο Ται-τ-φονγκ, δεύτερος αυτοκράτορας της δυναστείας των Τανγκ, απαίτησε μια μέρα από τον πρόεδρο του ίδιου δικαστηρίου να του δείξει τα υπομνήματα που προορίζονταν για την ιστορία της βασιλείας του. *Κύριε, του λέει ο πρόεδρος, σκεφθείτε ότι δίνουμε ακριβή λογαριασμό των φαυλοτήτων και των αρετών των ηγεμόνων: ότι θα σταματούσαμε να είμαστε ελεύθεροι, εάν επιμένετε στην απαίτησή σας... τι!* Του απάντησε ο αυτοκράτορας, *εσείς που μου οφείλετε αυτό που είστε, εσείς που υπήρξατε τόσο συνδεδεμένος μαζί μου, θα θέλατε να διδάξετε τις επόμενες γενεές για τα λάθη μου, εάν έκανα κάποια; ... Δεν θα είχα την εξουσία, απάντησε ο πρόεδρος, να τα κρύψω. Θα τα έγγραφα με πόνο, αλλά αυτό είναι το καθήκον της εργασίας μου, που με υποχρεώνει να διδάσκω ακόμη τις επόμενες γενεές την συνομιλία που είχατε σήμερα μαζί μου.*

100 Ο αέρας της ελευθερίας που ο Τάκιτος ανέπνεε στην πρώτη του νεότητα, υπό την εξουσία του Βεσπασσιανού, έδωσε κίνητρο στην ψυχή του. Έγινε, λέει ο Αβάς της Bletterie, μεγαλοφυής, όμως δεν θα είχε γίνει παρά άνθρωπος του πνεύματος, εάν είχε γεννηθεί την εποχή της βασιλείας του Νέρωνα.

σπουδαιότητα των θεμάτων με τα οποία ασχολείται. Ας υποθέσουμε ότι χρειαζόταν τόσο πνεύμα για να γράψει τον πανηγυρικό του Τραϊανού, όσο για να συνθέσει τους λόγους εναντίον του Κατιλίνα: σε αυτή την υπόθεση μάλιστα, λέω ότι, με την επιλογή του θέματος του, ο Πλίνιος θα έμενε πολύ κατώτερος του Κικέρωνα. Αυτός ο τελευταίος έχοντας τραβήξει του Ρωμαίους από το λήθαργο από τον οποίον ο Κατιλίνας ήθελε να τους αναγκάσει, έπρεπε να ξυπνήσει σε αυτούς τα πάθη του μίσους και της εκδίκησης: και πως ένα θέμα τόσο ενδιαφέρον για τους κυρίαρχους του κόσμου δεν θα είχε κάνει να απονεύμουν στον Κικέρωνα τον φοίνικα της ρητορικής;

Εάν εξετάσουμε που στηρίζονται οι κατηγορίες για βαρβαρότητα και βλακεία που οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και όλοι οι ευρωπαίοι εκτόξευαν πάντοτε ενάντια στους λαούς της ανατολής, θα δούμε ότι τα έθνη μη έχοντας δώσει το όνομα του πνεύματος παρά στο συνονθύλευμα των ιδεών που τους ήσαν χρήσιμες, και ο δεσποτισμός έχοντας απαγορεύσει, σε όλη σχεδόν την Ασία, τη μελέτη της ηθικής, της μεταφυσικής, της νομοθεσίας, της πολιτικής, τελικά όλων των επιστημών που ενδιαφέρουν την ανθρωπότητα, οι ανατολικοί πρέπει κατά συνέπεια να αντιμετωπίζονται ως βάρβαροι, ως βλάκες, από τους φωτισμένους λαούς της Ευρώπης, και να γίνονται αιωνίως η περιφρόνηση των ελευθέρων εθνών και των επόμενων γενεών.

Κεφάλαιο 30.

Για την υπεροχή που έχουν κάποιοι λαοί σε διάφορους τομείς της επιστήμης και της τέχνης.

Η φυσική θέση της Ελλάδος είναι πάντοτε η ίδια: γιατί οι σημερινοί Έλληνες είναι τόσο διαφορετικοί από τους Έλληνες άλλων εποχών; Είναι επειδή η μορφή της κυβέρνησης τους έχει αλλάξει, και επειδή, όμοιος με το νερό που παίρνει την μορφή όλων των δοχείων μέσα στα οποία το χύνουμε, ο χαρακτήρας των εθνών είναι ικανός να πάρει για κάθε είδους μορφή, είναι επειδή σε όλες τις χώρες, το πνεύμα της κυβέρνησης κάνει το πνεύμα των εθνών¹⁰¹. Αλλά, με τη μορφή της δημοκρατίας, ποια χώρα έπρεπε να είναι πιο γόνιμη από την Ελλάδα σε στρατηγούς, σε πολιτικούς και σε ήρωες; Χωρίς να μιλήσουμε για πολιτικούς άνδρες, τι φιλοσόφους δεν έπρεπε να δημιουργήσει μια χώρα όπου η φιλοσοφία έχαιρε τόσο μεγάλης τιμής; Όπου ο νικητής της Ελλάδος, ο βασιλιάς Φίλιππος, έγραφε στον Αριστοτέλη: *δοξάζω τους θεούς, όχι επειδή μου έχουν δώσει έναν γιό, αλλά επειδή τον έκαναν να γεννηθεί στη διάρκεια της ζωής σου. Σου αναθέτω την εκπαίδευσή του, ελπίζω να τον κάνεις αντάξιο σου και αντάξιο μου.* Ποια επιστολή θα μπορούσε να είναι πιο κολακευτική γι' αυτόν το φιλόσοφο από αυτήν του Αλέξανδρου, του κυρίαρχου της γης, ο οποίος, στα υπολείμματα το θρόνου του Κύρου, του έγραφε: *μαθαίνω ότι δημοσιεύεις τις ακροαματικές σου πραγματείες. Ποια είναι η ανωτερότητα που μου μένει τώρα σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους; Οι υψηλές επιστήμες που μου δίδαξες θα γίνουν κοινές, και γνώριζες εντούτοις ότι προτιμώ ακόμη*

101 Τίποτε γενικά πιο γελοίο και πιο ψεύτικο από τα πορτρέτα που κάνουν για τον χαρακτήρα των διαφόρων λαών. Οι μεν ζωγραφίζουν το έθνος τους σύμφωνα με την κοινωνία τους, και το κάνουν κατά συνέπεια είτε θλιμμένο, είτε χαρούμενο, είτε χονδροειδές, είτε πνευματώδες. Μου φαίνεται ότι ακούω το θρησκευτικό τάγμα των Ελαχίστων τους οποίους ερωτούν πώς είναι, σε ότι αφορά την κουζίνα, το γούστο των Γάλλων, και ότι απαντούν ότι στην Γαλλία τρώνε τα πάντα στο λάδι. Άλλοι αντιγράφουν αυτό που χίλιοι συγγραφείς έχουν πει πριν από αυτούς, ποτέ δεν έχουν εξετάσει την αλλαγή την οποίαν πρέπει να φέρουν απαραίτητα, στον χαρακτήρα ενός έθνους, οι αλλαγές που έχουν γίνει στην διοίκηση του και στα ήθη του. Λένε ότι οι Γάλλοι ήσαν χαρούμενοι, θα το επαναλαμβάνουν μέχρι την αιωνιότητα. Δεν αντιλαμβάνονται ότι η δυστυχία των καιρών έχοντας υποχρεώσει τους ηγεμόνες να βάλουν σημαντικούς φόρους στην ύπαιθρο, το έθνος της Γαλλίας δεν μπορεί να είναι χαρούμενο, επειδή η τάξη των χωρικών, που αποτελεί από μόνη της τα δυο τρίτα του έθνους, βρίσκεται στην ανάγκη, και ότι η ανάγκη δεν είναι ποτέ χαρούμενη: ότι σε σχέση μάλιστα με τις πόλεις, η ανάγκη που, λένε, βρισκόταν η αστυνομία να πληρώνει, τις ημέρες των γιορτών ένα μέρος από τις μασκαράτες της πύλης του Αγ. Αντωνίου, δεν είναι καθόλου απόδειξη της χαράς του τεχνίτη και του αστού: ότι η κατασκοπία μπορεί να είναι χρήσιμη στην ασφάλεια του Παρισιού, αλλά ότι, ωθούμενη πολύ μακριά, μεταδίδει στα πνεύματα δυσπιστία απολύτως αντίθετη με τη χαρά, από την κατάχρηση που μπόρεσαν να κάνουν κάποιοι από αυτούς οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι γι' αυτό: ότι η νεότητα, στην οποίαν ήταν απαγορευμένη η ταβέρνα, έχασε ένα μέρος από αυτή τη χαρά που συχνά έχει ανάγκη να ζωντανεύει με το κρασί: και ότι τελικά, η καλή παρέα, εξαιρώντας την χοντρή χαρά από τις συναθροίσεις της, έχει καταργήσει την πραγματική. Και οι περισσότεροι ξένοι βρίσκουν, από αυτή την άποψη, μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο χαρακτήρα του έθνους μας και σε αυτόν που τους δίνουν. Εάν η χαρά κατοικεί κάπου στην Γαλλία, είναι οπωσδήποτε στις ημέρες των γιορτών στο κάστρο Porcherons και στις Λεωφόρους: ο λαός είναι τόσο συνετός για να μπορεί να θεωρείται χαρούμενος λαός. Η χαρά είναι πάντοτε λίγο άσεμνη. Εξάλλου, η χαρά προϋποθέτει την άνεση, και το σημάδι της άνεσης ενός λαού, είναι αυτό που κάποιοι άνθρωποι ονομάζουν αυθάδεια του, δηλαδή, την γνώση ότι ένας λαός έχει τα δικαιώματα της ανθρωπότητας, και αυτού που ο άνθρωπος οφείλει στον άνθρωπο: γνώση πάντοτε απαγορευμένη στην ταπεινή και απογοητευμένη φτώχεια. Η άνεση υπερασπίζεται τα δικαιώματα της, η ένδεια τα εκχωρεί.

περισσότερο να υπερέχω από τους ανθρώπους με την επιστήμη των υπέροχων πραγμάτων, παρά με τη δύναμη. Χαίρε.

Δεν ήταν μόνο στο πρόσωπο του Αριστοτέλη που τιμούσαν τη φιλοσοφία. Γνωρίζουμε ότι ο Πτολεμαίος της Αιγύπτου, μεταχειρίστηκε τον Ζήνωνα σαν ηγεμόνα, και απέστειλε προς αυτόν αντιπροσωπία πρέσβων, ότι οι Αθηναίοι ανήγειραν σε αυτόν τον φιλόσοφο μαυσωλείο με δαπάνη του δημοσίου, ότι πριν από το θάνατο αυτού του Ζήνωνα, ο Αντίγονος, βασιλιάς της Μακεδονίας, του έγραψε: *εάν η τύχη με ανέβασε στο πιο υψηλό αξίωμα, εάν υπερέχω από σένα σε μεγαλείο, αναγνωρίζω ότι υπερέχεις από μένα στην επιστήμη και την αρετή. Έλα λοιπόν στην αυλή μου, θα είσαι χρήσιμος όχι μόνο σε έναν μεγάλο βασιλιά, αλλά ακόμη σε όλο το μακεδονικό έθνος. Γνωρίζεις ποια είναι η δύναμη του παραδείγματος στους λαούς: είναι δουλοπρεπείς μιμητές των αρετών μας, και αυτός που τις εμπνέει στους ηγεμόνες τις δίνει στους λαούς. Χαίρε.* Ο Ζήνων του απάντησε: *χειροκροτώ την ευγενική τόλμη που σε διαπνέει: αντί τη χλιδή, τη μεγαλοπρέπεια και τις ηδονές που περιβάλλουν τους βασιλείς, είναι ωραίο να επιθυμούν ακόμη την επιστήμη και την αρετή. Ο μεγάλη μου ηλικία και η αδυναμία της υγείας μου δεν μου επιτρέπουν καθόλου να βρίσκομαι κοντά σου, αλλά σου στέλνω δυο μαθητές μου. Άκουσε τις οδηγίες τους: εάν τις ακούσεις, θα σου ανοίξουν το δρόμο της σοφίας και της αληθινής ευτυχίας. Χαίρε.*

Κατά τα άλλα, δεν ήταν στη φιλοσοφία μόνο, ήταν σε όλες τις τέχνες που οι Έλληνες απέδιδαν παρόμοιες τιμές. Ένας ποιητής ήταν τόσο πολύτιμος στην Ελλάδα που, με την ποινή του θανάτου και με επείγοντα νόμο, η Αθήνα τους απαγόρευε να φύγουν από την πόλη¹⁰². Οι Λακεδαιμόνιοι, που ορισμένοι συγγραφείς είχαν ευχαρίστηση να μας τους περιγράφουν ως ενάρετους, αλλά περισσότερο χονδροειδείς παρά πνευματώδεις, δεν ήσαν λιγότερο ευαίσθητοι από τους άλλους Έλληνες¹⁰³ στις ομορφιές των τεχνών και των επιστημών. Παθιασμένοι με την ποίηση, προσήλκυσαν στη χώρα τους τον Αρχίλοχο, τον Ξενόδαμο, τον Ξενόκριτο, τον Πολύμνηστο, τον Σάκαδο, τον Περίκλιτο, τον Φρόνη, τον Τιμόθεο¹⁰⁴: γεμάτοι εκτίμηση για τα ποιήματα του Τέρπανδρου, του Σπένδωνα και του Αλκμάνα, απαγορευόταν σε κάθε δούλο να τα τραγουδά, θεωρείτο, σύμφωνα με αυτούς, ότι βεβήλωναν τα ιερά πράγματα. Όχι λιγότερο επιδέξιοι στην τέχνη της επιχειρηματολογία από όσο ήσαν στην τέχνη να ζωγραφίζουν τις σκέψεις τους με στίχους: «όποιος, λέει ο Πλάτων,

102 Ένας ποιητής θεωρείται στις Μαριάννες νήσους υπέροχος άνδρας. Μόνο αυτός ο τίτλος τον κάνει αξιοσέβαστο στο έθνος.

103 Στην πραγματικότητα, έβλεπαν με τρόμο κάθε ποίηση κατάλληλη να ελαττώσει το θάρρος. Κυνήγησαν τον Αρχίλοχο της Σπάρτης, επειδή είχε πει, με στίχους, ότι ήταν πιο συνετό να φύγουν παρά να χαθούν με τα όπλα στο χέρι. Αυτή η εξορία δεν ήταν το αποτέλεσμα της αδιαφορίας τους για την ποίηση, αλλά της αγάπης τους για την αρετή. Οι φροντίδες του Λυκούργου για να συγκεντρώσει τα έργα του Ομήρου, το άγαλμα του Γέλωτος που ανήγειρε στο μέσο της Σπάρτης, και οι νόμοι που έδωσε στους Λακεδαιμονίους αποδεικνύουν ότι το σχέδιο αυτού του μεγάλου άνδρα δεν ήταν να κάνει με αυτά έναν χονδροειδή λαό.

104 Οι Λακεδαιμόνιοι Συνήθων, Διονυσόδοτος, ο Αρέος, και ο Χείλων ένας από τους επτά σοφούς, είχαν διακριθεί με το ταλέντο τους στους στίχους. Η ποίηση των Λακεδαιμονίων, λέει ο Πλούταρχος, απλή, αρρενωπή, ενεργητική, ήταν γεμάτη από αυτά σημάδια της φωτιάς που είναι κατάλληλα να φέρουν στις ψυχές το πάθος και το θάρρος.

συνομιλεί με έναν Λακεδαιμόνιο, ακόμη και αν είναι ο τελευταίος από όλους, μπορεί να τον βρει στην αρχή χονδροειδή: αλλά, εάν μπει στο θέμα, θα δει αυτόν τον ίδιο άνθρωπο να εκφράζεται με αξιοπρέπεια, με ακρίβεια, με λεπτότητα, που θα κάνουν τα λόγια του σαν τόσο πολλά διαπεραστικά βέλη. Κάθε άλλος Έλληνας δεν θα φανεί, δίπλα του, παρά σαν παιδί που τραυλίζει.» Και τους μάθαιναν, από την πρώτη νεότητα, να μιλούν με κομψότητα και καθαρότητα: ήθελαν στην αλήθεια των σκέψεων, να συνδέσουν τη χάρη και την λεπτότητα της έκφρασης, οι απαντήσεις τους πάντοτε σύντομες και σωστές, να είναι γεμάτες πνεύμα και ευχαρίστηση. Αυτοί που, από βιασύνη ή από βραδύτητα πνεύματος, απαντούσαν κακά ή δεν απαντούσαν καθόλου, τιμωρούνταν επί τόπου. Ένα κακό επιχείρημα τιμωρείτο στην Σπάρτη, όπως αλλού τιμωρείτο η κακή συμπεριφορά. Και, τίποτε δεν μπορούσε να επιβάλει στη κατανόηση αυτού του λαού. Ένας Λακεδαιμόνιος, απαλλαγμένος από την κούνια του από τις παραξενιές και τα κέφια της παιδικής ηλικίας, ήταν κατά τη νεότητα του απελευθερωμένος από κάθε φόβο, βάδιζε με ασφάλεια στις ερημιές και στα σκοτάδια: λιγότερο δεισιδαίμονες από τους άλλους Έλληνες, οι Σπαρτιάτες κλήτευαν τη θρησκεία τους ενώπιον του δικαστηρίου της λογικής.

Αλλά, πως οι επιστήμες και οι τέχνες δεν θα είχαν ρίξει την πιο μεγάλη λάμψη, σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου τους απέδιδαν τιμές τόσο γενικές και τόσο σταθερές; Λέω σταθερές, για να προλάβω την αντίρρηση αυτών που ισχυρίζονται, όπως ο Αβάς Dubos, ότι, σε ορισμένους αιώνες, όπως αυτοί του Αύγουστου και του Λουδοβίκου ΙΔ', κάποιοι άνεμοι έφερναν τους μεγάλους άνδρες, όπως τα πετάγματα σπάνιων πτηνών. Ελαφρύνουν, για χάρη αυτού του αισθήματος, τους κόπους τους οποίους ματαίως έχουν καταβάλει κάποιοι ηγεμόνες¹⁰⁵ για να αναζωπυρώσουν σε αυτούς τις επιστήμες και τις τέχνες. Εάν οι προσπάθειες αυτών των ηγεμόνων είναι άχρηστες, είναι, θα απαντήσω, επειδή δεν είναι σταθερές. Μετά από κάποιους αιώνες άγνοιας, το πεδίο των τεχνών και των επιστημών είναι κάποτε τόσο άγριο και τόσο ακαλλιέργητο, ώστε δεν μπορεί να παράγει πραγματικά μεγάλους άνδρες, παρά αφού πρωτίτερα έχει ξεχερσωθεί από πολλές γενεές σοφών. Τέτοιος ήταν ο αιώνας του Λουδοβίκου ΙΔ', που οι μεγάλοι του άνδρες όφειλαν την ανωτερότητα τους στους σοφούς που είχαν προηγηθεί από αυτούς στην σταδιοδρομία των επιστημών και των τεχνών: σταδιοδρομία όπου αυτοί οι ίδιοι σοφοί δεν είχαν εισδύσει παρά υποστηριζόμενοι από την εύνοια των βασιλέων μας, όπως αποδεικνύουν οι ιδρυτικές επιστολές της 10^{ης} Μαΐου 1543 όπου ο Φραγκίσκος Α' απαγορεύει ρητά να μεταχειρίζονται κακολογία και ύβρεις ενάντια

105 Οι ηγεμόνες έχουν τάση να σκέπτονται ότι, με μια λέξη και με έναν νόμο, μπορούν αμέσως να αλλάξουν το πνεύμα ενός έθνους, να κάνουν, για παράδειγμα, από έναν δειλό και σκνηρό λαό έναν λαό ενεργητικό και θαρραλέο.

στον Αριστοτέλη¹⁰⁶, και οι στίχοι του Καρόλου Θ' που απευθύνονται στον Ronsard¹⁰⁷.

Δεν θα προσθέσω παρά μια λέξη σε αυτό που μόλις είπα: είναι, ότι αρκετά όμοιες με αυτά τα πυροτεχνήματα, τα οποία, εκτοξεύονται γρήγορα στον αέρα, τον γεμίζουν με άστρα, φωτίζουν για μια στιγμή τον ορίζοντα, εξαφανίζονται και αφήνουν την φύση μέσα την πιο σκοτεινή νύχτα, οι τέχνες και οι επιστήμες δεν κάνουν, σε μια απειρία χωρών, παρά να λάμπουν, να εξαφανίζονται, και να τις εγκαταλείπουν στα σκοτάδια της άγνοιας. Οι πιο γόνιμοι αιώνες σε μεγάλους άνδρες ακολουθούνται σχεδόν πάντοτε από έναν αιώνα όπου οι επιστήμες και οι τέχνες καλλιεργούνται λιγότερο ευτυχισμένα. Για να γνωρίσουμε την αιτία γι' αυτό, δεν πρέπει καθόλου να στηριχθούμε στη φυσική: η ηθική είναι αρκετή για να μας την αποκαλύψει. Πράγματι, εάν ο θαυμασμός είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της έκπληξης, όσο περισσότερο πολλαπλασιάζονται οι μεγάλοι άνδρες σε ένα έθνος, τόσο λιγότερο τους εκτιμούν, τόσο λιγότερο διεγείρουν σε αυτούς το αίσθημα της άμιλλας, τόσο λιγότερο κάνουν προσπάθειες για να φτάσουν στην τελειότητα, και τόσο περισσότερο μένουν απομακρυσμένοι. Μετά από έναν τέτοιο αιώνα, χρειάζεται συχνά η κοπριά από πολλούς αιώνες άγνοιας για να κάνει εκ νέου μια χώρα γόνιμη σε μεγάλους άνδρες.

Φαίνεται λοιπόν ότι μπορούμε να αποδώσουμε αποκλειστικά στις ηθικές αιτίες που, στις επιστήμες και τις τέχνες, την ανωτερότητα ορισμένων λαών σε σχέση με τους άλλους, και ότι δεν υπάρχουν καθόλου προνομιούχα έθνη στην ηθική, στο πνεύμα, στο θάρρος. Η φύση, από αυτή την άποψη, δεν έχει μοιράσει καθόλου άνισα τα δώρα της. Πράγματι, εάν η μεγαλύτερη ή η μικρότερη δύναμη του πνεύματος εξαρτιόταν από την διαφορετική θερμοκρασία των διαφόρων χωρών, θα ήταν αδύνατον, θεωρώντας την ηλικία του κόσμου, το πιο ευνοημένο έθνος από αυτή την άποψη να μην είχε επιτύχει, με πολλαπλές προόδους, μεγάλη ανωτερότητα σε σχέση με όλα άλλα. Αλλά η εκτίμηση που έχουν αποκτήσει διαδοχικά τα διάφορα έθνη σε σχέση με το πνεύμα, η περιφρόνηση στην οποίαν έχουν πέσει διαδοχικά, αποδεικνύουν τη μικρή επιρροή του κλίματος στα πνεύματα. Θα προσθέσω μάλιστα ότι, εάν ο τόπος

106 **Στους** πιο ωραίους αιώνες της εκκλησίας, οι μεν έχουν ανυψώσει τα βιβλία του Αριστοτέλη στην αξία των ιερών κειμένων, και οι άλλοι έχουν βάλει το πορτρέτο του απέναντι από αυτό του ΙΗΣΟΥ-ΧΡΙΣΤΟΥ. Κάποιοι προχώρησαν, σε θέσεις τυπωμένες, ότι, χωρίς τον Αριστοτέλη, η θρησκεία θα είχε χάσει κάποιες από τις κύριες διασαφηνίσεις της. Του θυσίασαν πολλές κριτικές, και μεταξύ άλλων ο Ramus : αυτός ο φιλόσοφος έχοντας προκαλέσει να τυπωθεί ένα έργο με τον τίτλο *Λογοκρισία του Αριστοτέλη*, όλοι οι γέροι δόκτορες, οι οποίοι, αδαείς από τη θέση τους, και πεισματάρηδες από άγνοια, βλέπουν τον εαυτό τους, στην κυριολεξία, κυνηγημένο από την κληρονομιά τους, εξύφαιναν δολοπλοκίες ενάντια στον Ramus, και προκάλεσαν την εξορία του.

107 Να οι στίχοι που έγραψε ο μονάρχης στον ποιητή:

Η τέχνη της ποίησης, θα μπορούσε να αγανακτεί κάποιον,
Πρέπει να έχει πιο μεγάλη αξία από την αξία να βασιλεύει κάποιος,
Η Λύρα σου, που γοητεύει με την τόσο γλυκιά αρμονία της,
Υποτάσσει σε σένα τα πνεύματα ενώ εγώ δεν έχω παρά τα σώματα,
Σε κάνει τον κύριο, και σε κάνει να μπαίνεις,
Εκεί όπου ο πιο υπερήφανος τύραννος δεν μπορεί να έχει επιρροή.

γέννησης αποφάσιζε για το μέγεθος του διαφωτισμού μας, οι ηθικές αιτίες δεν θα μπορούσαν να μας δώσουν, σε αυτό το είδος, μια ερμηνεία των φαινομένων τόσο απλή και τόσο φυσική που θα εξαρτιόνταν από τη φυσική. Πάνω σε αυτό θα παρατηρήσω ότι, εάν δεν υπάρχει κανένας λαός στον οποίον η ιδιαίτερη θερμοκρασία της χώρας του, και οι μικρές διαφορές που πρέπει να παράγει στον οργανισμό του, έχουν δώσει μέχρι σήμερα κάποια σταθερή ανωτερότητα σε σχέση με τους άλλους λαούς, θα μπορούσαμε τουλάχιστον να υποψιαστούμε ότι οι μικρές διαφορές που μπορούν να βρεθούν στον οργανισμό των ιδιωτών που αποτελούν ένα έθνος, δεν έχουν περισσότερο αισθητή επίδραση στο πνεύμα τους¹⁰⁸. Όλα συγκλίνουν να αποδείξουν την αλήθεια αυτής της πρότασης. Φαίνεται ότι σε αυτό το είδος τα πιο πολύπλοκα προβλήματα παρουσιάζονται στο πνεύμα μόνο για να λύνονται με την χρήση των αρχών που έχω καθιερώσει.

Γιατί οι μέτριοι άνθρωποι επικρίνουν μια εξαιρετική συμπεριφορά σε όλους σχεδόν τους διάσημους ανθρώπους; Είναι επειδή το πνεύμα δεν είναι καθόλου δώρο της φύσης, και επειδή ένας άνθρωπος που έχει ένα είδος ζωής που είναι σχεδόν όμοια με αυτή των άλλων, δεν έχει παρά πνεύμα σχεδόν όμοιο με το δικό τους: είναι επειδή σε έναν άνθρωπο, το πνεύμα προϋποθέτει ζωή με μελέτη και επιμέλεια, και επειδή μια ζωή, τόσο διαφορετική από την κοινή ζωή, θα φαίνεται πάντοτε γελοία. Γιατί το πνεύμα, λένε, είναι πιο κοινό σε αυτόν τον αιώνα από όσο ήταν τον προηγούμενο αιώνα; Και γιατί το πνεύμα είναι πιο σπάνιο; Γιατί, όπως λέει ο Πυθαγόρας, βλέπουμε τόσους ανθρώπους να παίρνουν τον θύρσο, και τόσο λίγοι που διαπνέονται από το πνεύμα του Θεού που τον κρατούν; Είναι επειδή οι άνθρωποι των γραμμάτων, τόσο συχνά αποσπασμένοι από το γραφείο τους από ανάγκη, είναι αναγκασμένοι να ριχθούν στον κόσμο: εκεί διαδίδουν τον διαφωτισμό, και σχηματίζουν ανθρώπους του πνεύματος, αλλά χάνουν απαραίτητα χρόνο που θα τον χρησιμοποιούσαν, στην μοναξιά και το στοχασμό, για να δώσουν μεγαλύτερη έκταση στο πνεύμα τους. Ο άνθρωπος των γραμμάτων είναι σαν το σώμα που, σπρωγμένος γρήγορα ανάμεσα σε άλλα σώματα, χάνει, συγκρουόμενο με αυτά, όλη τη δύναμη που τους μεταδίδει.

Είναι οι ηθικές αιτίες που μας δίνουν της εξήγηση όλων των διαφορετικών φαινομένων του πνεύματος, και που μας μαθαίνουν ότι, όμοιο με τα μέρη της φωτιάς, που κλεισμένα στην πυρίτιδα, μένουν ανενεργά εάν καμία σπίθα δεν τα κινητοποιήσει, το πνεύμα μένει ανενεργό εάν δεν τεθεί σε κίνηση από τα πάθη, ότι είναι τα πάθη που, από έναν βλάκα, κάνουν συχνά έναν άνθρωπο του πνεύματος, και ότι οφείλουμε τα πάντα στην εκπαίδευση.

Εάν, όπως ισχυρίζονται, το πνεύμα, για παράδειγμα, ήταν δώρο της φύσης, ανάμεσα στους ανθρώπους που είναι επιφορτισμένοι με ορισμένες εργασίες, ή ανάμεσα σε αυτούς που γεννιούνται ή που έχουν ζήσει για μεγάλο χρονικό

108 Εάν δεν μπορούμε, στην ανάγκη, να αποδείξουμε ότι η διαφορά του οργανισμού δεν έχει καμία επίδραση στο πνεύμα των ανθρώπων τους οποίους ονομάζω γενικά ανθρώπους με καλό οργανισμό, τουλάχιστον μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι αυτή η επίδραση είναι ελαφριά, ότι μπορούμε να την θεωρήσουμε σαν αυτές τις ποσότητες που είναι λίγο σημαντικές που τις αγνοούμε στους αλγεβρικούς υπολογισμούς, και ότι τελικά ερμηνεύουμε πολύ καλά, με τις ηθικές αιτίες, αυτό που μέχρι τώρα έχουμε αποδώσει στην φυσική, και που δεν μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε με αυτή την αιτία.

διάστημα στην επαρχία, γιατί δεν θα υπήρχε κανείς που να διακρίνεται στις τέχνες όπως η ποίηση, η μουσική και η ζωγραφική; Γιατί το δώρο του πνεύματος δεν θα αναπλήρωνε, και στους ανθρώπους τους επιφορτισμένους με εργασία, την απώλεια κάποιων στιγμών που απαιτεί η άσκηση ορισμένων αξιωμάτων, και στους ανθρώπους της επαρχίας, την συνομιλία ενός μικρού αριθμού μορφωμένων ανθρώπων, που δεν συναντούμε παρά στην πρωτεύουσα; Γιατί ο μεγάλος άνδρας δεν θα είχε κανονικά πνεύμα παρά σε αυτό το είδος στο οποίο έχει για πολύ καιρό ασχοληθεί; Δεν αντιλαμβανόμαστε ότι, εάν αυτός ο άνθρωπος δεν διατηρεί, σε άλλα είδη την ίδια ανωτερότητα, είναι επειδή, σε μια τέχνη την οποία δεν έχει κάνει αντικείμενο των συλλογισμών του, ο πνευματικός άνθρωπος δεν έχει άλλο πλεονέκτημα σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους εκτός από τη συνήθεια της επιμέλειας και της μεθόδου της μελέτης; Για ποιο λόγο, τελικά, ανάμεσα στους μεγάλους άνδρες, οι μεγάλοι υπουργοί είναι οι πιο σπάνιοι άνθρωποι; Είναι επειδή η πολλαπλότητα των περιστάσεων που η συνδρομή τους είναι απολύτως αναγκαία για να σχηματίσουν ένα μεγάλο πνεύμα, πρέπει ακόμη να ενώσουν την συνδρομή των κατάλληλων περιστάσεων για να ανεβάσουν αυτόν τον άνθρωπο του πνεύματος στη κυβέρνηση. Αλλά, η επανένωση αυτών των δυο συνδρομών των περιστάσεων, που είναι εξαιρετικά σπάνιες σε όλους τους λαούς, είναι σχεδόν αδύνατη στις χώρες όπου η αξία μόνη της δεν ανεβάζει καθόλου στις πρώτες θέσεις. Να γιατί, εάν εξαιρέσουμε άνδρες όπως ο Ξενοφών, ο Σκιπίων, ο Κομφούκιος, ο Καίσαρ, ο Αννίβας, ο Λυκούργος, και ίσως στο σύμπαν μια πενήνταριά αξιωματούχων που το πνεύμα τους θα μπορούσε πραγματικά να υποστεί την πιο αυστηρή εξέταση, όλοι οι άλλοι, και ακόμη κάποιοι άλλοι από τους πολύ διάσημους στην ιστορία, και που οι πράξεις τους είχαν την πιο μεγάλη λαμπρότητα, δεν ήσαν, όποιον έπαινο και αν έδωσαν στο μέγεθος του διαφωτισμού τους, παρά πνεύματα πολύ κοινά. Είναι στη δύναμη του χαρακτήρα τους¹⁰⁹, περισσότερο παρά σε αυτήν του πνεύματος τους, που οφείλουν την διασημότητα τους. Η μικρή πρόοδος της νομοθεσίας, η μετριότητα των διαφόρων έργων που είναι σχεδόν άγνωστα, που άφησαν άνθρωποι όπως ο Αύγουστος, ο Τιβέριος, ο Τίτος, ο Αντωνίνος, ο Αδριανός, ο Μωρίς και ο Κάρολος Κουίντος, και που είχαν συνθέσει στο ίδιο το είδος που έπρεπε να έχουν διαπρέψει, αποδεικνύει παρά πολύ αυτή τη γνώμη.

Το γενικό συμπέρασμα από αυτό το δοκίμιο, είναι ότι το πνεύμα είναι κοινό, και οι κατάλληλες περιστάσεις για να το αναπτύξουν είναι πολύ σπάνιες. Εάν μπορούμε να συγκρίνουμε το κοσμικό με το ιερό, μπορούμε να πούμε ότι σε αυτό το είδος υπάρχουν πολλοί που καλούνται αλλά λίγοι που επιλέγονται.

109 Οι ισχυροί χαρακτήρες, και γι' αυτό το λόγο συχνά άδικοι, είναι, στο θέμα της πολιτικής, ακόμη πιο κατάλληλοι στα μεγάλα πράγματα από ότι τα μεγάλα πνεύματα χωρίς χαρακτήρα. Πρέπει, λέει ο Καίσαρ, περισσότερο να εκτελεί κανείς παρά να συμβουλεύει τις τολμηρές επιχειρήσεις. Εντούτοις αυτοί οι μεγάλοι χαρακτήρες είναι πιο κοινόι από ότι τα μεγάλα πνεύματα. Ένα μεγάλο πάθος, που είναι αρκετό για να σχηματίσει έναν μεγάλο χαρακτήρα, δεν είναι ακόμη παρά ένα μέσον για να αποκτήσει μεγάλο πνεύμα. Και, ανάμεσα σε τριακοσίους ή τετρακοσίους υπουργούς ή βασιλείς βρίσκουμε γενικά έναν μεγάλο χαρακτήρα, όταν ανάμεσα σε δυο ή τρεις χιλιάδες δεν είμαστε πάντοτε βέβαιοι ότι θα βρούμε ένα μεγάλο πνεύμα, με την υπόθεση ότι δεν υπάρχουν άλλα πνεύματα που πραγματικά δημιουργούν νομοθεσία όπως αυτά του Μίνωα, του Κομφούκιου, του Λυκούργου κ.λπ.

Η ανισότητα του πνεύματος που παρατηρούμε ανάμεσα στους ανθρώπους εξαρτάται λοιπόν και από την κυβέρνηση κάτω από την οποία ζουν, και από τον αιώνα περισσότερο ή λιγότερο ευτυχή όπου έχουν γεννηθεί, και από την εκπαίδευση την καλύτερη ή την λιγότερο καλή που δέχονται, και από την επιθυμία την περισσότερο ή λιγότερο έντονη που έχουν για να διακριθούν, και τελικά από τις ιδέες περισσότερο ή λιγότερο μεγάλες, ή γόνιμες, τις οποίες κάνουν αντικείμενο των συλλογισμών τους.

Ο άνθρωπος του πνεύματος δεν είναι λοιπόν παρά προϊόν των περιστάσεων στις οποίες ο άνθρωπος έχει βρεθεί¹¹⁰. Και όλη η τέχνη της εκπαίδευσης συνίσταται να τοποθετήσουν τους νέους σε μια συνδρομή περιστάσεων που είναι κατάλληλες για να αναπτύξουν σε αυτούς το σπέρμα του πνεύματος και της αρετής. Η αγάπη για το παράδοξο δεν με οδήγησε καθόλου σε αυτό το συμπέρασμα. Αλλά μόνο η επιθυμία της ευτυχίας των ανθρώπων. Αντιλήφθηκα και αυτό που μια καλή εκπαίδευση θα μπορούσε να διαδώσει το διαφωτισμό, αρετές, και κατά συνέπεια ευτυχία στην κοινωνία, και πόσο η πεποίθηση την οποία έχουν ότι το πνεύμα και η αρετή είναι καθαρά δώρα της φύσης, ήταν αντίθετη στην πρόοδο της επιστήμης της εκπαίδευσης, και ευνοούσε, από αυτή την άποψη, την οκνηρία και την αμέλεια. Με αυτή την θεώρηση, εξετάζοντας την επίδραση που μπορούσε να έχει σε μας η φύση και η εκπαίδευση, αντιλήφθηκα ότι η εκπαίδευση μας έκανε αυτό που είμαστε: κατά συνέπεια, νομίζω ότι ήταν καθήκον ενός πολίτη να κάνει γνωστή μίαν αλήθεια κατάλλη-

110 Η γνώμη που προωθώ, παρηγορητική για την ματαιοδοξία των ανθρώπων, θα έπρεπε να γίνεται ευνοϊκά αποδεκτή. Σύμφωνα με τις αρχές μου, δεν είναι καθόλου στην ταπεινωτική αιτία ενός οργανισμού λιγότερο τέλει που πρέπει να αποδώσουμε την μετριότητα του πνεύματος τους, αλλά στην εκπαίδευση που έχουν λάβει, όπως και στις περιστάσεις στις οποίες έχουν βρεθεί. Κάθε μέτριος άνθρωπος, σύμφωνα με τις αρχές μου, έχει το δικαίωμα να σκέπτεται ότι, εάν είχε ευνοηθεί περισσότερο από την τύχη, εάν είχε γεννηθεί σε έναν συγκριμένο αιώνα, σε μια συγκεκριμένη χώρα, θα ήταν ο ίδιος όμοιος με τους μεγάλους άνδρες που το πνεύμα τους είναι υποχρεωμένος να θαυμάζει. Εντούτοις, όσο ευνοϊκή και αν είναι αυτή η γνώμη στη μετριότητα των περισσοτέρων ανθρώπων, πρέπει γενικά να δυσσαρεστεί, επειδή δεν υπάρχει σχεδόν άνθρωπος που να πιστεύει για τον εαυτό του ότι δεν είναι μέτριος, και που δεν υπάρχει βλάκας που, κάθε μέρα, να μην ευχαριστεί με αυταρέσκεια τη φύση, για την ιδιαίτερη φροντίδα που έχει πάρει για τον οργανισμό του. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει σχεδόν κανένας άνθρωπος που δεν πρέπει να μεταχειρίζεται ως παράδοξο αρχές που πλήττουν ανοικτά τις αξιώσεις τους. Κάθε αλήθεια που τραυματίζει την ματαιοδοξία αγωνίζεται για μεγάλο χρονικό διάστημα ενάντια σε αυτό το αίσθημα πριν να μπορέσει να θριαμβεύσει επ' αυτού. Δεν είμαστε δίκαιοι παρά όταν έχουμε συμφέρον να είμαστε. Εάν ο αστός υπερβάλλει λιγότερο τα πλεονεκτήματα της γέννησης από τον μεγάλο άρχοντα, εάν εκτιμά καλύτερα την αξία, δεν είναι επειδή είναι πιο συνετός, οι κατώτεροι του έχουν παρά πολύ συχνά δίκιο να παραπονιούνται για την ηλιθία υπεροψία για την οποία κατηγορεί τους μεγάλους άρχοντες: η ορθότητα της κρίσης του δεν είναι λοιπόν παρά αποτέλεσμα της ματαιοδοξίας: είναι επειδή, σε αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση, έχει συμφέρον να είναι λογικός. Θα προσθέσω σε αυτό που μόλις είπα, ότι οι αρχές που καθιερώθηκαν πιο πάνω, υποθέτοντας τις αληθινές, θα βρουν ακόμη αντιλέγοντες σε όλους αυτούς που δεν μπορούν να τις δεχθούν χωρίς να εγκαταλείψουν παλαιές προκαταλήψεις. Όταν φτάσουμε σε μια ορισμένη ηλικία, η οκνηρία μας εξοργίζει ενάντια σε κάθε νέα ιδέα που μας επιβάλλει την κούραση της εξέτασης. Μια νέα γνώμη δεν βρίσκει οπαδούς παρά ανάμεσα σε αυτούς τους ανθρώπους του πνεύματος οι οποίοι, πολύ νέοι ακόμη για να έχουν ξεκαθαρίσει τις ιδέες τους, να έχουν αισθανθεί το κεντρί της αμφιβολίας, αρπάζουν λαίμαργα την αλήθεια παντού όπου την αντιλαμβάνονται. Μόνο αυτοί, όπως ήδη το έχω πει, καταθέτουν μαρτυρία στην αλήθεια, την παρουσιάζουν, την κάνουν να εισδύει και την καθιερώνουν στον κόσμο, είναι μόνο αυτοί από τους οποίους ένας φιλόσοφος μπορεί να περιμένει κάποιον έπαινο: οι περισσότεροι από τους άλλους ανθρώπους είναι διεφθαρμένοι κριτές από την οκνηρία ή από την ζήλια.

λη να ξυπνήσει την προσοχή πάνω στα μέσα για να τελειοποιηθεί αυτή η ίδια η εκπαίδευση. Και για να ρίξω περισσότερο φως σε ένα θέμα τόσο σημαντικό, θα προσπαθήσω στο επόμενο δοκίμιο, να ορίσω, με ακριβή τρόπο, τις διαφορετικές ιδέες που πρέπει να συνδέσουμε στα διαφορετικά ονόματα που έχουν δοθεί στο πνεύμα.